

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

2 ♦ 2012

Заснований у жовтні 2001 р.
Виходить раз на три місяці

Редакційна колегія

Головний редактор
Заступники головного редактора

Відповідальний секретар

Петро БІЛОУСЕНКО
Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Ніна ГУЙВАНЮК
Василь ГРЕЩУК
Андрій ДАНИЛЕНКО
Анатолій ЗАГНІТКО
Володимир КАЛАШНИК
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Василь НІМЧУК
Іван ВИХОВАНЕЦЬ
Павло ГРИЦЕНКО
Олександр ЗАДОРЖНИЙ

Ніна КЛИМЕНКО
Василь ЛУЧИК
Віктор МОЙСІЄНКО
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Орест ТКАЧЕНКО
Павло ЧУЧКА
Микола ШТЕЦЬ

Засновники

**Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України**

**Видавець
Інститут Української мови НАН України**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

 Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4

E-mail: ukrmoz@gmail.com

 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування Марії Сулими

Комп'ютерне верстання Наталії Яременко

Підписано до друку 03.07.12. Формат 70×108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Кудряшов. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,95.
Обл.-вид. арк. 11,72. Тираж 375 прим. Зам. 3332.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом “Академперіодика” НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2 + 81'36 + 81'366.5 + 81'367.7

Іван Вихованець (м. Київ)

ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИКОВИЙ ГРАМАТИЧНИЙ ТИП УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті вирізнено типологічну ознаку української мови як мови дієслівно-іменникового граматичного типу. З позицій функційно-категорійної граматики розглянуто центральну роль дієслова й іменника у формально-синтаксичній і семантико-синтаксичній реченневих структурах, у морфологічній і словотвірній підсистемах. Підкреслено, що своєрідність дієслівно-іменникового граматичного типу сучасної української мови виявляється в зіставленні з іншими мовами, особливо близькоспорідненими. У новій академічній граматиці передовсім буде всебічно досліджено функціонування українських дієслів і іменників, динамічні процеси в синтаксичній, морфологічній і словотвірній сферах цих частин мови тощо.

Ключові слова: *функційно-категорійна граMATика, дієслівно-іменниковий граматичний тип мови, дієслово, іменник, граматична категорія, морфологія, словотворення, синтаксис.*

Опрацьований проект нової академічної “Граматики сучасної української літературної мови” є органічним компонентом національно-мовного життя нашої держави, спрямованим на зміцнення престижу української мови, української науки, української культури. Ця граMATика має сприяти розв’язанню багатьох мовних питань першорядної ваги. Вона покликана подати справжній образ рідної мови, ту мовну модель, що стане основою і для системи освіти, і для повноцінної українізації всіх сфер життя нашої країни. Створення нової академічної граматики, реалізація такого масштабного проекту не лише відповідь на запити суспільства, але й потужно стимулюватиме розвиток мовознавчої науки, змобілізує найкращі творчі сили українських мовознавців. Отже, пропонується модель академічної граматики постає не в ізольованому вимірі, а органічно поєднаною з державотворчими процесами.

Вадою багатьох україністичних граматичних студій є те, що мовознавці у своїх міркуваннях не зважають на характерологічне вирізнення української мови з-поміж інших мов. А без такого вирізнення

теоретичні узагальнення про граматичну структуру української мови мають непереконливий характер, без у край необхідного проникнення у сутність типологічних граматичних характеристик української мови. Своєрідність української мови найвиразніше виявляється в зіставленні з іншими мовами, особливо близькоспорідненими. У цій студії йдеться про невіддільне поєднання дієслівності й іменниковості як характерологічної граматичної ознаки української мови, граматичного стрижня, навколо якого об'єднуються морфологічні, синтаксичні і словотвірні явища.

Останнім часом під впливом вербоцентричних теорій — найчастіше в синтаксичних дослідженнях — виразно надають перевагу дієслову над іменником, указують на його визначальну роль у граматичному структуруванні української мови. Видається, зокрема, цікавою думка польської дослідниці Д. Вечорек про те, що «сприйманий світ українська мовна свідомість відображає значною мірою за допомогою одієслівності. Дієслівність, чи то слово, чи то граматична форма чи синтаксична конструкція, визначає типологічний профіль української мови» [9: 30]. Порівняймо також міркування В. Матезіуса про дієслівний вияв чеської мови [5: 390; 6: 478-479]. У попередній праці автор також дотримувався думки про загальний типологічний дієслівний «профіль» української мови, проте з іншими його внутрішньоструктурними дієслівними характеристиками [1: 20-21]. Подальше заглиблення в типологічну проблематику спонукає, не заперечуючи граматичної дієслівності української мови, поєднати з нею (дієслівністю) також іменниковість української мови. Саме визначальна дієслівно-іменникова граматична двокomпонентність створює справжній типологічний образ української мови, пронизує її морфологічну, синтаксичну і словотвірну підсистему.

Розв'язувати проблему дієслівно-іменникового граматичного типу української мови потрібно на тлі класифікації граматичних описів залежно від способів репрезентації мови, що дає підстави диференціювати мову-текст (мовленнєву діяльність), мову-систему (результат наукового осмислення мови), мову-здібність (потенцію мовця) [4: 63-64]. Нова академічна граматики української мови має бути граматикою функційно-категорійною, об'єктом якої є передовсім граматичні (синтаксичні, морфологічні, словотвірні) одиниці і притаманні їм граматичні категорії з детальним опрацюванням правил їхнього функціонування. Ця граматики відрізняється від грамастик іншого типу наскрізною інтерпретацією сукупності синтаксичних, морфологічних і словотвірних категорій у їхніх системних ієрархічних узаємозв'язках і співвідношеннях. У граматичних категоріях найповніше відбито світобачення нашого народу, спосіб об'єднання слів у синтаксичні конструкції для вираження думок і почуттів, а також потенціал творення нових слів. Пропонована функційно-категорійна граматики стане першою в Україні багатоаспектною граматикою сучасної української мови, побудованою на засадах усебічної наукової об'єктивності й повноти,

вибору продуктивних теоретичних ідей, зіпертою на узагальнення всього національного мовознавчого досвіду та сучасних граматичних теорій (генеративних, функційних, когнітивних, асоціативних, комунікативних та ін.) у світовій лінгвістиці [2: 43].

Розглядаючи дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови, не можемо оминати теоретичної проблематики частин мови. Сукупність частин мови у своїх внутрішніх межах не становить сукупності тотожних одиниць, утворюючи в українській мові п'ять частиномовних класів — іменник, дієслово, прикметник, числівник, прислівник — за семантичними, синтаксичними, морфологічними і словотвірними показниками. Проте не кожна з цих п'ятьох частин мови наділена відповідними диференційними ознаками в максимальному вияві. Упадає у вічі виразна відмежованість іменника і дієслова як центральних частин мови від прикметника, числівника і прислівника [3: 44-47, 217-218]. Спочатку можна хоча б указати на групування частиномовної категорії прикметників і числівників навколо іменників, а прислівників — навколо дієслів, що є одним із прикметних виявів центральності іменника і дієслова. Поділ на іменники й дієслова є найуніверсальнішим протиставленням у системі частин мови. Таке протиставлення реалізоване і в категорійних, і у графемних показниках. Розглянемо детальніше семантичні, синтаксичні, морфологічні і словотвірні характеристики іменника і дієслова в зіставленні з характеристиками прикметника, числівника і прислівника й на цій основі зробимо узагальнення про характер центральності іменника й дієслова.

За семантикою найвиразніше протиставлені одна одній назви предметів і не-предметів (ознак у широкому розумінні). Це протиставлення охоплює іменник, з одного боку, і дієслово, прикметник, числівник і прислівник, з іншого боку. У такому плані семантична центральність іменника як єдиного класу слів на позначення предметів виявляється досить показовою. Іменник сам забезпечує протиставлення назв предметів чотирьом класам слів, які вказують на різновиди ознаки. Центральність же дієслова впливає з того, що тільки в дієслові зосереджені головні значеннєві різновиди ознаки — дія, процес і стан (з динамічними характеристиками цих ознак). Із трьох зазначених угруповань ознак саме дія всебічно відповідає семантиці дієслова як частини мови на позначення динамічної ознаки. У граматичній структурі української мови наявні три частини мови — прикметник, числівник і прислівник, які спеціалізувалися на вираженні статичної ознаки. Статична ознака у структурі речення виявляє такий синтагматичний розподіл: прикметник і числівник закріплені за присубстантивною позицією, прислівник — за придієслівною позицією. Через те кваліфікують виражену прикметником ознаку як ознаку предмета, а виражену прислівником ознаку — як ознаку ознаки. Як бачимо, на трактування семантики прикметника і прислівника вплинув синтаксичний механізм функціонування цих ознакових слів і їхня морфологічна закріпленість за відповідними позиціями у

формально-синтаксичній і семантико-синтаксичній структурах речення. Це дає підстави вважати, що, по-перше, дієслово, займаючи в реченні центральну позицію і виражаючи дію, процес або стан, указує тим самим на первинну функцію ознакових слів, а прикметник і прислівник, поширюючись на периферійні позиції речення і виражаючи відповідно ознаку предмета та ознаку ознаки, стосуються вторинних функцій ознакових слів; по-друге, дієслово є центральною частиною мови щодо інших ознакових слів, а прикметник і прислівник являють собою певною мірою синтаксично похідні одиниці.

Ще більшою мірою увиразнюють центральність іменника й дієслова в граматичній структурі української і типологічно близьких до неї мов синтаксичні параметри частин мови. У семантично елементарному реченні (тобто реченні, яке складається з одного предиката і зумовлених ним та залежних від нього аргументів) уживаються звичайно дієслово та іменник (або іменники). На цю типову особливість структури речення вказує семантико-синтаксична валентність предиката. Предикатові (у типовому вияві це дієслово) з семантичного погляду не властиво мати нульову валентність (тобто відсутність сполучуваності з назвами предметів — іменниками), тоді як із формально-синтаксичного погляду аргумент-іменник може мати нульове вираження. Наприклад, у сучасній українській мові предикати із семантикою стану природи мають лексичне вираження, а їхні аргументи позбавлені лексичного вираження, тобто мають нульову форму, пор.: *Світає; Смеркає; Вечоріє; Задощило*. Речення з одним предикатом-дієсловом і одним залежним від дієслова аргументом становить найпростіший вияв семантично елементарного речення. Такі речення може формувати тільки предикат стану або процесу. Предикати зі значенням дії іноді сягають максимальної кількості залежних від них аргументів — шести-семи (напр.: *Брат привіз машиною вантаж бабусі з міста в село через хутір*), хоча такі конструкції в мовленні використовують рідко. Отже, семантично елементарне речення складається тільки з одного предиката й одного або кількох аргументів, зумовлених валентністю цього предиката. Позицію предиката займає дієслово, а позицію аргумента (аргументів) — іменник. Із семантико-синтаксичного боку дієслово й іменник є необхідними компонентами речення. Також із формально-синтаксичного боку дієслово й іменник виступають головними членами речення — присудком і підметом. Прикметник, числівник і прислівник, виконуючи роль присудка або підмета і роль синтаксем предикатного чи субстанційного характеру, синтаксично переходять у дієслово або іменник, тобто зазнають часткової (синтаксичної) вербалізації або субстантивації. За семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними показниками іменник і дієслово являють собою центральні (основні) частини мови. Головні члени мінімального з формально-синтаксичного боку речення і синтаксеми семантично елементарного речення передавані дієсловом і іменником. Синтаксичне функціонування дієслова й іменника реалізує їхню семантичну центральність. Прикметник, числівник і прислівник

як предикатні (ознакові) слова функціонують у структурі речення внаслідок зниження рангу предиката, тобто переведення його з центральної позиції в периферійну. Ці периферійні частини мови, виникнувши на ґрунті нейтралізації предикативних (дієслівних) ознак, стають своєрідними уточнювачами центральних частин мови — іменника і дієслова, їхніми «супутниками».

Центральність іменника і дієслова виразно виявляється і в морфологічному плані. Жодна з інших частин мови не наділена таким набором морфологічних показників (морфологічних категорій і парадигм), як ці основні частини мови. Іменник морфологічно членується на дві морфеми -лексичну і релятивну (у непохідних іменниках) і, крім того, на суфікси і префікси (у похідних іменниках). Релятивні морфеми (флексії) іменника виражають граматичні категорії відмінка, числа і роду, істот/неістот. Категорія відмінка є суто іменниковою і визначальною для іменників граматичною категорією, грамами (відмінки) якої передають різні відношення між предметами та явищами позамовної дійсності. Ця семантико-морфолого-синтаксична категорія найбільше з усіх граматичних категорій іменника пов'язана з синтаксичною структурою мови. Категорія числа іменників відображає кількісні характеристики предметів. Рід іменників є важливою класифікаційною граматичною категорією. З усіх іменникових граматичних категорій рід виявляє найформальніший характер. Річ у тому, що в назвах неістот родова належність слова семантично не вмотивована і спрямована лише у внутрішню формально-граматичну структуру мови, а у назвах істот — здебільшого пов'язана з семантичним розрізненням і мотивована позамовною дійсністю. Ще одна відмінність іменникових граматичних категорій у зіставленні їх із начебто тотожними прикметниковими категоріями полягає в тому, що іменникові категорії виявляють самостійний, незалежний характер, а прикметникові, синтаксично залежні від опорних іменників, дублюють і віддзеркалюють граматичні категорії опорних слів, указуючи на синтаксичну залежність від останніх. Зазначені особливості іменника також указують на його центральність у морфологічній системі української мови.

Іменникові чітко в морфологічному плані протиставляється друга основна частина мови — дієслово. Граматичні категорії дієслова — спосіб, час, вид, валентність, особа, рід (у деяких формах), число — по-різному характеризують перебіг дії, процесу або стану. Своєрідність дієслова як частини мови передають категорії часу, способу і виду. Їх можна назвати категоріями з семантичною домінантою, самостійними, функціонування яких в основному не залежить від зв'язків і відношень з іншими словами. Якщо для іменника визначальною, не повторюваною в інших частинах мови самостійною категорією виступає відмінок, то для дієслова такими категоріями є взаємопов'язані категорія способу і категорія часу. Їх можна кваліфікувати як загальносинтаксичні категорії, оскільки вони закріплені у сфері синтаксису, характеризуючи основну синтаксичну одиницю (речення) з боку модальності і часу.

Категорії особи, числа і роду не становлять суто дієслівних категорій, хоча їхні морфологічні показники наявні у структурі дієслова. Категорії роду і числа дієслова узгоджуються з категоріями роду і числа іменників, подібно до прикметників, тобто їхнє функціонування звичайно спричиняють опорні іменники, але в позиції підмета. Категорія особи за допомогою флексій реалізується в дієслові, а семантично наявна і в іменниках (особливо в займенникових іменниках). Через те можна вважати, що категорія роду, числа й особи взаємоперетинаються у двох основних частинах мови — іменникові та дієслові — і в проєкції на синтаксичну систему виражають морфологічними засобами тісний зв'язок іменника і дієслова у структурі речення.

Іменникові й дієслову за їхньою морфологічною членованістю, наявністю специфічних для них і спільних граматичних категорій протистоїть у граматичній системі української мови прислівник, який вирізняється нейтралізацією іменникових і дієслівних категорій та незмінюваністю. На відміну від прислівника іменник і дієслово як центральні частини мови мають розвинену морфологічну структуру, яка закріплює синтаксичні і словотвірні можливості цих одиниць. До іменника й дієслова прилягають і периферійні словозмінні частини мови (прикметник і числівник) з їхньою синтаксичною і морфологічною підпорядкованістю центральним частинам мови.

Потужну ланку граматичного структурування дієслівно-іменникового типу української мови становить також іменникове і дієслівне словотворення. Тут доречно зазначити, що серед частин мови найбільше слів охоплює іменник, а друге місце після іменника за кількісними вимірами (кількістю слів) посідають дієслова. У словотворенні іменник і дієслово взаємодоповнюють одне одного, спеціалізуючись на суфіксальному словотворенні (іменник), і префіксальному словотворенні (дієслова), а отже, виявляють свою центральність і в словотвірному плані.

Українська мова входить до мов світу, визначальними типологічними ознаками яких виступають іменниковість і дієслівність. Вважають, що нема надійного прикладу іншої мови, де б протиставлення іменників і дієслів було не структурованим, на противагу, наприклад, прикметникам і прислівникам як досить часто вирізняваним, але не універсальним [7: 238]. Таке протиставлення реалізоване і в категорійних, і у графемних виявах. Зокрема, графемами категорій у мовах світу бувають переважно іменникові і дієслівні (або «номінанти» і «вербанти» за термінологією Клода Ажеже) [8]. Незважаючи на входження до мов світу з дієслівно-іменниковою типологічною домінантою, українська мова виявляє в цій сукупності мов своєрідність граматичного акцентування дієслівності й іменниковості. Укажемо на деякі вияви такого акцентування.

Порівняно з українською мовою в російській частіше трапляється неповний морфологічний перехід в іменники дієприкметників і прикметників, пор.: укр. *завідувач* — рос. *заведующий*, укр. *командувач* — рос. *командующий*, укр. *пожежник* — рос. *пожарный*, укр. *пожежня* —

рос. *пожарная*, укр. *і́дальня* — рос. *столовая*, укр. *пральня* — рос. *прачечная*, укр. *приймальня* — рос. *приёмная*, укр. *складник* — рос. *составляющая* і *составная* та ін. Можна стверджувати, що українська мова, так би мовити, більшою мірою власне-іменникова порівняно з російською. Це виявляється, зокрема, в наявності сімох українських відмінків і шістьох російських і в потужнішому вияві українського іменникового словотворення.

Укажемо на окремі типові особливості українського дієслова. У граматичній системі сучасної української мови закріплено тільки два полюси дієслівних співвідношень категорії стану — активна дія і результативний стан унаслідок виконання активної дії. Передусім потрібно зазначити, що другий компонент співвідношень (форма зі значенням результативного стану) виражає не дію, а стан. У сучасній українській мові, на противагу російській, майже відсутній середній компонент — пасивні дієслівні форми з постфіксом **-ся** на позначення теперішнього та інших значень часу, характерні для російської мови. У російській мові особові дієслівні форми з постфіксом-ся вказують на передрезультативний стан, чого не спостерігаємо в українській мові. Замість російських пасивних особових дієслівних форм теперішнього часу з постфіксом **-ся** в українській мові використовують дієслівні форми активного стану, пор.: рос. *Мягкий знак пишется после мягких согласных в конце слова* — укр. *М'який знак пишемо після м'яких приголосних у кінці слова*. Українська мова витворила для вираження значення пасивного (результативного) стану пасивні дієприкметники (здебільшого) доконаного виду, а також недоконаного, коли вони вказують на результативний стан унаслідок виконання багатократної дії, напр.: *Зараз просіка, як і весь ліс, була затоплена весняною сніговою водою* (О. Гончар); *Тепер їхні імена знані повсюдно* (П. Загребельний). Продуктивним засобом вираження результативного стану виступають і предикативні віддієприкметникові форми на **-но**, **-то**: *Довкруг обрізано жалі, обтято голосіння* (В. Стус); *Співано чумацьку пісню* (М. Коцюбинський). Предикативні форми на **-но**, **-то** передають значення результативного стану в поєднанні з допоміжним дієсловом *бути* (*збудовано* — *було збудовано* — *буде збудовано*). Отже, у сучасній українській мові закріплено граматичну опозицію «дія, передавана особовими дієсловами активного стану» — «результативний стан унаслідок виконання дії», виражений формами пасивних дієприкметників (переважно) доконаного виду і формами віддієприкметникових утворень на **-но**, **-то** (здебільшого) доконаного виду. Це становить одну з її (української мови) характерологічних морфологічних і синтаксичних ознак.

За семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвиненою сукупністю морфологічних категорій і парадигм, потужними словотвірними спроможностями іменникові й дієслову належить центральне місце в граматичній структурі української мови. Функціонування периферійних частин мови (прикметника, числівника й

прислівника) пов'язане з двома основними частинами мови. Вторинний характер прикметника, числівника і прислівника визначає і синтагматична природа їхньої семантики («ознаки предмета», «кількості предметів», «ознаки ознаки»), тобто їхня закріпленість відповідно за приіменниковою і придієслівною позиціями.

Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови відбиває визначальні особливості морфологічної, синтаксичної і словотвірної структури сучасної української мови. Тому основним завданням авторів нової академічної граматики сучасної української літературної мови є передовсім усебічне дослідження функціонування дієслів та іменників, динамічних процесів у морфологічній, синтаксичній і словотвірній сферах цих частин мови, вичерпної сукупності граматичних (морфологічних, синтаксичних, словотвірних) категорій у їхніх системних взаємозв'язках та ієрархічних співвідношеннях. Специфіку української мови становить морфологічне увиразнення і закріплення синтаксичного функціонування іменників і дієслів.

1. *Вихованець І.* Про одну характерологічну синтаксичну ознаку української мови // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. — Донецьк: ДонДУ, 2000. — Вип. 6. — С. 20–22.
2. *Вихованець І.* Концепція нової академічної «Граматики сучасної української літературної мови» у 3 тт. // Українська мова. — 2006. — №3. — С. 41–47.
3. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. — К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2004. — 398 с.
4. *Загітко А.* Теорія сучасного синтаксису. — Вид. третє, виправл. і доп. — Донецьк: ДонНУ, 2008. — 294 с.
5. *Матезиус В.* О необходимости стабильности литературного языка // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. — М.: Прогресс, 1967. — С. 378–393.
6. *Матезиус В.* Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. — М.: Прогресс, 1967. — С. 444–523.
7. *Плунгян В.А.* Общая морфология: Введение в проблематику. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 383 с.
8. *Hagège C.* The language builder: An essay on the human signature in linguistic morphogenesis. — Amsterdam: Benjamins, 1993.
9. *Wieczorek D.* Украинский язык: Slavia Romana — Slavia Byzantina. Очерки по глагольности. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. — 135 с.

Ivan Vychovanets (Kyiv)

THE VERBAL-SUBSTANTIVE GRAMMATICAL TYPE OF UKRAINIAN LANGUAGE

In the article belonging the Ukrainian language to the languages with verbal-substantive grammatical dominant has been explained. According to functional-categorical grammar the central role of verb and noun at formal-syntactic and semantic-syntactic levels, in morphological and word-formative systems has been determined; the peculiarity of verbal-substantive grammatical type of modern Ukrainian language compared to allied languages has been established. In the new academic grammar the necessity of wide research of verbs and nouns, dynamic processes in syntactic, morphological and word-formative spheres of these parts of speech has been emphasized.

Key words: functional-categorical grammar, verbal-substantive grammatical type of language, verb, noun, grammatical category, morphology, word-formation, syntax.

УДК 8П.161.2'363,367.625

Грина Мельник (м. Луцьк)

ВІДПРИКМЕТНИКОВА ДІЄСЛІВНА МОРФОЛОГІЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ

У статті досліджено відприкметникову дієслівну морфологічну транспозицію, зокрема з'ясовано причини можливості/неможливості морфологічного завершення відприкметникової синтаксичної вербалізації. схарактеризовано семантичні групи відприкметникових транспозитів, визначено ступені продуктивності дієслівних словотворчих афіксів.

Ключові слова: *транспозиція, транспозит вербалізація, прикметник, дієслово.*

У дослідженнях функційно-категорійної граматики сьогодні чільне місце посіли студії, присвячені проблемам транспозиції¹. Питання частиномовної транспозиції в сучасній лінгвоукраїністиці активно опрацьовують І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, А.Ю. Габай [4; 6-8; 12-15; 17-19; 10] та ін. У традиційному українському мовознавстві і до І.Р. Вихованця досліджували частиномовні переходи; проте науковець першим запропонував викінчену систему вивчення транспозиції на тлі гетерогенної частиномовної класифікації, що уможливило виділення трьох ступенів переходу в системі частин мови — синтаксичний, морфологічний і семантичний. На сучасному етапі розвитку української лінгвістики тлумачення транспозиції, запропоноване І.Р. Вихованцем, залишається пріоритетним і вимагає поглиблення на матеріалі сучасної української літературної мови. На сьогодні в україністиці немає спеціальних праць, присвячених цілісному вивченню відприкметникової дієслівної морфологічної транспозиції. У зв'язку з цим обрана нами тема є актуальною і потребує системного висвітлення. У пропонованій студії ставимо за мету комплексно

¹ Відповідно до типів граматичних одиниць або категорій, що зазнають транспозиційних перетворень, прийнято розрізняти три основні різновиди транспозицій; 1) реченеві транспозиції; 2) частиномовні транспозиції; 3) граемні транспозиції. Усередині цих різновидів науковці здійснюють подальший розподіл транспозицій [6: 58].

дослідити відприкметникову дієслівну морфологічну транспозицію на матеріалі сучасної української літературної мови. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати причини можливості/неможливості морфологічного завершення відприкметникової синтаксичної вербалізації; 2) вирізнити і схарактеризувати семантичні групи відприкметникових синтаксичних транспозитів, що забезпечують регулярність морфологічного ступеня переходу в дієслово; 3) простежити специфіку творення дієслівних морфологічних транспозитів від синтаксичних аналітичних дієслів із семантикою набуття, становлення власне-ознаки у звичайному та збільшеному вияві; 4) визначити ступені продуктивності словотворчих афіксів — регуляторів морфологічного завершення відприкметникової вербалізації; 5) виявити та проаналізувати специфічно українські суфікси у відприкметникових дієсловах.

Частиномовні транспозиції зумовлюють неповні та повні переходи слів з одного лексико-граматичного класу до іншого. За неповної, або синтаксичної, транспозиції відбуваються зміни лише формально-граматичної функції вихідного слова без зміни його морфологічного статусу. Повна, або морфологічна, транспозиція пов'язана з утворенням слова іншого морфологічного класу [11: 519]. Відповідно до п'ятикомпонентної системи частин мови та залежно від частини мови, в яку синтаксично чи морфологічно переходить те чи те слово, прийнято розрізняти п'ять типів транспозицій: субстантивіацію (перехід в іменник), вербалізацію (перехід у дієслово); ад'ективіацію (перехід у прикметник); адвербіалізацію (перехід у прислівник) і нумералізацію (перехід у числівник) [8: 28]. Представлені типи транспозицій ґрунтуються на певному вихідному фонді частиномовних одиниць. Це дозволяє в сукупності п'яťох типів транспозицій цілісно досліджувати відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відприслівникові та відчислівникові їхні підтипи. Мовознавці розрізняють три важливі складники транспозицій: транспоноване, транспозит і транспозитор. Слово, яке підлягає транспозиції, вважають транспонованим. Слово, що з'явилося внаслідок транспозиції, називають транспозитом. Граматичний елемент, що переводить транспоноване в транспозит, отримав назву транспозитор [6: 59; 11: 519].

Під впливом функційних потреб може відбуватися транспозиція однієї частини мови в іншу [8: 26; 26: 378]. У проблематиці міжчастиномовних переходів важливе місце відведено дієслівній транспозиції. Перехід інших лексико-граматичних класів слів у дієслова розглядаємо як двоступеневий процес, що реалізується на синтаксичному та морфологічному мовних рівнях. Із синтаксичною транспозицією пов'язуємо початок частиномовного переходу, за якого відбувається переміщення прикметника у вторинну, присудкову позицію зі збереженням ознак вихідної частини мови. Морфологічну транспозицію вважаємо вищим, порівняно із синтаксичним, ступенем переходу прикметників у сферу дієслів, за якого вторинні формально- і семантико-граматичні функції

транспонованих компонентів набувають нових категорій тієї частини мови, у складі якої вони поширюються. У межах морфологічного вирізняємо семантичний ступінь, що можливий лише за глибшої змін лексичного значення морфологічного транспозита.

Зміни формально-синтаксичної функції, які мають здатність до морфологічного закріплення, І.Р. Вихованець називає морфологізованими синтаксичними змінами і розподіляє на два різновиди: а) неповні морфологізовані зміни, оформлені засобами вихідної частини мови, — це зміни першого (початкового) порядку; б) повні морфологізовані зміни, оформлені засобами частини мови, в яку переходить відповідне слово, це зміни другого (завершального) порядку [4: 20-21; 8: 26].

Співвідношення повної і неповної морфологізації синтаксичної позиції в межах кожного частиномовного переходу різне. Для морфологічного ступеня відприкметникової вербалізації характерні тільки повні морфологізовані зміни. На відміну від іменника морфологічний перехід прикметника в дієслово відбувається регулярніше. Це зумовлено, очевидно, тим, що прикметники з-поміж інших частин мови найбільш зближені з дієсловами семантично «Спільним для дієслова та прикметника, — наголошував І.К. Кучеренко, — є те, що обидві ці частини мови виражають відповідно дію і якість-властивість віднесенні їх до предмета, у їх належності предметові» [21: 309-310]. Семантичну близькість дієслова і прикметника помітив ще О.М. Пешковський. Дослідник із цього приводу зазначав: «...І прикметник, і дієслово можуть бути в одному пункті об'єднані один із одним і разом протиставлені іменникові: чорний, і чорніє позначати для нас щось несамостійне, щось таке, що відсилає нашу думку на пошуки того, що чорне й що чорніє, — іншими словами пошуки іменника. Але іменник означає предмет. Значить, і прикметник, дієслово означають те, що ми приписуємо предметам. А предметам і приписуємо, звичайно, їхні ознаки. Це і є найзагальнішим значенням обох цих частин мови» [24: 75]. Проте спільність ця не означає їхньої абсолютної тотожності: дієслово і прикметник виражають ознаки, які «повністю відмінні одна від одної» [Там само], дієслівні ознаки «створювані діяльністю предмета», а прикметникові ознаки «закладені в природі предмета» [24: 84].

Більшість вербалізованих прикметників уподібнюється до дієслів лише синтаксично. Порівняно зі синтаксизацією відприкметникова морфологізація дієслівної позиції менш продуктивна [4: 119]. Відприкметникові синтаксичні дієслова із семантикою набуття, становлення власне-ознаки, яка може реалізуватися у звичайному або збільшеному вияві, за певних умов перетворюються на морфологічні дієслова. Морфологічний ступінь відприкметникової вербалізації стає можливим завдяки формально-граматичному закріпленню прикметника у вторинній, присудковій, позиції. Вихідною одиницею для морфологічного ступеня переходу прикметника в дієслово є синтаксична аналітична форма «аналітична синтаксична морфема-напівзв'язка + прикметник», яка, закріплюючись у дієслівній позиції, морфологізується, тобто

набуває граматичної процесуальності. Морфологізація відприкметникових синтаксичних дієслівних транспозитів стає можливою за використання суфіксів **-і-**, **-ну-** та **-а-**, які в модифікованому вигляді заступають у структурі морфологічних транспозитів граматично та частково семантично навантажений компонент базової аналітичної предикатної одиниці [4: 117; 12: 125], пор.: *Восени і горобець стає багатий* (Укр. прислів'я) і *Восени і горобець багатіє*; *Нони (хмари) поволі тухнуть, робляться блідими, підносяться вище і Вони (хмари) поволі тухнуть, бліднуть, підносяться вище...* (У. Самчук); *Небо тремтить і глибшим стає щоразу...* (О. Гончар) і *Небо тремтить і глибшає щоразу*. Отже, формально-граматичними еквівалентами аналітичних синтаксичних морфем-напіввз'язок *ставати, робитися* виступають здебільшого суфікси **-і-**, **-ну-** та **-а-**, вживання яких зумовлено значенням і структурою вихідних прикметників. Утворене внаслідок морфологізації дієслово конденсує в собі дієслівні категорії — насамперед часу, способу і виду, — модифікуючи при цьому вихідну семантику якісного стану.

Якісні прикметники стали дериваційною базою двох різновидів дієслів: 1) дієслів, які утворилися від нейтральних щодо прикметникових ступенів порівняння форм; 2) дієслів, що сформувалися на основі прикметникових форм вищого ступеня порівняння², пор.: *Повітря стає теплим* → *тепліє* і *Повітря стає теплішим* → *теплішає*; *Хліб стає черствим* → *черствіє* і *Хліб стає черствішим* → *черствішає*.

Перший різновид дієслівних морфологічних транспозитів активно поповнюється за рахунок якісних прикметників на позначення кольору, загальної кольорової структури: *багровий* — *багровіти*, *білий* — *біліти*, *блакитний* — *блакитніти*, *жовтий* — *жовтіти*, *зелений* — *зеленіти*, *рожевий* — *рожевіти*, *рудий* — *рудіти*, *рябий* — *рябіти*, *світлий* — *світліти*, *сивий* — *сивіти*, *синій* — *синіти*, *сірий* — *сіріти*, *темний* — *темніти*, *червоний* — *червоніти*, *чорний* — *чорніти* тощо. Здатність до перетворення на морфологічні дієслова виявляють також інші семантичні групи прикметників, що здебільшого позначають: 1) зовнішні ознаки людей, предметів: *блідий* — *бліднути*, *рум'яний* — *рум'яніти*, *товстий* — *товстіти*, *худий* — *худнути*, *яскравий* — *яскравіти* і под.; 2) фізичні властивості, вади людей: *безсилий* — *безсиліти*, *слабий* — *слабіти* (і *слабнути*), *тверезий* — *тверезіти*, *хворий* — *хворіти*, *кульгавий* — *кульгавіти* тощо; 3) їхній емоційно-психічний стан: *веселий* — *веселіти*, *радий* — *радіти*, *смирний* — *смирніти*, *шалений* — *шаленіти* і т. д.; 4) вдачу, характер людей: *грубий* — *грубіти*, *добрий* — *добріти* (розм.), *злий* — *зліти* (розм.), *лагідний* — *лагідніти*, *ледачий* — *ледачіти* (розм.) тощо; 5) їхні інтелектуальні спроможності: *дурний* — *дурніти*, *мудрий* — *мудріти*, *розумний* — *розумніти* і под.; 6) вік: *молодий* — *молодіти*, *старий* — *старіти* тощо 7) матеріальний достаток людей, їхній внутрішній світ, а також достатній або недостат-

² У лінгвоукраїністиці словотвір відприкметникових дієслів був у центрі досліджень Л.А. Юрчук, Т.М. Возного, Н.Ф. Клименко, К.Г. Городенської [27; 9; 20; 16].

ній вияв чого-небудь у предметі: **багатий** — **багатіти**, **бідний** — **бідніти**, **заможний** — **заможніти**, **убогий** — **убожіти** та ін.; 8) фізичні та структурні властивості предметів, їхні ціннісні характеристики: **густий** — **густіти** (і **гуснути**), **дешевий** — **дешевіти**, **міцний** — **міцніти**, **твердий** — **твердіти** (і **тверднути**), **шершавий** — **шершавіти** тощо; 9) ознаки, що сприймаються органами чуття: **гучний** — **гучніти**, **духмяний** — **духмяніти**, **студений** — **студеніти**, **теплый** — **тепліти**, **холодний** — **холодніти** (розм.) і т. д.; 10) розмір, форму, вагу, обсяг та ін.: **високий** — **височіти**, **круглий** — **кругліти**, **малий** — **маліти**, **мізерний** — **мізерніти** (розм.), **мілкий** — **міліти** та ін. 11) смакові особливості: **гіркий** — **гіркнути**, **кислий** — **кисліти** і под. ³, напр.: (*Князь*) **відчував, як старіє** не роками, а днями... (П. Загребельний); *Людина міцна, поки молода, а потім слабне, хиріє і вмирає* (Р. Іваничук); *Мужніє Володимир!* (В. Малик); *Як голова сивіє, то чоловік мудріє* (Укр. прислів'я); *А я хворію* далі, і нога не дає мені ходити, мовив Антось... (О. Іваненко); *На сході поволі блідло небо* (Григорій Тютюнник); *Коні стомилися, почали худнути* (В. Малик); *Мороз кріпне, лід товстіє* (Укр. прислів'я).

Більшість якісних прикметників, розподіл яких здійснено на двадцять шість семантичних груп [23: 31-34], залишається на етапі синтаксичного уподібнення до дієслів. І лише частина вербалізованих прикметників, що належать до дванадцяти зі схарактеризованих вище семантичних груп, виявляють здатність до морфологізації. Як бачимо, морфологічне завершення відприкметникової дієслівної транспозиції має вибіркового характеру. Його нерегулярність, на нашу думку, зумовлена, по-перше, особливостями семантики і структури вихідних прикметників, по-друге, обмеженим складом словотворчих засобів. Серед афіксальних засобів особливу продуктивність виявляє суфікс **-і-**, який може поєднуватися із широким колом твірних прикметникових основ як непохідних, так і похідних (близько 200 прикметників) [16: 44; 15: 360]. Відприкметникові дієслова із суфіксом **-і-** передають набування певного якісного стану, тобто тих якісних ознак, які названі твірними прикметниковими основами. В історії мовознавчої науки представлені різні погляди на семантику цих дієслів. На думку деяких учених, такі дієслова означають лише перехід до стану, визначеного твірною прикметниковою основою. Тому у лінгвістичній літературі їх навіть кваліфікували як «починальні» [2: 71]. Інші дослідники дотримувалися думки, що ці дієслова «означають не тільки прийняття нової якості й перехід до певного стану, а й перебування в ньому та поступове

³ Пор. семантичну класифікацію відприкметникових дієслів, запропоновану Т.М. Возним. Учений розподілив відприкметникові дієслова на три великі семантичні групи: 1) дієслова зі значенням зміни стану чи перебування у стані, що сприймається органами відчуття; 2) дієслова зі значенням зміни матеріального або фізичного стану; 3) дієслова, що вказують на зміну внутрішнього стану істот. У складі кожної семантичної групи науковець вирізняє ще ряд підгруп [9: 126-131]. Семантичні особливості відприкметникових дієслів також вивчали Г. Павський, В.О. Богородицький, В.М. Русанівський, Л.А. Юрчук, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська [22; 1; 25; 27; 4; 16].

збільшення якостей» [22: 64-65]. Зауважимо, що термін «починальні» не зовсім точно передає зміст дієслів прикметникового походження із суфіксом **-і-**, тому що, за слушним зауваженням В.О. Богородицького, вони виражають не початок дії, а процес набуття якості, названої твірною прикметниковою основою [1: 188].

Нижчу продуктивність мають дієслівні морфологічні транспозити із суфіксом **-ну-**, що поєднуються лише з непохідними прикметниковими основами, яких налічується в українській мові 16 [27: 189; 16: 45; 15: 360]. напр.: **бліднути, вологнути, гіркнути, гладнути, глухнути, м'якнути, слабнути, сліпнути, тверднути, тихнути, худнути** і под. Ці дієслова переважно виражають перехід до стану, визначеного твірною прикметниковою основою. Суфікс **-ну-** тут можна розглядати як синонім до суфікса **-і-**, що підтверджує можливість творення дієслів з обома суфіксами від тих самих прикметникових основ з однаковою семантикою, напр.: **тверднути** і **твердіти** від **твердий**; **слабнути** і **слабіти** від **слабий**; **гуснути** і **густіти** від **густий** і под.

Потенційну здатність до перетворення на дієслова виявляють також слова, що належать до периферії якісних прикметників. Ці прикметники, подібно до відносних прикметників, утворені від іменників, проте їхні суфікси, крім граматичної ролі, характеризуються лексико-семантичним навантаженням і передають власне-ознаку. Твірними тут найчастіше виступають прикметники із суфіксами **-ав-** (**яв-**), **-ив-**, **-ат-**, які у поєднанні з дієслівним суфіксом **-і-** означають «покриватися тим, на що вказує твірна основа», напр.: **волохатіти, кучерявіти, пліснявіти, прищавіти, червивіти** і под. В українській мові таких відприкметникових дієслів налічується близько 20 [9: 132].

У сучасній українській мові набули поширення відприкметникові дієслівні транспозити, що виражають перехід об'єкта, зумовлений хімічними або фізичними процесами, до певного стану, визначеного твірною прикметниковою основою, напр.: **дерев'яніти, крижаніти, порохнявіти, роговіти, кам'яніти, олов'яніти** тощо.

Невелику з кількісного погляду групу становлять відприкметникові дієслова із суфіксом **-ува-**, що здебільшого вживаються із семантикою «виявляти такі риси характеру, внутрішні якості, на які вказує прикметникова твірна основа» або «перебувати в стані, названому твірною основою», напр.: **гордувати, лютувати, мудрувати, пильнувати, хитрувати; німувати, пустувати, слабувати, хворувати**. Деякі дослідники зазначають, що дієслова із суфіксом **-ува-** в сучасній українській мові витісняються дієсловами із суфіксом **-и-** (пор.: хитрувати — хитрити) [27: 190].

Під впливом російської в українській мові з'явилася низка дієслів із суфіксом **-ича-**, які мають значення «виявляти ознаки та властивості, визначувані твірною прикметниковою основою», напр.: **великодушничати, делікатничати, інтимничати, манірничати, свавільничати, простодушничати, скромничати, фамільярничати** і под. У зв'язку з тим, що словотвірний тип дієслів із зазначеним суфіксом утворюють пере-

важно від прикметників на позначення характеру людини, особливостей її вдачі, його продуктивність обмежена [Там само].

Для граматичної структури української мови характерні корелятивні пари синтаксичних дієслів із морфологічними дієсловами, пор.: *Невже вона (Туреччина) перед неминучістю смерті стає байдужою до того, що було окрасою її молодості? і Невже вона (Туреччина)... перед неминучістю смерті байдужіє до того, що було окрасою її молодості?* (Р. Іваничук); *Від науки стають міцними руки і Від науки міцніють руки* (Укр. прислів'я). Проте це насамперед стосується непохідних відприкметникових синтаксичних транспозитів, що належать до дванадцяти зі схарактеризованих вище семантичних груп. Більшість похідних вербалізованих прикметників, які входять до аналізованих семантичних груп, а також прикметники інших семантичних груп таких корелятивних пар не утворюють, а залишаються лише на етапі синтаксичного уподібнення до дієслів, напр.: *...нема більше вдалині твого ясного собору, нема й далини, маленьким стає світ* (О. Гончар); *Місток вузьенький над потічком* (Л. Костенко); *Потім вона (людина) ...стає дивно невороткою у рухах і вчинках* (П. Загребельний); *...воно (обличчя) знову стає по-дитячому простим і довірливим* (Ю. Мушкетик); *від цього ти стаєш мовби святою* (П. Загребельний). У відприкметникових дієслівних синтаксичних транспозитах дієслівні категорії — часу, способу та виду — виражають аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки, відповідні ж відприкметникові дієслівні морфологічні транспозити цієї категорії реалізують переважно власним фонемним складом, пор.: *Хто ж хоче від зла втекти, той стає убогим і Хто ж хоче від зла втекти, той убожіє...* (В. Шевчук); *З'явилося відчуття, що стає старий, лякався, що не забачить довершеної церкви святої Софії головної справи свого життя і З'явилося відчуття, що старіє, лякався, що не забачить довершеної церкви святої Софії головної справи свого життя...* (П. Загребельний).

Для слів, які зазнали морфологічного ступеня вербалізації, характерні ті ж самі валентні спроможності, що й для вихідних синтаксичних дієслів. Якщо вихідний предикат у семантико-синтаксичній структурі речення належить до одновалентних сполук, то й валентність похідного предиката переважно обмежена одним залежним компонентом; якщо ж вихідний предикат у певному значенні є двовалентним, то здатність до двовалентності виявляє і похідний предикат, пор.: *Ти стаєш блідим і Ти бліднеш* (Леся Українка); *Адже коли мати стає байдужою до дітей і внуків, значить постаріла вона і збирається в дорогу на той світ* (Р. Іваничук) і *Адже коли мати байдужіє до дітей і внуків, значить постаріла вона і збирається в дорогу на той світ*. Як бачимо, відприкметникові морфологічні транспозити найчастіше поєднуються з одним залежним лівобічним компонентом — суб'єктивним, напр.: *Насінина старша* (Б. Харчук); *Барва неба темніє* (У. Самчук); *Листя на деревах від нього (диму) жовтіє* (О. Гончар). І лише частина морфологічних транспозитів у певному контексті, крім лівобічної позиції

суб'єкта, відкриває правобічну позицію об'єкта, що має переважно факультативний вияв, напр.: *Родючий баштан жовтіє динями* (Марко Вовчок); *(Свічечка) синів кунтушем у сідлі* (М. Вінграновський); *за вутлими плечима аги Аббас червоніє бровами і бородою* (М. Вінграновський). Лексично виражаючись, факультативна синтаксема найчастіше звужує семантику аналізованих транспозитів, нульове вираження факультативного компонента робить його семантику ємнішою.

Другий різновид дієслів сформований на основі ступеньованих прикметників. У граматичній структурі української мови здатність до утворення дієслівних морфологічних транспозитів виявляють не всі ступеньовані прикметники, а лише ті з них, котрі вказують на вищий ступінь порівняння синтетично, за допомогою синтетичних словотворчих афіксів **-іш-**, **-ш-** або аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми **більш**. Такі відприкметникові дієслова вживаються зі значенням «робитися, ставати щодо якості властивості таким, як визначено прикметниковою основою». Дієслівні морфологічні транспозити зі значенням набуття ознаки в більшому ступені її вияву утворюються від прикметникових компаративів, які об'єднуються переважно в такі ж семантичні групи, що й неступеньовані прикметники, і позначають: 1) колір, загальну кольорову структуру, **біліший** – **білішати**, **жовтіший** – **жовтішати**, **зеленіший** – **зеленішати**, **чорніший** – **чорнішати** тощо; 2) зовнішні ознаки людей, предметів: **повніший** – **повнішати**, **товстіший** – **товстішати**, **тьмяніший** – **тьмянішати**, **яскравіший** – **яскравішати** і под.; 3) фізичні властивості людей: **слабіший** – **слабішати**, **тверезіший** – **тверезішати** тощо; 4) їхній емоційно-психічний стан: **бадьоріший** – **бадьорішати**, **веселіший** – **веселішати**, **жвавіший** – **жвавішати**, **смирніший** – **смирнішати** і т. д.; 5) вдачу, характер людей: **грубіший** – **грубішати**, **добріший** – **добрішати**, **зліший** – **злішати**, **хоробріший** – **хоробрішати** тощо; 6) їхні інтелектуальні спроможності: **дурніший** – **дурнішати**, **мудріший** – **мудрішати**, **розумніший** – **розумнішати** і под.; 7) вік: **молодший** – **молодшати**, **доросліший** – **дорослішати**, **старіший** – **старішати**; 8) матеріальний достаток людей: **багатший** – **багатшати**, **бідніший** – **біднішати**, **убогіший** – **убогішати** та ін.; 9) фізичні та структурні властивості предметів, їхні ціннісні характеристики: **густіший** – **густішати**, **дешевший** – **дешевшати**, **м'якший** – **м'якшати**, **твердіший** – **твердішати** тощо; 10) ознаки, що сприймаються органами чуття: **гучніший** – **гучнішати**, **тепліший** – **теплішати**, **холодніший** – **холоднішати** і т. д.; 11) розмір, форму, вагу, обсяг та ін.: **вищий** – **вищати**, **глибший** – **глибшати**, **кругліший** – **круглішати**, **менший** – **меншати** та ін.; 12) смакові особливості: **кисліший** – **кислішати**, **солодший** – **солодшати** і под., напр.: *(Князь) відчував, ніби не мудрішає, а поступово ніби дуріє; як став князювати, так почав боротися з власною глупотою...* (П. Загребельний); *Туман густішає* (Григорій Тютюнник); *...і їй раптом здалося, що душа її ширішає...* (В. Шевчук); *Степ теплішає* (В. Барка); *Ранок уже до решти вибілів небо, і смерк поволі розтавав, тоншав і прозорішав* (В. Шевчук).

Перетворення синтаксичного дієслова на відповідне морфологічне дієслово відбувається за допомогою суфікса **-а-**. Дієслова, утворені від прикметників вищого ступеня порівняння, виражають зростання вияву міри ознаки, названої прикметниковою твірною основою, що не поширюється за межі суб'єкта [27: 188]. У граматичній структурі української мови вони утворюють синонімічні спільнокореневі ряди з дієсловами із суфіксами **-і-, -ну-** (рідше), пор.: **білішати — біліти, гучнішати — гучніти, міцнішати — міцніти, теплішати — тепліти, густішати — густіти — гуснути, твердішати — твердіти — тверднути, жовтішати — жовтіти — жовкнути** тощо. Наявність в українській мові дієслів, утворених від прикметників вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса **-а-**, становить специфіку української мови, вирізняє її на тлі інших слов'янських.

Прикметники-компаративи в поєднанні з аналітичними синтаксичними морфемами-напівзв'язками в граматичній системі української мови переважно утворюють корелятивні пари з морфологізованими дієсловами, пор.: *Олека ще сумнішим стає* (О. Гончар) і *Олека ще сумнішає*; *Ніч ставала іще чорніша...* (М. Вінграновський) і *Ніч іще чорнішала*; *Хлопець ставав усе мудрішим, усе дужчим* (Укр. нар. казка) і *Хлопець усе мудрішав, усе дужчав*. Характерно, що вихідні ступеньовані прикметники мають більші валентні спроможності, ніж похідні дієслівні морфологічні транспозити. Прикметниковий компаратив у семантико-синтаксичній структурі речення функціонує як двовалентний предикат якості-відношення, що вимагає два залежні іменникові компоненти — суб'єктний та об'єктний. Валентність морфологічних дієслівних транспозитів обмежено лише одним залежним субстанційним компонентом — суб'єктним, пор. *Кавун ставав солодшим від меду*, *Кавун ставав солодшим* і *Кавун солодшав*.

У семантиці відприкметникових морфологічних транспозитів іноді відбуваються глибші зміни. За такої умови йдеться про семантичне завершення відприкметникової морфологічної вербалізації, з яким пов'язуємо здатність дієслів набувати похідних значень. Для семантичного ступеня відприкметникової вербалізації характерна явно не виражена перехідність від морфологізованої до семантичної стадії перетворень, яка виявляється в тому, що на основі первинних значень морфологізованих дієслів виникають їхні вторинні, похідні, значення. Семантичне завершення відприкметникової морфологічної вербалізації передусім характерне для дієслівних морфологічних транспозитів, що позначають процесуальні зміни кольорової гами. Розрізнення морфологічного та семантичного ступенів переходу прикметника у сферу дієслова відбувається лише в контексті, пор.: *Спини у людей біліють та біліють* і *З одного краю селища сага блищить, з другого облуплений собор біліє* (О. Гончар); *Поле чорніє та чорніє* і *Чорніє дірочка між брів*. *Повільно тане грудка болю* (В. Слапчук).

Відзначимо цікаву деталь: у частини відприкметникових дієслів, що характеризують процесуальні зміни кольорової гами, на основі

їхніх первинних значень виникає не одне, а декілька похідних, вторинних, значень. Наприклад, відприкметникове дієслово **темніти** має три похідні значення: «2. *безос.* Вечоріти, сутеніти. 3. *перен.* Ставати похмурим; злішати. 4. Вирізнятися темним кольором; виднітися (про що-небудь темне)» [3: 1439], напр.: *В тропіках темніє одразу, це слід було врахувати; Командир полку Самієв, розмовляючи по рації з вищим начальством, тільки ще більше темніє і коротко повторює крізь зуби: Єсть... Єсть...; Посеред протоки, посеред зоряного плеса човен темніє* (О. Гончар). Можливість відприкметникових дієслів набувати кількох похідних значень засвідчує глибокі зміни в їхній семантиці.

Семантичне завершення морфологічної транспозиції властиве також частині дієслів, утворених від прикметників на позначення зовнішніх ознак істот, предметів, фізичних і психічних властивостей людей, їхньої вдачі, інтелектуальних спроможностей, а також фізичних властивостей предметів, смакових особливостей, ознак, що сприймаються на дотик, параметричних величин тощо, напр: **русявіти**, **рум'яніти**, **кволіти**, **німіти**, **хиріти**, **холодніти** (*розм.*), **шаленіти**, **липнути**, **м'якнути**, **тепліти**, **кругліти**, **мізерніти** (*розм.*) та ін. У цих дієслів на основі первинних значень «ставати русявим, рум'яним, кволим і т. д.» виникає одне або декілька вторинних значень. З одним похідним, більш дієслівним, значенням трапляються в українській мові відприкметникові дієслова **русявіти** «вирізнятися русявістю»; **кволіти** «*розм.* хворіти, слабувати»; хиріти «*перен.* бути в стані загального погіршення; занепадати»; **мізерніти** «втрачати сили, здоров'я; худнути»; **холодніти** «*перен.* ставати холодним, байдужим, безпристрасним»; **кругліти** «*тільки 3 ос.* виднітися (про щось округле, кільцеподібне)» [3] тощо, напр.: ...з коленим днем Ібрагім **мізернів** (Р. Іванчук); ...з комирних вирізів вишнево **кругліло** намисто її, сяяли **дукачі** (М. Вінграновський); ліс навіть для недосвідченого ока **миршавів**, дерева **хиріли** без Дажбогової душі, і **маліли** безупинно, росли покривлено й покорчено... (П. Загребельний).

Із двома й більше похідними значеннями функціонують у сучасній українській мові відприкметникові дієслівні транспозити **рум'яніти** «*перен.* ставати рожево-червоним чи багряним під час сходу чи заходу сонця», «*перен.* ставати червоним, рожевим (про плід)», «*перен.* набувати червонуватого, золотисто-коричневого відтінку під час смаження або випікання», «*перен.* вирізнятися червоним, рожевим забарвленням або червонуватим, золотисто-коричневим відтінком»; **німіти** «*перен.* втрачати чутливість, заклакати», «*перен.* сповнюватися тишею»; **шаленіти** «виявлятися з надзвичайною силою, бурхливо, бути дуже сильним (*перен.* про явища природи, стихійні явища)», «бути у нестримному, стрімкому русі», «діяти нерозумно, нерозсудливо»; **липнути** «*розм.* обліплювати обсідати кого-, що-небудь (про мух і т. ін.)», «*до кого перен.* горнутися, тулитися, відчувати симпатію до кого-небудь», «закриватися, заплющуватися (від сильного бажання спати, від втоми і т. ін.) (про повіки, очі)»; **м'якнути** «ставати розслабленим, млявим», «*перен.*

ставати добрим, лагідним, чутливим; лагідніти»; **тепліти** «безос. про настання теплої погоди», «перен. виявлятися слабо, незначною мірою; жевріти» [3] і под., напр.: **Тепліла** в його голові й така думка сподобатися комишникам кухарством (Ю. Мушкетик); **Далеко на пляжах тисячі людей, золотяться тіла червоно, з відстані наче суцільні пшениці рум'яніють** (О. Гончар); **Після вони (сніжинки) густішають, летять з вітром, в'ються в затишку, б'ються об дерева, об стіни будинків, липнуть до всього** (У. Самчук); **Шаленієм** зенітки, в небі свист і виття, блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-сліпе, як вибух (О. Гончар); **Нічні тумани холодні й тугі людські голоси набрякають од них і глухнуть** (Ю. Мушкетик). Такі дієслова з низкою вторинних значень, частина з яких є переносними, стилістично виразними, образно-метафоричними набули значного поширення в сучасній українській мові. Наявність декількох похідних значень засвідчує істотні зрушення в їхній семантиці і сигналізує про глибоке «вростання» у власне-дієслівний клас.

Відприкметникові морфологічні транспозити у формально-синтаксичній структурі речення займають позицію простого дієслівного присудка. Характерно, що набір граматичних форм такого присудка найчастіше обмежується формами третьої особи однини або множини дієслів теперішнього чи майбутнього часу або минулим часом, напр.: **Сіріють** німо стіни (В. Симоненко); **Під дамбою... темніє** на дні вибалка рогоза (О. Гончар); **Річка синіє**; **Уже рудіють** на газонах трави (М. Рильський); **Пан наш довго хворів** (З. Тулуб). Простий дієслівний присудок корелює з предикатом процесу в семантико-синтаксичній структурі речення. Специфіка предикатів процесу виявляється в тому, що вони відображають динамічну ситуацію, яка пов'язана зі змінами в часі, і не передбачає активного виконавця, а лише стосується суб'єкта. Предикати з процесуальною семантикою переважно виражають набуття якоїсь ознаки у звичайному чи збільшеному ступені її вияву або позначають якісні чи кількісні зміни, які стосуються людини та інших істот. Типовою ознакою предикатів процесу є наявність у них лівобічної валентності, яка реалізується у суб'єктній позиції, і фактична відсутність, «згасання» правобічної валентності [5: 96].

Отже, здатність до перетворення на морфологічні дієслова виявляє лише частина дієслівних синтаксичних транспозитів із семантикою набуття, становлення власне-ознаки у звичайному або збільшеному вияві. Послідовно перетворюються на морфологічні дієслова тільки ті вербалізовані прикметники, що позначають кольорову гаму, зовнішні ознаки людей, їхні фізичні, емоційно-психічні, інтелектуальні, вікові характеристики, а також фізичні та структурні властивості предметів, параметричні величини тощо і сполучаються з аналітичною синтаксичною морфемою-напівзв'язкою, яка вказує на становлення у суб'єкта або набуття предметом цих ознак. За такої умови вихідні вербалізовані прикметники формують кореневу морфему похідних дієслів, аналітична синтаксична морфема-напівзв'язка утворює дієслівний суфікс. Нерегулярний вияв відприкметникової дієслівної морфологічної транспозиції

зумовлений, по-перше, особливостями семантики і структури синтаксичних транспозитів, по-друге, обмеженим складом словотворчих засобів. Серед афіксальних засобів особливу продуктивність виявляє суфікс **-і-**, що поєднується із широким колом твірних прикметникових основ на позначення звичайного ступеня вияву ознаки, та суфікс **-а-**, який поєднується з твірними основами синтаксичних дієслів зі значенням набуття, становлення ознаки у збільшеному вияві. Це спричинило появу в українській мові великої групи відприкметникових дієслів, які по-різному модифікують за значенням якісний стан. Дієслівні морфологічні транспозити, утворені від прикметникових основ вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса становлять специфіку української мови, вирізняють її на тлі інших слов'янських.

1. *Богородицкий В.А.* Общий курс русской грамматики / А. Богородицкий. — 5-е изд. — М.; Л: Соцэкгиз, 1935. — 356 с.
2. *Болдырев А.В.* Рассуждение о глаголах / А.В. Болдырев // Труды Общества любителей российской словесности. — 1812. — 4.2. — С. 65–84.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад, і голов, ред. В.Т. Бусел]. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
4. *Вихованець І.Р.* Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
5. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К.: Наук. думка, 1992. — 222 с.
6. *Вихованець І.Р.* Різновиди транспозиції / І.Р.Вихованець // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Кіровоград: КДПУ, 1997. — Вип.2. — С. 57–60.
7. *Вихованець І.Р.* Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. — К.: Наук. думка, 1983. — 219 с.
8. *Вихованець І.Р.* Теоретична морфологія української мови. Академічна грамика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
9. *Возний Т.М.* Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т.М. Возний. — Львів: Вид-во при Львів. держ. ун-ті видав. об'єднання «Виша школа», 1981. — 187 с.
10. *Габай А.Ю.* Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові / А.Ю. Габай. К.: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 232 с.
11. *Гак В.Г.* Транспозиція / В.Г. Гак // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — С. 519.
12. *Городенська К.Г.* Деривація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. — К.: Наук. думка, 1991. — 191 с.
13. *Городенська К.Г.* Морфологізація транспозиційних переходів слів / К.Г. Городенська // Теоретичні проблеми граматики. — Донецьк: ДонДу, 1995. — С. 51–61.
14. *Городенська К.Г.* Морфологічні, аналітичні та синтаксичні дієслова в семантико-граматичній концепції частин мови І.Р.Вихованця / К.Г. Городенська // Грамика слова і грамика мови: Зб. наук. праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І.Р. Вихованця / [укл.: А. Загітко (наук. ред.) та ін.] — Донецьк: Дон НУ, 2005. — С. 42–55.
15. *Городенська К.Г.* Дії та стани похідних дієслів як джерело пізнання історії та культури українського народу / К.Г. Городенська // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді 12 Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25-28 травня 2010 р., Київ, Україна) / [упоряд. та наук. ред. Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловської]. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — С. 355–364.

16. *Городенська К.Г.* Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К.Г. Городенська, М.В. Кравченко. — К.: Наук. думка, 1981. — 199 с.
17. *Загнітко А.П.* Теоретична граматики української мови: Морфологія / А.П. Загнітко. — Донецьк: Дон ДУ, 1996. — 435 с.
18. *Загнітко А.П.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А.П. Загнітко. — Донецьк: Дон НУ, 2001. — 662 с.
19. *Загнітко А.П.* Структурна і функційна типологія синтаксичної деривації / А.П. Загнітко // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді 12 Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25-28 травня 2010 р., Київ, Україна) / [упоряд. та наук. ред. Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловської]. — К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2010. — С. 382–392.
20. *Клименко Н.Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н.Ф. Клименко. — К.: Наук. думка, 1973. — 186 с.
21. *Кучеренко І.К.* Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. — 2-ге вид., уточн. і доп. — Вінниця: «Поділля-2000», 2003. — 464 с.
22. *Павський Г.* Филологические наблюдения над составом русского языка / Герасим Павский. — 2-е изд. — Спб., 1850. — 271 с.
23. *Пасічник І.А.* Категорія валентності предикативних прикметників / І.А. Пасічник. — Луцьк РВВ «Вежа» Волин, держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. — 184 с.
24. *Пешковський А.М.* Русский синтаксис в научном освещении / М. Пешковський. — 7-е изд. — М.: Учпедгиз, 1956. — 51 1 с.
25. *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова / М. Русанівський. — К.: Наук. думка, 1971. — 315 с.
26. *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер. — М.: Прогресс, 1988. — 654 с.
27. *Юрчук Л.А.* Суфіксальний дієслівний словотвір / Л.А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 171–210.

Iryna Melnyk (Lutsk)

ADJECTIVIZED VERBAL MORPHOLOGICAL TRANSPOSITION

The article deals with the study of adjectivized verbal morphological transposition. In particular the reasons of possibility/inability morphological completion of adjectivized syntactic verbalization are found out. The semantic groups of adjectivized transposites are characterized, the degrees of productivity verbal derivational affixes are defined.

Key words: transposition, transposite, verbalization, adjective, verb.

УДК 811.161.2'367.3332

Тетяна Масицька (м. Луцьк)

ФУНКЦІЙНІ ТИПИ СЕМАНТИЧНИХ ЗАЛЕЖНОСТЕЙ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У статті проаналізовано типи семантичних залежностей у структурі простого речення, вказано засоби їхнього вираження; розглянуто лівобічну і правобічну семантичні залежності.

Ключові слова: *формально-синтаксична структура речення, семантико-синтаксична структура речення, синтаксична залежність, семантична залежність, валентність, предикат, синтаксема.*

У проблематиці українського мовознавства відзначаємо підвищену увагу до синтаксичної системи мови. Попередні етапи становлення синтаксичної теоретичної граматики акцентувалися на вивченні форм структурних типів речення, на проблемних питаннях формально-синтаксичної структури речення. Сучасний стан теоретичного синтаксису пов'язаний з дослідженням особливостей семантико-синтаксичної структури речення.

Речення як основну синтаксичну одиницю переважно розглядають у трьох напрямках: формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному і комунікативному. З цього приводу Й.Ф. Андерш слушно зауважує: „Визнання за реченням багатоплановості дозволило вивчати його в різних аспектах — структурному, семантичному, комунікативному, номінативному, соціолінгвістичному, емоційному, стилістичному, функційному та ін. При цьому з'ясувалася важливість кожного з цих аспектів, які допомагають повніше й глибше дослідити різні сторони речення» [1: 3]. Вивчення особливостей семантико-синтаксичної структури речення сконцентровано на розгляді семантичних ознак синтаксичних компонентів речення. Наукове опрацювання і теоретичне обґрунтування теорії формальних і семантичних залежностей розглядають з почат-

ку 60-х рр. ХХ ст. під впливом граматики залежностей Л. Теньєра [16]. Дослідження семантичних залежностей синтаксичних одиниць є проблемним питанням сучасного мовознавства. Теоретичні засади теорії залежностей в українському мовознавстві закладені на ґрунті функційної граматики, передусім у дослідженнях І.Р. Вихованця [4; 5; 6; 7; 8]. За повнотою охоплення розгляданої проблематики пріоритетними в цьому напрямку є праці Й.Ф. Андерша, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, Н.Л. Іваницької, Н.В. Гуйванюк, К.Ф. Шульжука, М.В. Мірченка, М.І. Степаненка та ін. [1; 2; 9; 10; 3; 17; 13; 15].

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою цілісного багатопланового вивчення типів семантичних залежностей у простому реченні. Всебічне обґрунтування функційних особливостей семантичних залежностей у мовному плані сприятиме розв'язанню проблемних питань функційної синтаксичної теорії, зокрема класифікації та репрезентації семантичних залежностей у структурі синтаксичних одиниць, сприятиме подоланню суперечливих, почасти діаметрально протилежних підходів, що спостерігаємо у сучасній синтаксичній науці й уможливить вирішення проблематики семантико-синтаксичної структури речення. Предметом дослідження обрано семантичні залежності. Мета статті – докладний аналіз особливостей семантичних залежностей у структурі простого речення. Реалізація поставленої мети передбачає: 1) реалізацію комплексного функційно-семантичного аналізу семантичних залежностей у реченнєвих структурах; 2) розгляд теоретичної проблематики семантичних залежностей; 3) розрізнення формальної і семантико-синтаксичної залежностей; 4) дослідження типів семантичних залежностей у структурі речення; 5) розмежування лівобічної і правобічної семантичних залежностей у структурі речення.

Теоретичні підходи до аналізу семантико-синтаксичної структури речення уможливили виділення семантичних залежностей як складової частини теорії залежностей. У мовознавстві граматику залежностей започаткував Л. Теньєр [16]. Розглядаючи речення крізь площину структурного синтаксису, вчений вважає, що найголовнішим у реченні є синтаксичні зв'язки, які встановлюють між словами відношення залежності, що кожен зв'язок об'єднує якийсь вищий елемент з елементом нижчим. При цьому вищий елемент мовознавець вважає підпорядковуючим, а нижчий – підпорядкованим. Це дозволяє говорити про особливі зв'язки: коли підпорядкований елемент залежить від підпорядковуючого, вчений виділяє висхідний синтаксичний зв'язок, а коли підпорядковуючий елемент керує підпорядкованим, то йдеться про нисхідний синтаксичний зв'язок. Те саме слово може одночасно залежати від одного слова та підпорядковувати собі інше. Кожний підпорядковуючий елемент, у якого є один або декілька підпорядкованих, утворює вузол, який Л. Теньєр визначає як „сукупність, що складається з підпорядковуючого слова і всіх тих слів, які – прямо чи опосередковано – йому підпорядковані і які воно так чи так зв'яже в один пучок»

[16: 24-25]. З цього приводу слушну думку висловлює О.С. Мельничук: „речення є тією мовною структурою, в рамках якої розгортається функціонування всіх синтаксичних прийомів і за межі якої не виходить переважна більшість синтаксичних відношень» [12: 14]. І.Р. Вихованцеві належить концептуальне розмежування синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень (семантичних залежностей). Учений зазначає: „На противагу синтаксичним зв'язкам, які спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць-конструкцій (речень і словосполучень) і відбивають характер формальних граматичних стосунків, семантико-синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування: виражають стосунки між предметами та явищами позамовного світу. Відображаючи стосунки предметів і явищ дійсності, вони вказують на значеннєві (сміслові) стосунки поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць» [8: 43]. Синтаксичні та семантичні залежності не ізольовані одна від одної. У структурі речення вони перебувають у складних взаємовпливах. З-поміж їхніх ознак можна вирізнити: нетотожність, різнобічну спрямованість, паралельне функціонування і специфічність вияву в різних синтаксичних одиницях (словосполученні, простому реченні, простому ускладненому реченні, складному реченні). Одну з цих нетотожностей становить, на аргументовану думку Л. Теньєра, те, що синтаксичні зв'язки спрямовані від підпорядковуючого елемента до підпорядкованого, а семантичні зв'язки (у нашому розумінні — синтаксичні та семантичні залежності) — від підпорядкованого елемента до підпорядковуючого [16: 54]. Розглядаючи питання про взаємовідношення між формально-синтаксичною структурою і змістом, дослідник підкреслював, що „структурний і семантичний плани не залежать один від одного. Але ця незалежність має силу лише в теорії. На практиці ж ці два плани паралельні, оскільки у структурного плану нема іншого призначення, крім того, щоб зробити можливим вираження думок — об'єктів семантичного плану. Між цими планами нема тотожності, але є паралелізм. Цей паралелізм виявляється у зв'язках. Точніше кажучи, поряд із структурними зв'язками є зв'язки семантичні, що співвідносяться з ними у регулярний спосіб» [16: 53].

Формально-граматичну (власне-синтаксичну) структуру речення формують синтаксичні зв'язки і виділювані на основі синтаксичних зв'язків члени речення. К.Ф. Шульжук визначає синтаксичний зв'язок як „формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), виражений відповідними мовними засобами» [17: 17]. Формально-синтаксичну структуру речення утворюють предикативна взаємозалежність (взаємозалежність підмета і присудка), підрядна однібічна залежність, сурядна рівноправність, опосередкована підрядна залежність, подвійна залежність. Синтаксична залежність диференціює основні типи синтаксичного зв'язку — двобічна залежність (предикативний зв'язок), однібічна залежність (прислівний підрядний зв'язок, детермінантний підрядний

зв'язок), взаємозалежність (сурядний зв'язок), подвійна залежність (факультативний опосередкований підрядний зв'язок). Двобічна залежність між підметом і присудком утворює структурну основу речення. Підмет і присудок є граматично взаємозалежними — за допомогою особової форми дієслова, узгодженої в теперішньому і майбутньому часі та в наказовому способі в числі й особі, а в минулому часі та в умовному способі — в числі й роді. На думку І.Р. Вихованця, у структурі речення варто розрізняти актуальний і потенційний предикативний зв'язок [14: 30-31]. Актуальний предикативний зв'язок формує структурну основу двоскладного речення, напр.: *Мій **прадід** з сонця витесав Дніпро* (П. Мах); ***Я не скажу** нікому слів таємних* (Леся Українка). Потенційний предикативний зв'язок виникає в односкладних реченнях, коли поєднані предикативним зв'язком підмет і присудок не утворюють формальну експліцитну пару головних членів речення, а перебувають у залежній від головного члена речення – присудка – позиції, напр.: *І пишем вірші на сніжинках білих* (Н. Гуменюк); *В довгу, темную нічку невидну **не стулю** ні на хвилику очей* (Леся Українка). Однобічна залежність підрядного зв'язку зумовлює виділення у простому реченні другорядних членів речення, напр.: *Я **на гору** круту крем'яную буду камінь важкий піднімати* (Леся Українка). Однобічна залежність детермінантного підрядного зв'язку вказує на зв'язок детермінантів з підметово-присудковою основою речення, напр.: *Було це **грізною** весною у дев'ятнадцятий той рік* (В. Сосюра); *Дубів золоті герби **горять під коронами** сосен* (Л. Костенко). Взаємозалежність сурядного зв'язку здатна поширювати / ускладнювати просте речення новими членами речення, напр.: *Нехай **тендітні пальці торкнуться** вам **серце і уста*** (Л. Костенко); *Ні спека дня, ні бурі, ні морози — **ніщо не вб'є** любов мою живу* (В. Сосюра). Подвійна залежність (факультативний опосередкований підрядний зв'язок) функціонує в семантично неелементарному простому реченні, яке трансформується в семантично елементарні прості конструкції, напр.: ... *взьмуть тебе на горно, тобто до печі, до святої святих* (Олесь Гончар) = *Взьмуть тебе на горно* + *Взьмуть тебе до печі* + *Взьмуть тебе до святої святих*.

У синтаксисі теорія залежностей охоплює сполучуваність як міжрівневу категорію стосовно лексичних, морфологічних, словотвірних одиниць, валентність, синтаксичну залежність, семантичну залежність, дистрибуцію, інтенцію. Сполучувальні властивості стосуються валентності дієслівного предиката. Валентність встановлює відповідну кількість компонентів, які необхідні для повного розкриття семантики предикатної одиниці. Предикатам властиві певні семантичні та формально-синтаксичні особливості, і саме лексичне значення предиката зумовлює варіанти семантичних реченневих структур. На думку І.Р. Вихованця, поєднання семантично опорного дієслова і семантично залежних компонентів можливе на основі їхньої семантичної сумісності, тобто валентність є семантично передбачуваною сполучуваністю слів [6: 8].

Семантичні залежності функціонують у всіх типах речень: простому (первинна семантична залежність), простому ускладненому (вторинна семантична залежність: за трансформації простого ускладненого речення на просте вторинна семантична залежність перетворюється на первинну семантичну залежність), складному (вторинна міжпредикатна залежність). У простому реченні семантична залежність вказує на валентну сполучуваність субстанційних синтаксем із предикатом. Структурна організація простого речення і його компонентів залежать передусім від лексичної семантики предиката, його сполучувальних властивостей. Семантика предиката, його валентний потенціал формують реченнєву структуру, визначають семантичні залежності компонентного складу речення і дають змогу простежити варіанти семантичних і синтаксичних моделей речення. Відповідний тип предиката залежить від його семантичного навантаження. А.П. Загнітко визначає семантичний предикат як центральний компонент семантичної структури речення, що позначає активну або статичну ознаку, перебіг якої можливо простежити в часі й зарахувати до предмета (суб'єкт) або до ситуації (відсутність суб'єкта) [9: 287]. Функційним оточенням предикатів виступають субстантивні компоненти, що перебувають у семантичних залежностях щодо конкретного предиката. Кількість субстантивних синтаксем залежить від семантичного значення відповідного предиката і від його валентної сполучуваності. У простому елементарному з семантичного погляду реченні семантична залежність спрямована від підпорядкованого (залежного) компонента до підпорядковуючого (опорного), звичайно вираженого дієслівним предикатом. У таких реченнях можна виділити лише субстанційні (предметні) семантичні залежності, які передають значення предметності. Семантичне значення предиката формує відповідну кількість семантичних залежностей. Л. Теньєр вважає дієслівний предикат синтаксичним ядром реченнєвої конструкції, що визначає набір синтаксичних позицій (залежних від дієслова субстанційних компонентів) і зумовлює способи їх семантичного і морфологічного оформлення, тобто дієслову-предикату притаманні синтаксичні та морфологічні валентності [16: 117]. Предикат формує в змістовому плані кількість синтаксичних позицій та прогнозує їхні функції. Валентність предиката встановлює відповідну кількість таких компонентів, які необхідні для повного розкриття семантики предикатної одиниці та встановленні типів семантичних залежностей. Семантична структура речення характеризує взаємодію семантичних компонентів [11: 19-23]. Вони організовані в ній на певній ієрархічній основі, яка визначена рангом семантичних компонентів. Головну роль в утворенні речення відіграють семантичний предикат і суб'єкт. Основу семантичної структури речення становить семантична залежність між суб'єктом і предикатом, яка визначає співвіднесення змісту речення з дійсністю.

Щоб докладніше вивчити утворення семантичних залежностей та їх функційні типи, розглянемо реченнєві конструкції з різними семантичними значеннями предикатів.

Реченнева конструкція P_v^1 . У ній спостерігаємо імпліцитне вираження суб'єктної залежності, напр.: *Вже надворі **вечоріло**, вже й **смеркалось*** (І. Нечуй-Левицький); ***Вечоріло*** (Р. Іваничук); *На ранок **забіліло** до самих обр'їв* (О. Гончар). У реченневих конструкціях такого типу дієслівний предикат не вказує на носія стану. Імпліцитний вияв суб'єкта при дієслівних предикатах можна пояснити тим, що вони вказують на особливі стани всеохопного характеру. Ці стани стосуються всього середовища, а не якого-небудь конкретного предмета в ньому. Стихійність явища реалізовано не як дію, а як стан, створений природними силами. Семантика предиката не вимагає поширення реченневої структури іншими компонентами.

Реченневі конструкції: $S+P_v$ формують дієслівний предикат і суб'єктна синтаксема; $S+P_{adj}$ — прикметниковий предикат і суб'єктна синтаксема; $S+P_{num}$ — числівниковий предикат і суб'єктна синтаксема. У реченнях виявляємо наявність суб'єктної залежності. Предикат у цих реченневих конструкціях переважно передає стан суб'єкта, ознаку або кількість, напр.: ***Я злякався*** (Й. Струцюк); *Обличчя його ще більше **почорніло*** (В. Шевчук); *Хлопцям **було весело*** (А. Криштальський); ... *їх **було четверо*** (Ю. Щербак).

Реченневі конструкції: $S+P_v+O$ утворюють дієслівний предикат, суб'єктна і об'єктна синтаксеми; $S+P_{adj}+O$ — прикметниковий предикат, суб'єктна і об'єктна синтаксеми; $S+P_{num}+O$ — числівниковий предикат, суб'єктна і об'єктна синтаксеми. У реченнях цього типу спостерігаємо суб'єктну та об'єктну залежності, семантика предиката переважно виражає процес, дію або стан, ознаку або кількість напр.: *Його **душили спогади і кашель**, і навіть той за вікнами **бузок*** (Л. Костенко); *Може, я ще розлюблю **тебе*** (В. Земляк); *На зріст **він** (учитель) був вищий **од батька*** (О. Довженко); *А я лиш трохи вища **за траву*** (Г. Чубач); *Дівчат **було більше, ніж хлопців***.

У реченневій конструкції $S+P_v+L$ функціонують дієслівний предикат, суб'єктна і локативна синтаксеми. У структурі встановлюємо суб'єктну і локативну залежності. Предикат у цих реченнях виражає процес, напр.: *Стояла **вона** над скелястим **берегом*** (В. Шкляр); *Вагітні **яблуні** лежать **під частоколом*** (Н. Гуменюк); *Остання в світі **казка** сидить **під образами*** (Л. Костенко).

Реченневу конструкцію $S+P_v+O+Ad$ утворює дієслівний предикат, суб'єктна, об'єктна і адресатна синтаксеми. Дієслівний предикат реченневої конструкції має семантику „давання“, „повідомлення“ і формує суб'єктну, об'єктну й адресатну залежності, напр.: ***Я дам тобі притулок** затишний* (Леся Українка); *І **я вам** віддам **найкращі слова*** (П. Мах); ...*щоранку На матусиному танку **Дарувала ти мені Перші квіти** весняні* (Н. Гуменюк).

¹ S — суб'єкт; P_v — дієслівний предикат; P_{adj} — прикметниковий предикат; P_{num} — числівниковий предикат; O — об'єкт; Ad — адресат; I_{ac} — інструменталь (засіб дії); I_{mv} — інструменталь (засіб пересування); L — локатив; L_1 — локатив (вихідний пункт руху); L_2 — локатив (шлях руху); L_3 — локатив (кінцевий пункт руху).

У реченнєвій конструкції $S+P_y+O+I_{ac}$ визначаємо суб'єктну, об'єктну та інструментальну залежності. Конструкції цього типу складають дієслівний предикат, суб'єктна, об'єктна та інструментальні синтаксеми. У цій конструкції предикат позначає дію, що виконує суб'єкт за допомогою інструменталія (засіб дії), напр.: *Вишивала мати квіти, Лебедів і Світязь...Вишивала ніжне віття І сердитий вітер. Вишивала крила долі І очі світанку. Вишивала волинянку На житньому полі* (П. Мах); *Іван косив у Халеп'ї траву* (Л. Костенко) (у реченнях спостерігаємо імпліцитний вияв інструментальної синтаксеми на позначення засобу дії).

Реченнєва конструкція $S+P_v+Ad+O+I_{ac}$ сформована дієслівним предикатом та залежними від його семантики суб'єктом, адресатом та інструменталем. У реченнях цього типу функціонують суб'єктна, об'єктна, адресатна та інструментальна залежності. У цій конструкції предикат позначає процес „писання», напр.: *Найохочіше він дописує до газети «Войовничий безвірник»* (О. Гончар) (імпліцитний вияв об'єктної та інструментальної синтаксеми на позначення засобу дії); ... *Андрій не хотів нікому писати листа* (І. Багряний) (імпліцитний вияв інструментальної синтаксеми на позначення засобу дії).

Реченнєву конструкцію $S+P_v+L_1+L_2+L_3$ утворюють дієслівний предикат і залежні від нього суб'єкт та локатив, що зазнає диференціації на початковий пункт руху, шлях руху та кінцевий пункт руху. До цієї конструкції належать предикати, що позначають процес пересування суб'єкта. У реченнях цього типу виділяємо суб'єктну і локативну залежності, напр.: *Ішов дід з містечка, через гору, у свій присілок, з трьома буханками хліба ішов у Маковщину* (Л. Костенко).

У реченнєвій конструкції $S+P_y+I_{mv}+L_1+L_2+L_3$ дієслівний предикат валентно поєднаний з суб'єктною, інструментальною та локативною синтаксемою. До цієї конструкції належать предикати, що позначають процес пересування, однак відмінність речень цього типу від конструкції $S+P_v+L_1+L_2+L_3$ полягає у тому, що семантика предиката передбачає функціонування інструментальної синтаксеми на позначення засобу пересування. В реченнях цього типу визначаємо суб'єктну, інструментальну та локативну залежності, напр.: ... *міг би помчати в те селище міського типу ближчою дорогою — через Обухів, Богуслав і далі за картою* (В. Шкляр) (імпліцитний вияв суб'єктної синтаксеми, локативної синтаксеми на позначення вихідного пункту руху та інструментальної синтаксем із семантикою засобу пересування); *У місто греки в'їхали волами* (Л. Костенко) (імпліцитний вияв локативної синтаксеми на позначення початкового пункту та шляху руху); *Гості пливуть на вербових човнах* (О. Довженко) (імпліцитний вияв локативної синтаксеми на позначення вихідного пункту руху, шляху руху та кінцевого пункту руху) .

У реченнєвій конструкції $S+P_v+O+Ad+L_1+L_2+L_3$ функціонують дієслівний предикат та залежні від нього суб'єкт, об'єкт, адресат та локатив. Дієслівний предикат реченнєвої конструкції позначає об'єктне і суб'єктне переміщення. У реченнях спостерігаємо такі функційні типи семантичних залежностей: *суб'єктна, об'єктна, адресатна та локатив-*

на залежності, напр.: *Винесли **Мині на дорогу окомелок** щільника* (О. Гончар) (імпліцитний вияв суб'єкта, локатива на позначення вихідного пункту руху та шляху руху); *Крім того, дідовому покійному **батькові Тарасу** колись давно, ще за старих часів, **змії** носив уночі гроші в трубу* (О. Довженко) (імпліцитний вияв локатива на позначення вихідного пункту руху та шляху руху).

Реченнева конструкція $S+P_v+O+Ad+I_{mv}+L_1+L_2+L_3$. Структуру формує дієслівний предикат і залежні від нього суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь та локатив. Семантика предиката вказує на просторове переміщення суб'єкта й об'єкта. Відмінність цієї конструкції від конструкції $S+P_v+O+Ad+L_1+L_2+L_3$ полягає у тому, що семантика дієслівного предиката вимагає введення у речення інструментальної синтаксеми на позначення засобу пересування. Семантико-синтаксичну структуру речень цього типу утворюють суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна залежності, напр.: *От **слона торік** привезла з **Таїланду*** (О. Гончар); *Мене **везуть у царство трав*** (О. Довженко); *Це **влітку Василь воду** возив до **молотарки Буланім*** (М. Іщенко). У реченнях спостерігаємо імпліцитний вияв деяких валентно поєднаних із предикатом компонентів (суб'єкта, адресата, інструменталія, локатива), які можливо встановити із контексту.

Семантичні залежності у простому реченні мають ієрархічні відношення. Центральне місце у реченні належить суб'єктній та об'єктній залежностям. Локативна залежність займає центральну позицію у реченнях з предикатами стану. Дещо периферійнішу позицію займає адресатна залежність. Найпериферійніша позиція в реченні відводиться інструментальній і локативній залежностям (у реченневих конструкціях з предикатами дії).

Реченневу конструкцію P_y формують предикати стану, напр.: ***Світало*** (Л. Костенко); *З-під обр'ю помітно **світає*** (О. Гончар). Конструкцію $S+P_v$ переважно утворюють предикати процесу, напр.: *Вернигора, Вернивода й Вернидуб – три велетні – зібралися та й **журяться*** (Л. Костенко), предикати стану, напр.: *А вже під вікнами весна, **принцеса нудиться** одна* (Й. Струцюк), предиката якості, напр.: *Я **щасливий*** (У. Самчук) та предиката кількості, напр.: *Їх **було** всього **троє**...* (Б. Харчук). Речення конструкції $S+P_v+O$ формують переважно предикати стану, напр.: *Мене **іздалку люблять** всі дерева* (Л. Костенко), предикати дії, напр.: *Я **також граю** на сопілці* (В. Слапчук), предикати якості-відношення, напр.: *Володько **сильніший** за нього* (У. Самчук) та предикати кількості-відношення, напр.: *Студентів **було більше** за школярів*. Семантичним ядром реченневої конструкції $S+P_v+L$ виступає предикат процесу, напр.: *Так чи не так, тільки бджоли надійно **оселились** у Романовім садку* (О. Гончар); *Дніпро **лежав** непорушно в пологих берегах* (Н. Рибак). Реченневі конструкції $S+P_v+O+Ad$; $S+P_v+O+I_{ac}$; $S+P_v+Ad+O+I_{ac}$; $S+P_v+L_1+L_2+L_3$; $S+P_v+I_{mv}+L_1+L_2+L_3$; $S+P_v+O+Ad+L_1+L_2+L_3$; $S+P_v+O+Ad+I_{mv}+L_1+L_2+L_3$ формують предикати дії, напр.: *Він **дарував** нам скельця та брелоки* (Л. Костенко); ***Пішла** у вічність*

сива мати, між полями в сивий степ (Й. Струцюк); *Якийсь ландскнехт **повіз** як сувенір або продав якомусь там барону твою любов, твої безіменний твір* (Л. Костенко); *Двічі **проїздили** вершники завмерлими вулицями села* (Н. Рибак).

У структурі мови спостерігаємо лівобічну семантичну залежність від предиката, виражену суб'єктною синтаксею, напр.: ***Латаття** ніжилось в озерах* (Л. Костенко); ***Сонце** знову визирнуло з-за хмари* (В. Шевчук) і правобічну семантичну залежність, яку формують об'єктна, напр.: *А **Ївга** сіяла **м'яту**, та сама сіяла **кмин*** (Л. Костенко); адресатна, напр.: *Що добрий козак мав звичай подарувати своїй **дівчині** стрічку* (О. Гончар); *Хай лиш мить дарує **мені** почуття* (Ю. Покальчук); інструментальна, напр.: *А **Петро** ...збиває **лозиною** будяки* (О. Гончар); *...махнув дід **косого** востаннє* (В. Штинько) (інструментальна на позначення засобу дії); *Він їхав **на коні** білої масті* (Н. Рибак); *Поруч з гетьманом їхав **на коні** митрополит корінський Іосаф* (Н. Рибак) (інструментальна на позначення засобу переміщення) і локативна синтаксеми, напр.: *... човен наче захитався піді мною і поплив **з клуні в сад по траві** поміж деревами* (О. Довженко); *Стоїш на стовпчику **між хлібами*** (О. Гончар); *Дарка знов пішла **до школи*** (О. Забужко) (локативна на позначення місцеперебування суб'єкта та локативна на позначення початкового пункту руху, шляху руху і кінцевого пункту руху). Структура мовлення руйнує закріплену структурою мови позицію лівобічної і правобічної семантичної залежностей. Зокрема, спостерігаємо зміщення лівобічної суб'єктної залежності відносно предиката у правобічну позицію, напр.: *Думки навиває мені тепер **Чорне море*** (Леся Українка); *Дарувала **ти** мені перші квіти весняні* (Н. Гуменюк); зміщення правобічної об'єктної залежності у лівобічну позицію, напр.: *...Ангел білі **крила** продавав, Білий ангел із чолом поета* (Н. Гуменюк); ***Документ** відповідний вам зараз дадуть* (О. Гончар); зміщення правобічної адресатної залежності у лівобічну позицію, напр.: *Певне, серце Господь **тобі** дав із твердого кристалю* (Леся Українка); *Усі таємні свої скарби **тобі** я повинна віддати* (Леся Українка); зміщення правобічної інструментальної залежності у лівобічну позицію, напр.: *Попереду **на баскому огирі** скакав з шаблею при боці вершник* (Н. Рибак); *Довжелезним **поїздом** вивозились до Німеччини невільники* (О. Довженко); зміщення правобічної локативної залежності у лівобічну позицію, напр.: ***З боку річки** надійшов до них босий Антоць з цівочком у руках* (В. Підмогильний); ***З краю** далекого, з **краю** незнамого Нам Артеміда її привезла* (Леся Українка).

Отже, до функційних типів семантичної залежності у простому реченні зараховуємо суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну і локативну залежності. Від лексичної семантики предиката, його сполучувальних властивостей залежить не тільки структурна організація речення і його компонентів, але і їх семантична характеристика та функційні типи семантичних залежностей. Лівобічна семантична залежність репрезентована однією суб'єктною позицією, правобічна семантична залежність визначає різну кількість правобічних синтаксем,

зокрема об'єктну, адресатну, інструментальну і локативну. У конкретному значенні лівобічна і правобічна залежності є постійними для предиката, хоча це не означає, що всі семантичні залежності, потенційно закладені в його семантиці, виражені спеціальними синтаксемами в структурі речення. У кожному конкретному випадку реалізуються лише ті необхідні субстанційні синтаксеми, актуалізації яких потребує відповідний предикат. Кількість правобічних залежностей залежить від семантичного значення предиката.

1. *Андерш Й.Ф.* Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й.Ф. Андерш. — К.: Наук. думка, 1987. — 191 с.
2. *Городенська К.Г.* Сполучники української літературної мови: Монографія / К.Г. Городенська. — К.: Інститут української мови: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 208 с.
3. *Гуйванюк Н.В.* Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н.В. Гуйванюк. — Чернівці: Рута, 1999. — 336 с.
4. *Вихованець І.Р.* Приймenniкова система української мови / І.Р. Вихованець. — К.: Наук. думка, 1980. — 286 с.
5. *Вихованець І.Р.* Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. — К.: Наук. думка, 1983. — 219 с.
6. *Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
7. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець — К.: Наук. думка, 1992. — 224 с.
8. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І.Р. Вихованець. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
9. *Загнітко А.П.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія / А.П. Загнітко. — Донецьк, 2001. — 662 с.
10. *Іваницька Н.Л.* Нариси із синтаксису української мови : посібник для студентів-філологів / Н.Л. Іваницька. — Вінниця, 2011. — 183 с.
11. *Масицька Т.Є.* Граматична структура дієслівної валентності / Т.Є. Масицька. — Луцьк: Ред. вид. відд. ВДУ, 1998. — 208 с.
12. *Мельничук О.С.* Загальні питання синтаксису української мови / О.С. Мельничук // Сучасна українська мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 5–37.
13. *Мірченко М.В.* Структура синтаксичних категорій: монографія / М.В. Мірченко. — Луцьк: Ред.-вид. від. „Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. — 340 с.
14. Синтаксис словосполучення і простого речення / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх — К.: Наук. думка, 1975. — 222 с.
15. *Степаненко М.І.* Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / М.І. Степаненко — К., 1997. — 217 с.
16. *Теньер Л.* Основи структурного синтаксиса / Л. Теньер. — М.: Прогресе, 1988. — 654 с.
17. *Шульжук К.Ф.* Синтаксис української мови / К.Ф. Шульжук. — К.: Видавничий центр „Академія», 2004. — 408 с.

Tetyana Masytska (Lutsk)

FUNCTIONAL TYPES OF SEMANTIC DEPENDENCES IN STRUCTURE OF A SIMPLE SENTENCE

The types of semantic relationships in the structure of simple sentences, resources of its expression, left and right dependences are analyzed in this article.

Key words: formal syntactic structure of sentences, semantic and syntactic structure of sentences, syntax dependency, semantic relationship, valency, predicate, syntaxema.

УДК 81'161.2'366.5

Катерина Симонова (м. Київ)

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ

У статті схарактеризовано два полярні підходи до вивчення граматичних категорій дієслова у сучасному українському мовознавстві — традиційний (або нормативно-описовий) і новітній (або функційно-категорійний). Зосереджено увагу на дискусійних питаннях, що стосуються визначення статусу дієслівних категорій у граматичній структурі мови, їхньої кількості та графемного складу.

Ключові слова: дієслово, граматична (морфологічна) категорія, власне-дієслівні категорії, невласне-дієслівні категорії, міжривневі категорії.

У центрі пильної уваги українських мовознавців упродовж останніх десятиліть перебувають питання, пов'язані із загальною теорією граматичного ладу мови, з усебічним, комплексним вивченням його компонентів. Граматичний лад учені справедливо визнають надзвичайно складним явищем [8: 1]. Складність розуміння теоретичних засад граматичного ладу мови зумовлена передусім неоднозначним розв'язанням проблеми його системно-структурної організації, зокрема наявністю різних концептуальних підходів до аналізу виокремлюваних у ньому граматичних одиниць. При цьому важливо наголосити на тому, що, як зауважував відомий мовознавець А. Білецький, «кожна наука (а не тільки мовознавство) не може залишатися незмінною, доки нею займаються вчені-дослідники. В цьому полягає відмінність науки від схоластики, бо дослідні горизонти науки постійно розширюються, адже вона збагачується новими фактами, новим їх розумінням, новими теоріями» [2: 42].

Грамматичний лад сучасної української літературної мови характеризується наявністю абстрактних за своєю природою понять, що відбивають позамовну діяльність і типологічні особливості всієї мовної структури. У результаті їх поглибленого пізнання створюються найзагальніші інтегральні одиниці, позначувані терміном *граматичні ка-*

тегорії. Реалізуючись у системі мови, граматичні категорії «являють собою ядерні компоненти мовної організації, пронизують усю її структуру» та ґрунтуються на корелятивній взаємозалежності між двома або більшою кількістю граматичних значень, виражених певною системою співвідносних граматичних форм [11: 1].

У сучасних дослідженнях поняття граматичної категорії більшою мірою опрацьовано на матеріалі морфологічних категорій, які сконцентровано у двох центральних частинах мови — іменнику і дієслові. Тому у сфері морфології як одному з рівнів граматики зазвичай оперують поняттям і відповідним терміном *морфологічна категорія*, що виступає визначальним чинником оформлення частиномовної семантики лексичних одиниць.

З'ясування сутності поняття *граматична (морфологічна) категорія* належить до принципово важливих питань граматичної теорії, що зумовлене не лише важливістю його в граматиці як науці, але й тим, що, за спостереженням І. Кучеренка, «у сучасних мовознавчих працях використовують його дуже часто з різним значенням, внаслідок чого воно набуло і далі продовжує набувати все більше невизначеного змісту, стає невиразним у своєму обсязі, що призводить до різного розуміння самої граматики, до невизначеності її як науки» [12: 44]. Учений констатував той факт, що майже кожне явище має два тлумачення — «нормативне» (назване ще «шкільним», «традиційним») і «наукове» [там само: 7]. А це, безперечно, ускладнює розуміння сутності багатьох явищ, пов'язаних із вивченням граматичної структури мови та її одиниць. Особливо це позначається на навчальному процесі у вищій школі, де викладач має не лише ознайомити майбутніх фахівців-філологів із основами теорії сучасної лінгвістичної науки, а й пробудити в них інтерес до творчого сприйняття наявних у ній дискусійних питань, прищепити навички вмотивованого аналізу лінгвістичних явищ, визначивши при цьому свою чітку позицію.

Традиційний підхід, ретельно описаний протягом багатовікової історії граматичної думки в Україні, що ґрунтується в основному на формально-значенневих засадах, виявився надто стійким, свідченням чого є не лише навчально-методична література з курсу «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» для студентів-філологів, а й відповідний академічний курс [17].

Інший, новітній, підхід, що в описах граматичного ладу мови спирається на два основні методологічно вагомні концепти — семантичний і функціональний — і який у сучасних дослідженнях кваліфікують як функційно-категорійний, на жаль, «досі не відображається в навчальних курсах усіх рівнів мовознавчої освіти» [10: 4]. І це при тому, що «граматична теорія...повинна враховувати всі можливі підходи до аналізу граматичної структури мови» [5: 41]. Функційно-категорійний підхід не заперечує традиційного, враховує його здобутки, однак його концептуальні положення ґрунтуються на комплексному поєднанні формально-граматичних (від форми до значення) і семантико-граматичних

(від значення або функції до форми) особливостей аналізованих мовних явищ. Цей підхід у сучасному українському мовознавстві набув поширення передусім завдяки дослідженню граматичної структури мови відомих учених — І. Вихованця, А. Загнітка, К. Городенської, В. Ожогана, Н. Костусяк, Т. Масицької та ін., праці яких окреслили новий етап у вивчення граматичної системи мови, кардинальну зміну самого погляду на об'єкт наукового аналізу.

Під впливом нових поглядів на сутність морфологічних класів слів (частин мови) і властивих їм граматичних категорій у 1993 р. створено підручник «нового покоління» (як його задекларовано у передмові), призначений для студентів-філологів [1], однак, як засвідчує практика, він так і не знайшов свого впровадження у вищій школі, оскільки швидше є монографічним дослідженням, ніж навчально-методичним посібником широкого профілю, вкрай необхідним для якісно нової підготовки фахівців.

Результатом теоретичних узагальнень проблемних питань морфології у галузі вивчення частин мови як основних морфологічних одиниць і підпорядкованих їм граматичних категорій, парадигм і форм стала фундаментальна праця «Теоретична морфологія української мови» (автори: І. Вихованець і К. Городенська), у якій з погляду функційно-категорійної теорії апробовано теоретичні засади нової академічної граматики української мови [4]. Зазначена праця орієнтована не лише на мовознавців-науковців, а й на викладачів і студентів-філологів, а також на вчителів, які мають бути ознайомлені з новітньою теорією граматичного ладу рідної мови, пробуджувати в учнів зацікавлення новими підходами до його вивчення, а отже, поступово впроваджувати нові ідеї і в навчальний процес.

З досвіду викладання навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» чи не найскладнішою і дискусійною постає проблема теорії граматичних категорій у системі дієслова, зокрема визначення їхнього складу і статусу як одиниць, що мають стосунок не лише до морфології (бо виокремлюються у дієслові як морфологічному класі слів), а й до інших рівнів граматики — словотвірного і синтаксичного. Для успішного розв'язання проблемних питань граматики, як зауважує І. Вихованець, «потрібні аргументи на користь того, що виділювані категорії мають підґрунтя у плані лінгвістичної онтології, а не є наслідком суб'єктивних теоретичних побудов» [3: 89]. Визначаючи склад і статус граматичних категорій, на думку вченого, слід враховувати також питання їхньої похідності/непохідності у сфері дієслова, що впливає на їх кваліфікацію.

Дієслово — універсальний, складний за будовою та найбільшою кількістю граматичних категорій, значень, форм і парадигм лексико-граматичний клас слів. Тому його поряд із іменником у новітніх дослідженнях безспідставно визначено як центральну частину мови. Саме в цих двох частинах мови сконцентровано граматичні категорії *роду, числа, відмінка, особи, часу, способу, виду, стану*, які в морфологічному

плані відмежовують одну частину мови від іншої. Однак граматичні категорії в дієслові, порівняно з граматичними категоріями іменника, мають складніший характер як щодо кількісного вияву, так і щодо визначення статусу, що впливає із їхнього функціонального призначення в граматичній системі мови. Крім того, такі властиві іменникові незалежні граматичні (морфологічні) категорії, як *рід*, *число*, *особа*, в дієслові мають похідний характер і залежать від сполучуваного з дієсловом опорного іменника у структурі синтаксичних одиниць.

Розгляд дієслівних категорій у плані їхньої кількості і функціонального навантаження, а отже, визначення статусу, ускладнюється тим, що, як уже зазначалося, погляди вчених на окремі граматичні категорії у традиційній граматиці та новітніх дослідженнях функційно-категорійного спрямування не завжди збігаються, іноді є суперечливими, тому потребують переконливої аргументації. Труднощі у виділенні дієслівних граматичних категорій, як зазначає К. Городенська, зумовлені неоднозначним тлумаченням їхнього плану змісту або підґрунтя в плані лінгвістичної онтології [5: 42]. Особливо слід зважати на те, що дієслівні категорії перебувають у тісному взаємозв'язку, взаємозумовленості та взаємопроникненні, через що значення однієї категорії нерідко вкладається в значення іншої та виходить за межі власне-морфології. Тож деякі з них перебувають і в сфері інших мовних рівнів. На прикладі граматичних категорій дієслова виразно простежується у їхньому складі три угруповання, що репрезентують ознаки трьох рівнів граматики — морфологічного, словотвірного і синтаксичного. Саме це дало підстави вченим кваліфікувати їх як *міжрівневі*, тобто такі, що виявляють ознаки двох або більше граматичних рівнів [4: 139].

Власне-морфологічними, тобто категоріями словозмінного типу, у новітніх дослідженнях визначено лише дві непохідні категорії — *часу* і *способу*: протиставлювані в них форми (грамеми) виражають тотожне лексичне значення і розрізняються тільки семантикою протиставлюваних форм цих категорій. Крім того, вони мають і виразні морфологічні (словозмінні) показники — закінчення особової парадигми. У традиційних граматиках, окрім зазначених, до категорій словозмінного типу зараховано і категорію *виду* [7: 364; 17: 338; 18: 269; 6: 172; 19: 364; 20: 117-118], щоправда, іноді із застереженням: «дієслова протилежних видів, що розходяться за лексичним значенням, не вважаються видовою парою» [13: 164]. Категорію виду в новітніх дослідженнях кваліфіковано як міжрівневу *морфолого-словотвірну* (про це див. далі). Такого ж статусу надано і виокремлюваній категорії *родів дієслівної дії* (РДД), яка тісно пов'язана з категорією виду, проте, на відміну від видових пар, протиставлювані за родами дієслівної дії дієслова є різними лексемами, оскільки одна з них містить додаткову сему, що характеризує дію, процес за певною ознакою [4: 235]. Міжрівневими *морфолого-словотвірносинтаксичними* категоріями визначено взаємопов'язані категорії *стану* і *перехідності / неперехідності*, тоді як традиційно їх кваліфікують як *морфолого-синтаксичні* [17: 399] або як *лексико-синтаксичні* [19: 372].

Спостерігаємо розбіжності у поглядах учених на граматичні категорії дієслова і в плані термінологічного вираження найзагальніших ознак, зокрема їхнього вияву в докатегорійних утвореннях, що належать до дієслівної парадигми. Такими утвореннями традиційно вважають *дієвідмінювані*, або в іншому термінологічному вираженні — *особові*, чи *предикативні* форми, і *недієвідмінювані*, або *неособові*, чи *непредикативні*. У складі дієвідмінюваних форм розглядають *особово-часові* та *особово-способові* форми, а в складі недієвідмінюваних — *дієприкметник*, *дієприслівник*, *інфінітив* [17: 33; 19: 363; 18: 266; 20: 114], до яких додано також споріднені з дієприкметником *предикативні*, або *присудкові форми на -но, -то* [1: 157-158]. Останні в новітніх дослідженнях кваліфіковано як *категорію результатива* [4: 243], що за семантикою, формально-граматичними та семантико-синтаксичними характеристиками тісніше, ніж дієприкметник і дієприслівник, пов'язані з дієсловом [там само: 290].

Дієслівні категорії, що властиві всім зазначеним докатегорійним утворенням, традиційно кваліфікують як *загальнодієслівні*. До них зараховують: за ознакою поєднуваності дієслова з іменником — категорію *особовості / безособовості*, або *персональності / імперсональності*; за семантико-морфологічною ознакою стосунку дії до внутрішньої межі — категорію *аспектуальності*; за ознакою поєднуваності дієслова з іменником у функції прямого додатка — категорію *перехідності / неперехідності*. При цьому зазначають, що кожна із цих категорій розпадається на низку підпорядкованих їм морфологічних категорій [1: 159]. До загальнодієслівних категорій зараховують категорії *виду* і *перехідності / неперехідності* та тісно пов'язану з останньою категорію *стану* [17: 300; 18: 266; 19: 371; 20: 121–122]. У новітніх дослідженнях залежно від зв'язку граматичних категорій із семантикою дієслова та за ознакою похідності / непохідності їх поділяють на *власне-дієслівні* та *невласне-дієслівні* [4: 223], що, на наш погляд, виразніше відбиває їхню специфіку функціонування в сфері дієслова.

Найповніше семантико-граматичну природу дієслова відбивають *власне-дієслівні* категорії, до яких належать категорії *часу*, *способу* і *виду*: причому перші дві у новітніх дослідженнях визначено як *центральні*, а останню — як *центральньо-периферійну* змішаного типу, оскільки, з одного боку, вона є семантично мотивованою та непохідною, а з іншого — виявляє транспозиційний характер. За спостереженням І. Вихованця, категорія виду відіграє менш помітну роль у конструюванні семантико-синтаксичної та формально-семантичної структури речення [3: 91,102]. Змішаний характер ця категорія виявляє також у тому, що, на відміну від категорії часу і способу, вона може транспонуватися у похідні від дієслова інші лексико-граматичні класи слів, а саме: віддієслівні іменники (пор. *читання* — опредметнена дія, спрямована на завершення, і *прочитання* — дія завершена); віддієслівні прикметники (*читаний* — *прочитаний*); віддієслівні прислівники (*читаючи* — *прочитавши*).

Невласне-дієслівні граматичні категорії — *особи*, *роду* і *числа* — в дієслові мають похідний характер і залежать від зв'язку дієслова з опорним іменником, у якому вони є незалежними, непохідними.

Прихильники традиційних поглядів на кваліфікацію дієслівних граматичних категорій, крім *загальнодієслівних*, виокремлюють і *часткові*, тобто такі, які мають вияв лише в деяких дієслівних утвореннях. До них зараховують категорію часу та зазначають, що вона не властива тільки інфінітиву [17: 301], тоді як у новітніх дослідженнях спростовано наявність цієї категорії і в способових формах дієслова та в дієприкметнику і дієприслівнику [4: 286-287, 320]. Принагідно зазначимо, що дієприкметник і дієприслівник традиційно кваліфікують як невідмінювані форми дієслова, а в новітніх дослідженнях дієприкметник розглядають, з одного боку, у сфері прикметника, а з іншого, — у сфері дієслова; дієприслівникові надано статус віддієслівного прислівника, а відповідно заперечено і наявність у нього власне-дієслівної категорії часу [там само].

Помітні розходження спостерігаємо не лише в термінологічному вираженні понять, пов'язаних із загальними особливостями функціонування граматичних категорій у різних дієслівних утвореннях, а й у визначенні їхньої кількості, граматичного статусу і графемного складу.

Особливо дискусійною постає проблема статусу категорій *перехідності / неперехідності* та *стану*, що мають вияв у синтаксичних зв'язках дієслова з іменниками у відповідних відмінкових формах (суб'єктами й об'єктами дії).

Традиційно в українському мовознавстві досі розрізняють три стани: *активний* (або *дійсний*), *пасивний* і *зворотно-середній* [7: 365; 18: 276; 20: 123], натомість уже в академічній граматиці сучасної української літературної мови і в більшості навчальних посібників виокремлюють лише два стани: *активний* і *пасивний* [1: 236; 6: 189; 13: 177-178; 17: 399; 19: 371]. При цьому вчені зауважують, що протиставлювані корелятивні дієслівні форми активу і пасиву хоч і мають морфологічне вираження, однак виявляють своє категорійне призначення в синтаксичних конструкціях, тобто мають синтаксичне спрямування; крім того, станові відношення виявляються лише в перехідних дієсловах, а неперехідні дієслова перебувають поза становою співвіднесеністю [14: 4-6]. Значення активу, за спостереженням В. Русанівського, виражається морфологічними формами, а значення пасиву — морфологічними і синтаксичними [там само: 35-36].

У новітніх дослідженнях на основі двобічної концепції граматичної категорії стану принципово переглянуто її традиційно визначений статус, зокрема заперечено морфологічний характер, оскільки враховано системні взаємовідношення двох класів дієслів — із семантикою дії і з семантикою стану [4: 243]. Ці відношення зосереджено у словотвірній системі, адже постфікс *-ся*, який традиційно вважають основним засобом творення пасивних форм від активних, функціонує як виразник різних словотвірних значень зворотних дієслів, утворених від перехідних дієслів. У такому разі йдеться про творення нової лексеми [9: 194], у результаті чого скориговано парадигму конструкцій пасивного стану, а саме: з неї вилучено ті конструкції, до складу яких входять дієслова з постфіксом *-ся*. Опозицію актив/пасив, отже, становлять протиставлювані конструкції, сформовані перехідними

дієсловами зі значенням дії та конструкції з пасивними дієприкметниками або предикативними формами на **-но**, **-то** зі значенням результативного стану, що є лексичними дериватами щодо вихідних перехідних дієслів [там само]. Здатність чи нездатність дієслова сполучатися з іменником у функції прямого додатка прихильники новітніх поглядів розглядають як таку, що ґрунтується на синтаксичних ознаках *валентності* дієслів. Доказом синтаксичної орієнтації категорії стану є те, що вона як виразник суб'єктно-об'єктних відношень є основою формування і семантико-синтаксичного розмежування активних і пасивних конструкцій у структурі речення. Зазначені спостереження дали підстави вченим кваліфікувати категорію стану як міжрівневу, а саме: як *морфолого-словотвірно-синтаксичну* [4: 243].

По-різному визначають і статус категорії перехідності / неперехідності в традиційному мовознавстві і в новітніх дослідженнях. Основою поділу дієслів на перехідні та неперехідні й існування відповідної дієслівної категорії традиційно вважають синтаксичну ознаку, зокрема здатність / нездатність дієслова поєднуватися з іменником у формі знахідного відмінка без прийменника (або родового відмінка зі значенням партитивності чи з часткою **не** при дієслові), тобто у функції прямого додатка. При цьому вчені визнають, що хоча сталих морфологічних ознак, які б розрізняли перехідні дієслова від неперехідних, не існує, тісний зв'язок категорії перехідності / неперехідності з категорією стану, яка виявляється і в морфологічних формах, дає підстави кваліфікувати її і як морфологічну [17: 331]. Зважаючи на те, що ця категорія спирається на валентнісні та значеннєві ознаки відповідних дієслів, її кваліфікують і як *лексико-синтаксичну* [19: 372; 20: 122].

У «Теоретичній морфології...» розширено обсяг поняття «синтаксична ознака» щодо цієї категорії. Зокрема, зазначено, що «в контексті сучасного багатовимірного підходу до визначення синтаксичної структури речення вона охопить семантико-синтаксичний та формально-синтаксичний аспекти дієслівної перехідності, тобто зумовлену семантикою дієслівного предиката об'єкту валентність, яку реалізує об'єктна синтаксема, з якою співвідноситься позиція придієслівного другорядного члена речення» [4: 247]. Отже, в основу виокремлення цієї дієслівної категорії покладено валентнісні та значеннєві ознаки дієслів, здатність чи нездатність дії, вираженої дієсловом, поширюватися чи не поширюватися на об'єкт, ужитий у валентно зумовленій об'єктній позиції. При цьому визначено і допоміжний засіб розрізнення перехідних / неперехідних дієслів, так звані «словотворчі маркери»: суфікси **-і-**, **-ну-**, **-а-** у відад'єктивних дієсловах і постфікс **-ся** як показники неперехідності (на зразок *біліти*, *худнути*, *ближчати*; *вітатися*), а також суфікси, що вказують на перехідність, — **-и-** (у відад'єктивних дієсловах — *біліти*, *синіти*) та **-ува-** і похідні від нього **-ізува-** / **-изува-**, **-ірува-** / **-ирува-**, **-фікува-** (в оформленні основ іншомовних слів — *делегувати*, *телефонізувати* тощо). Саме ці характеристики дають підстави вченим вважати категорію перехідності / неперехідності, як і категорію стану, міжрівневою, *морфолого-словотвірно-синтаксичною* [4: 250].

Спостерігаємо розбіжності у поглядах українських мовознавців, як уже зазначалося, і щодо визначення граматичного статусу категорії *виду*, представлені членами видової пари (дієсловами доконаного і недоконаного виду), які традиційно розглядають як форми того самого слова, а відтак категорії виду надають статус словозмінної [17: 338–339; 18: 270; 20: 117]. Цю категорію кваліфікують і як несловозмінну морфологічну [19: 364], водночас зазначають, що між компонентами граматичного видоутворення «існує повна лексико-семантична єдність» [там само: 367]. В. Русанівський, аналізуючи часове співвідношення між формами доконаного і недоконаного виду, дійшов висновку, що «у видовій парі переплелася взаємозалежність словотвору і морфології, що говорить про незавершеність процесу граматикалізації виду. Формування всіх морфологічних моделей обов'язково проходить стадію словотворення, а остаточне їх становлення закріплюється в синтаксисі» [1: 194]. І. Вихованець спростував абсолютно словозмінний статус категорії виду і визначив її як класифікаційну, словотвірну, що спрямована у словотвір як у межах морфологічної, так і лексичної деривації [3: 102-103]. За спостереженням ученого, видове протиставлення обмежено реалізується в межах тієї самої лексеми, хоча, справді, частина дієслів може утворювати видові пари семантично наближені до словоформ того самого слова. Тому вчений запропонував розмежувати видові протиставлення словозмінного типу (морфологічну деривацію) і словотвірного (лексичну деривацію), але в обох випадках, за його визначенням, категорія виду спрямована в словотвір [4: 226]. Словозмінну і класифікаційну (словотвірну) сутність у цій категорії виявив і А. Загнітко: словозмінна сутність ґрунтується на граматичних формах того самого слова, а класифікаційна — на різних лексемах, а також на частково різних — частково тотожних, що уможливлено видовою кореляцією як результатом лексико-семантичної варіативності протиставлюваних компонентів видової пари [9: 215-216; див. також: 4: 226]. Отже, у наукових дослідженнях, що ґрунтуються на засадах категорійної граматики, в результаті співвідношення словозмінного і словотвірного видоутворення скориговано статус категорії виду, зокрема кваліфіковано як морфологічну категорію *мішаного словозмінно-словотвірного типу* [4: 226].

Із категорією виду тісно пов'язують й інші загальнодієслівні, або власне-дієслівні, морфологічні категорії — *часу* і *способу*, які виконують предикативну роль у конструюванні основної синтаксичної одиниці — речення та мають суто морфологічне вираження. Як у традиційній граматиці, так і в новітніх дослідженнях немає розходжень у поглядах учених на кваліфікацію цих категорій як словозмінних, оскільки кожна з них, справді, об'єднує у своєму грамемному складі форми дієслів з тотожним лексичним значенням, що розрізняються лише семантикою цих категорій у межах кожної з них.

Існують певні розходження щодо визначення семантичного змісту категорії часу. Традиційно його визначають як відношення дії, процесу чи стану до моменту мовлення, що реалізується у взаємопов'язаних

різновидах значення: до моменту мовлення, одночасно з ним і після нього, тобто йдеться про часову послідовність дій стосовно моменту мовлення [17: 367; 13: 181; 18: 282; 19: 377]. Проте, як зауважує К. Горденська, з моментом мовлення співвідносяться не самі дії, процеси чи стани, що відбуваються в об'єктивній дійсності. З часовим орієнтиром їх співвідносить мовець, повідомляючи про них як реальні факти. Водночас він може висловлювати і свою оцінку можливості чи неможливості в майбутньому реалізації дій, процесів, станів, що на момент мовлення не є реальними. Це спостереження дало підстави дослідниці скоригувати семантичний зміст категорії часу та визначити його як «відношення реальної з погляду мовця дії або реального, на його думку, процесу чи стану до моменту мовлення» [5: 42]. На думку К. Горденської, якщо співвідносити з моментом мовлення дії, процеси, стани, що є реальними поза мовцем, то тоді категорія часу може бути представлена як двочленна — лише формами *минулого* і *теперішнього* часу, а форми *майбутнього* часу мають бути виведені з граемного складу цієї категорії як нереальні. Це дало підстави деяким ученим граему майбутнього часу розглядати у складі категорії способу як вияв суб'єктивної модальності [там само: 40; див. також 4: 253]. І. Вихованець кваліфікував майбутній час як *з'єднувальну ланку* між категоріями часу і способу, виділивши в ньому сему реальності, за якою граема майбутнього часу належить до граматичної категорії часу, і сему ірреальності, за якою вона входить до категорії способу [19: 395; 4: 253].

Спосіб як граматична категорія, що передає різні модальні відтінки дії, за спостереженням В. Русанівського, знаходить відображення і в морфології, і в синтаксисі, і в лексиці [15: 304]. Значення виокремлюваних граем цієї категорії передається морфологічними і морфолого-синтаксичними засобами [там само].

Традиційно категорію способу визначають як тричленну, виокремлюючи *дійсний*, *умовний* і *наказовий* спосіб [19: 373; 18: 280; 13: 189; 6: 191]. Однак, зважаючи на те, що форми дійсного способу збігаються з часовими, дублюють їх формами теперішнього, минулого і майбутнього часу, у новітніх дослідженнях граему дійсного способу вилучено з граемного складу категорії способу і представлено як двочленну [4: 96; 5: 42]. Триграмемну категорію способу В. Русанівський доповнив граемами *спонукального* і *бажального* способу [17: 387; 1: 232], у яких виявлено послаблену або нейтралізовану апелятивність, на відміну від граеми наказового способу з високим ступенем апелятивності [4: 257]. Представники новітніх поглядів на граемний склад категорії способу виокремлюють опозицію чотирьох граем: *умовного*, *наказового*, *спонукального* і *бажального* способу [4: 257–262]. У дослідженнях функційно-категорійного спрямування значну увагу приділено також висвітленню проблеми транспозиції часових і способових форм, що значною мірою розширює наші уявлення про функціональне призначення взаємопов'язаних дієслівних категорій часу і способу [4: 255–256; 263]. У монографії «Структура українського дієслова»

В. Русанівський зазначав, що у дієслові поява нових граматичних категорій не засвідчена [15: 304], однак на сьогодні це не так.

До традиційно виокремлюваних граматичних категорій дієслова у сучасних дослідженнях порівняно недавно додано категорію *валентності* [3: 107-114; 4: 269-272], з якою пов'язані не морфологічні, а синтаксичні характеристики слова. З морфологією її пов'яже лише те, що головним носієм валентності є дієслово як морфологічний клас слів, інші частини мови набувають цих властивостей у зв'язку з дієсловом. Виокремлення цієї категорії ґрунтується на семантично передбачуваній сполучуваності опорного дієслова з іншими семантично залежними словами, тож ця категорія прогнозує семантико-синтаксичну структуру речення, що дало підстави вченим кваліфікувати її як міжрівневу, *семантико-синтаксичну* категорію [4: 269].

Позадискусійним залишається питання функціонування у сфері дієслова похідних невластивих (у сучасному термінологічному вираженні) категорій *особи, числа і роду*. Доповненням до їхньої кваліфікації в новітніх дослідженнях може бути хіба що визначення категорії роду як найпериферійнішої в системі дієслівних категорій, що зумовлено її периферійністю і в системі іменника, де вона має класифікаційний характер, а в дієслові абсолютно словозмінний та функціонує як категорія з формально-граматичним змістом [4: 265].

Отже, порівнюючи погляди вчених на систему дієслівних граматичних категорій, ми дійшли висновку, що у зв'язку з утвердженням у сучасному українському мовознавстві функційно-категорійного підходу до вивчення мовних явищ відбулися кардинальні зміни у визначенні складу і кваліфікації статусу окремих дієслівних категорій, а також їхнього графемного складу; розмежовано типи граматичних категорій із урахуванням функціонального призначення в граматичній структурі мови; визначено їхню взаємодію, взаємозумовленість і взаємопроникнення, на основі чого деяким із них надано статус міжрівневих.

Поєднання різних підходів до пізнаваного об'єкта дослідження, постійне розширення кола фактів, їх узагальнення й теоретичне обґрунтування — все це сприяє всебічному, комплексному з'ясуванню його сутності. Звичайно, зміна поглядів, нове розуміння і визначення понять і категорій не могло бути прийнятим відразу, воно мало пройти перевірку, знайти теоретичне і практичне підтвердження, щоб відповідати сучасній концепції граматичної будови мови.

Використовуючи новітні здобутки вчених у вивченні граматичного ладу мови, викладачам вишів слід активніше впроваджувати їх у навчальний процес, тим самим на основі переконливих фактів стимулювати майбутніх філологів до творчого сприймання і розв'язання дискусійних проблем, усуваючи ті суперечності, які існують між «традиційним» і «науковим» підходами у вивченні мовних явищ.

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — 336 с.

2. Білецький А. Мовознавство у школі // Урок української. — 2004. — № 4. — С. 41–42.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. — К.: Пульсари, 2004. — 398 с.
5. Городенська К.Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. — 1997. — №1 — с. 40–42.
6. Горпиниш В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Академія, 2004. — 335 с.
7. Жовтобрех М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища шк., 1972. — Вид. 4-е. — 425 с.
8. Загітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії): Автореф. дис... докт. філол. наук. — К., 1992. — 38 с.
9. Загітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 435 С.
10. Кадолицева Л.О. Сучасні методологічні засади мовознавчої освіти // Українське мовознавство. — Вип. 17. — К., 1990. — с. 3–8.
11. Костусяк Н.М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Автореф. дис...канд. філол. наук. — К., 1998. — 20 с.
12. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. — Вид. друге. — Вінниця: Поділля — 2000. — 2003. — 463 с.
13. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія — К.: Вища шк., 1983. — 262 с.
14. Русанівський В.М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах // Доповіді рад. делегації на VI Міжнар. з'їзді славистів (Прага). — К., 1968 — 37 с.
15. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. — К.: Наук. думка, 1971. — 315 с.
16. Русанівський В.М. Граматична категорія // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2004. — вид. 2-е. — 818 с.
17. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.
18. Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я. Плющ. — К.: Вища шк., 2001. — 319 с.
19. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. — К.: Вища шк., 2002. — 439 с.
20. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис: Підручник. — К.: Знання, 2010. — 374 с.

Kateryna Symonova (Kyiv)

GRAMMATICAL CATEGORIES OF VERB: MAIN APPROACHES TO STUDYING

The article deals with two arctic approaches to the grammatical categories of verb in modern Ukrainian linguistics – traditional (or normatively-descriptive) and newest (or functionally-categorical). Attention is concentrated on disputable questions, that relate to determination of status of verbal categories in the grammatical structure of language, their amount and grammemical composition.

Key words: verb, grammatical (morphological) category, actually-verbal categories, non-actually-verbal categories, interlevel categories.

УДК 811.161.2'367«312»

Олена Лаврінець (м. Київ)

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПРЕДИКАТИВНИХ ФОРМ НА -НО, -ТО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті йдеться про специфічну рису українського синтаксису — предикативні форми на **-но**, **-то**, навколо яких в історії української лінгвістики та сьогодні тривають дискусії, зокрема суперечливими є питання доцільності / недоцільності вживання речень із дієслівними формами на **-но**, **-то**, їх пасивності, структури та синоніміки з іншими синтаксичними конструкціями.

Ключові слова: предикативні форми на **-но**, **-то**, пасивні дієприкметники на **-ний**, **-тий**, пасивна конструкція, активна конструкція, орудний суб'єкта дії.

Предикативні форми на **-но**, **-то**, як відомо, мають досить давню традицію використання і становлять специфічну рису українського синтаксису. Це самобутнє семантико-граматичне явище української мови виявлено вже на ранніх етапах її розвитку в пам'ятках різних стилів і жанрів, зокрема в діловому стилі від XIV ст. [1: 278; 35: 3].

Питання походження, функціонування, структури, синоніміки з іншими синтаксичними конструкціями, значення предикативних форм на **-но**, **-то** були предметом розгляду в працях мовознавців минулого та сучасних дослідників, зокрема О. Потебні, Є. Тимченка, О. Курило, В. Сімовича, О. Синявського, С. Смеречинського, М. Сулими, С. Дложевського, О. Матвієнка, Ю. Шевельова, Л. Булаховського, В. Русанівського, Г. Чирви, М. Плющ, В. Пугач, Н. Непийводи, К. Городенської, С. Караванського та ін. Проте й досі в сучасній лінгвістиці навколо багатьох питань щодо названого об'єкта дослідження тривають дискусії. Це можна пояснити тим, що предикативні форми на **-но**, **-то** — «явище багатоаспектне, де власне синтаксична проблематика схрещується з морфологічною, граматико-семантичною й лексико-семантичною» [16: 1]. Крім того, в обґрунтуванні своєї позиції щодо розв'язання проблемних питань лінгвісти дуже часто спираються не лише на мовні, а й позамовні чинники, а це, на думку Н. Непийводи,

© О.Я. ЛАВРІНЕЦЬ, 2012

«істотно утруднює запровадження принципу комунікативної доцільності до вибору тих чи інших синтаксичних конструкцій» [30: 247].

Багатоаспектність опису згаданого граматичного явища спричинила й варіантність термінологічних назв на його позначення: (пасивні) звороти (форми) на **-но, -то**, безособові дієслівні форми на **-но, -то**, (предикативні) дієприкметники на **-но, -то**, присудки (присудкові форми, предикативи) на **-но, -то**, віддієприкметникові форми на **-но, -то**, предикативні (присудкові) слова на **-но, -то**, безособово-пасивні конструкції на **-но, -то**, безособово-предикативні форми на **-но, -то**, перфект на **-но, -то**, (незмінні) предикативні форми на **-но, -то**. Загалом усі термінологічні найменування цього граматичного явища Ю. Мелашенко згрупує за двома принципами — морфологічним та синтаксичним. Проте, за словами дослідниці, термінологічна назва має «ґрунтуватися тільки на одній суттєвій ознаці, яка б найточніше характеризувала денотат», а тому термін «предикативні форми на **-но, -то**» з-поміж усіх пропонованих науковцями є найвдалішим, і з цим не можна не погодитися, оскільки він «найточніше та найлаконічніше передає співвіднесеність з означуваним поняттям» [28: 263].

Ґрунтовне вивчення предикативних форм на **-но, -то** розпочалося на початку ХХ ст. і стосувалося таких питань: нормативності / ненормативності, можливості / неможливості вживання конструкцій із такими формами, доцільності / недоцільності вживання в цих конструкціях дієслівних зв'язок **було** або **буде** й імені в орудному відмінку на позначення суб'єкта дії та стилістичної вмотивованості / невмотивованості таких конструкцій.

Погляди українських лінгвістів 20–30-х рр. ХХ ст. щодо функціонування конструкцій із предикативними формами на **-но, -то** в українській мові мали протилежний характер. Одні дослідники, ґрунтуючись на історичних та фольклорних матеріалах, обстоювали думку про те, що безособові форми на **-но, -то**, засвідчені в минулому часі, не потребують уживання у структурі речень дієслівної зв'язки **бути** у формі минулого часу (**було**) та у формі майбутнього часу (**буде**) [6: 53; 11: 286-287; 22: 53; 40: 283; 44: 80-81]. За умови вживання пасивної конструкції у формі майбутнього часу в ролі предикатива слід уживати пасивний дієприкметник на **-ний, -тий** з дієслівною зв'язкою **буде** [22: 53; 40: 283] або замінювати такі пасивні конструкції неозначено-особовими реченнями [44: 82]. Проілюструємо це положення такими прикладами: *зауваження будуть враховані* або *зауваження врахують* (замість *зауваження буде враховано*), *робота буде завершена* або *роботу завершать* (замість *роботу буде завершено*). Інші лінгвісти, закидаючи першим пуристичні настрої, вбачали у предикативних формах на **-но, -то** «занепад часовості» й допускали вживання при них зазначених дієслівних зв'язок [38: 207; 25: 84-87; 24: 68]. На думку О. Матвієнка, дієслівні зв'язки зайві в реченнях, за його визначенням, «примітивного типу» на зразок **роботу завершено**, однак їх наявність є обов'язковою у структурно складніших реченнях, де йдеться про кілька подій, які потрібно співвіднести з минулим чи майбутнім часом [25: 87].

Більшість сучасних мовознавців, підтримуючи другу позицію, зауважує, що, коли з формою на **-но, -то** вжито дієслівну зв'язку **було**, речення виражає абсолютно минулий час, а за наявності дієслівної зв'язки **буде** речення набуває значення перфективного майбутнього часу [23: 67; 19: 126-128; 42: 86-87]. Тобто дієслівні зв'язки **було** або **буде** вживають чи не вживають із формами на **-но, -то**, якщо треба посилити або послабити значення минулої чи майбутньої дії [45: 188; 29: 17; 32: 67-68; 8: 290]. Наприклад: *У зв'язку з цим **було** проведено експериментальне дослідження, спрямоване на розробку методів вирішення такого завдання* — *У зв'язку з цим **буде** проведено експериментальне дослідження, спрямоване на розробку методів вирішення такого завдання*. Відповідно речення з предикативними формами на **-но, -то** без дієслівних зв'язок має значення теперішньої результативності (щось уже відбулось у час, якого стосується висловлення) [3: 19-20; 32: 68; 42: 86-87; 20: 95-96]. Наприклад: *У зв'язку з цим **проведено** експериментальне дослідження, спрямоване на розробку методів вирішення такого завдання*. Думку про недоцільність уживання дієслівних зв'язок із предикативними формами на **-но, -то**, яку нібито «зламали» в 30-і рр. ХХ ст., вважають штучною, оскільки «вона збіднювала важливі натуральні мовні можливості» [3: 21] й «обмежувала синтаксичну гнучкість мови у відповідності до ускладнюваного мислення» [23: 67].

Досить поширеними на сьогодні в наукових текстах є такі конструкції: *Статтю **присвячено** особливостям кодифікації кальок в українській математичній термінології доби українізації; Основним методом для порівняльного аналізу **було** обрано метод кінцевих елементів; Результати несудової експертизи можна використовувати як письмовий доказ за умови, що його **буде оформлено** відповідно до вимог чинного законодавства*. Якщо вживання дієслівної зв'язки **буде** при формах на **-но, -то** справді надає реченню значення майбутнього часу, то дієслівна зв'язка **було** є не спеціальним формальним показником часу [3: 20; 29: 17], а лише допоміжним стилістичним засобом або навіть надлишковим мовленнєвим компонентом, оскільки основним значенням самої предикативної форми і є перфектність, тобто «показ минулої дії в її існуючому результаті» [23: 65], «повідомлення про завершену результативну дію» [10: 45], «результативність» [9: 13]. Семантика минулого часу закладена в предикативних формах на **-но, -то** їхньою словотвірною структурою, адже за походженням ці форми — пасивні дієприкметники минулого часу. Тому існує думка, що поєднання «предикативні форми на *-но, -то* + *буде*» містить внутрішню логічну суперечність, тому що «в одній синтаксичній конструкції поєднують різновекторні граматичні форми — минулий / майбутній час» [47: 273]. У навчальному посібнику «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» проблему про часове значення предикативних форм на **-но, -то** розв'язано шляхом розрізнення морфологічного і синтаксичного часів цих форм [41: 206].

За спостереженнями В. Пугач, продуктивність конструкцій із допоміжним дієсловом **було** при дієслівних формах на **-но**, **-то** в писемних пам'ятках XV–XIX ст. була низькою, а в літературній мові XX ст. інерція щодо низької продуктивності допоміжного дієслова **було** в поєднанні з предикативними формами втрачається остаточно й вибірково активізація допоміжного дієслова **було** зумовлюється стилем авторської оповіді [35: 16-18], сформованим як копіювання стандартів, властивих російській мові. Отож, не спостерігаємо суттєвої змістової різниці між такими реченнями: *У процесі дослідження **було використано** загальнонаукові та спеціальні методи юридичної науки — При написанні дисертаційної роботи **використано** такі методи дослідження фактичного матеріалу; Більше уваги **було приділено** виробленню принципів укладання двомовного українсько-польського словника — Особливу увагу **приділено** специфіці добору, тлумачення значень, способам маркування актуалізованих лексичних одиниць.* Проте у реченнях на зразок: *1850 р. **було створено** урядову комісію, яка працювала над німецько-українським словником правничої термінології; Саме в цей час **було створено** велику кількість шкільних і наукових граматик та словників — уживання дієслівної зв'язки *було* навіть зайве, адже в реченні на завершеність дії в минулому, крім предикативних форм, указують обставини часу (1850 року, в цей час).* А тому стилістично виправданими та граматично правильними вважаємо речення без дієслівної зв'язки: *За доби Гетьманату **утворено** спеціальну мовно-термінологічну комісію; У 30–50-ті роки з ужитку **вилучено** праці репресованих мовознавців, серед яких і численні підручники та посібники з української мови для середньої та вищої школи.*

Дискусійним питанням в українському мовознавстві 20–30-х рр. XX ст. було й питання доцільності вживання імені в орудному відмінку зі значенням суб'єкта дії з предикативними формами на **-но**, **-то**. Доцільність такого вживання визначала трикомпонентність відповідної конструкції, що мала структурну схему «предикативна форма на **-но**, **-то** + знахідний відмінок об'єкта дії + орудний відмінок суб'єкта дії». Опоненти вживання форми орудного суб'єкта дії з предикативними формами на **-но**, **-то** аргументували це тим, що орудний суб'єкта є традиційно книжним явищем, не властивим українській мові, і його вживання відбувається лише під впливом російської мови, яка успадкувала пасивні конструкції з орудним дійовою особи від книжної церковнослов'янської мови [6: 46; 11: 287-288; 22: 55; 40: 282-283; 44: 79-80; 46: 73].

Заперечуючи вживання орудного суб'єкта дії, деякі мовознавці водночас заперечували й пасивність конструкцій із предикативними формами на **-но**, **-то** та називали їх безособовими (безсуб'єктними, безпідметовими), що не мають стосунку ні до активних, ні до пасивних конструкцій [11: 286-287], або ж розглядали їх як такі, що виражають активне значення [21: 23]. Зазвичай пасивні конструкції в особовому реченні мають таку структурну схему: «називний відмінок + дія, об'єктом

якої він є + орудний відмінок особи, яка діє». Наприклад: *Внутрішня оцінка здійснюється самими експертами*. Безособовим реченням із предикативними формами на **-но, -то** властива, за спостереженням учених, *велика, безумовна* («для підмета і місця немає»), а *не менша, відносна* безпідметовість («підмет хоч і не названий, але ж легко виходить із самого контексту речення, із дієслівної групи присудка») [38: 203; 39: 108]. Загалом із предикативними формами на **-но, -то** можливе вживання орудного відмінка імені, але тільки на позначення знаряддя дії [22: 55; 44: 39]. Водночас лінгвісти пропонували конструкції з орудним суб'єкта дії при формах на **-но, -то** перетворювати на активні конструкції [44: 79; 22: 55; 40: 283], а безособові речення вживати в тому випадку, коли немає потреби або можливості назвати діяча [40: 371; 38: 204] і дія співвідноситься з поняттям «хтось зробив» [22: 54; 6: 52-53; 43: 139]. Наприклад: *Але ми не виявили випадків, коли б сполучення імені з паронімом було вжите як звертання до особи* (замість неправильного: *Але нами не виявлено випадків...*); *У 30-50-ті роки з ужитку вилучено праці репресованих мовознавців, серед яких і численні підручники та посібники з української мови для середньої та вищої школи (=У 30-50-ті роки з ужитку вилучили праці репресованих мовознавців...)*.

Прихильники статусу пасивних конструкцій для речень із предикативними формами на **-но, -то** вважали, що підмета як основної риси активних конструкцій при формах на **-но, -то** немає і бути не може, а замість нього можливий орудний суб'єкта — найвиразніша ознака пасивності [24: 62; 39: 111]. При цьому мовознавці зауважували, що вживання орудного суб'єкта як чужомовного елемента притаманне не народній українській мові, де поширеною є саме активна конструкція, а мові книжній [39: 111; 24: 57]. Трикомпонентні пасивні конструкції, на думку О. Матвієнка, генетично старіші від активних конструкцій, є наслідком розвитку української літературної мови, а не русизмом і трапляються в публіцистичній та науковій мові для вираження взаємозв'язку багатьох предметів [24: 57].

Питання пасивності конструкцій із предикативними формами на **-но, -то** та вживання в них орудного суб'єкта дії не втратило своєї актуальності і в 40–60-і рр. ХХ ст. На думку А. Загородського, «пасивні звороти мови бувають також у безособових реченнях із присудковою формою дієслова на **-но, -то**» [15: 31], яку В. Ільїн називав «типовою ознакою» пасивних зворотів [17: 4]. Протилежної думки дотримувався Б. Кулик, називаючи «основним фоном, на якому сприймаються безособові речення цієї групи», двоскладні речення з іменним присудком, вираженим пасивним дієприкметником [20: 96]. Проте пасивні звороти, на думку дослідника, не слід змішувати з безособовими реченнями, у яких присудок виражено безособовими формами на **-но, -то**, оскільки останні передають стан як результат діяльності. Тому для констатації постійної закономірності слід уживати речення *Наше навчання зв'язане з життям* замість неправильного речення *Наше навчання зв'язано з життям* [20: 96].

У статті «З історичних коментаріїв до української літературної мови» Л. Булаховський називав дієслівні форми на **-но**, **-то** пасивними [2: 36], а в «Курсі СУЛМ» за його редакцією вказано лише на історичний зв'язок і взаємну трансформованість безособових речень із формами на **-но**, **-то** та пасивних речень (речень із пасивними дієприкметниками), причому перші кваліфіковано як такі, що можуть «сприйматися на фоні двоскладних пасивних речень» [23: 64-66]. Проте незаперечною для науковця є наявність або можливість у безособових реченнях із дієслівними формами на **-но**, **-то** орудного відмінка діяча [23: 64; 3: 18], що служить доказом пасивності цих конструкцій, адже «пасивні конструкції за своїм семантично-психологічним характером не виражають уже усунування особи, а, сказати б, тільки певне відсунення її на другий план висловлення» [3: 18]. Про факультативність орудного діяча при дієслівних формах на **-но**, **-то** зазначали й інші лінгвісти [32: 68; 42: 87; 14: 13], причому такі конструкції, на думку Ф. Смагленка, виявляють близькість і до активних, і до пасивних речень, зокрема до останніх лише за змістом (значенням) [42: 88].

Н. Завгородня проблему пасивності / непасивності речень із предикативними формами на **-но**, **-то** пропонує розв'язати змінюючи саме розуміння пасивних конструкцій. На думку дослідниці, речення з дієслівними формами на **-но**, **-то** «можна визнати пасивними лише в тому разі, якщо пристати на думку, що пасивні звороти можуть бути особовими і безособовими» [14: 15]. Розмежування пасивних речень на особові та безособові, запропоноване О. Поповим, певною мірою відтворено в «Курсі СУЛМ» за ред. Л. Булаховського, де йдеться про безособово-пасивні речення зі зворотним дієсловом, які можна перетворити на особові двоскладні речення [23: 67]. Речення з предикативними формами на **-но**, **-то**, на думку Л. Олексієнко, належать до безособово-пасивних конструкцій, оскільки так само, як інші типи пасивних конструкцій (речення з дієсловами на **-ся**, з пасивними дієприкметниками на **-ний**, **-тий**) однаково трансформуються [31: 38]. Трикомпонентні та двокомпонентні конструкції з предикативними формами на **-но**, **-то** співвідносні відповідно з двоскладними та односкладними неозначено-особовими активними конструкціями як їхні трансформи [19: 125; 31: 36-38; 34: 119]. Наприклад: *З урахуванням указаних ознак автором визначено поняття судової експертизи та обґрунтовано доцільність його законодавчого закріплення — Автор визначає предмет експертизи як обставини, що мають значення для справи та потребують встановлення із застосуванням спеціальних знань експерта; За Доби Центральної Ради розпочато розроблення національної термінології, особливо в галузі права — У цей час розпочали видавати перші російсько-українські словники юридичної термінології та ділової мови.* Саме за наявністю або можливістю орудного суб'єкта дії як основного граматичного показника пасивного стану в українській мові речення з предикативними формами на **-но**, **-то** зараховують до пасивних конструкцій [26: 95; 34: 116, 119; 41: 207].

Конструкції з орудним суб'єкта дії при предикативних формах у незначній кількості В. Пугач виявляє в більшості стилів та жанрів староукраїнської мови XIV–XVIII ст. та в художній літературі ХХ ст. і не фіксує протягом кінця XVIII–XIX ст. [35: 9-11]. У сучасній лінгвістиці такі конструкції співвідносять із науковим стилем як складніші, за визначенням Н. Непійводи, «солідніші форми», і називають їх специфічною рисою наукового викладу, протиставляючи активним конструкціям розмовного стилю. При цьому, на думку дослідниці, зважають лише на зовнішні ознаки синтаксичних конструкцій [30: 248]. Відповідно вживання орудного суб'єкта дії при предикативних формах на **-но, -то** вважають поширеним явищем і нормою, а самі речення цілком однозначними і зрозумілими [45: 188; 48: 18; 12: 420; 41: 206-207]. Цим можна пояснити уживаність таких структур, які порушують стилістичну норму: *У XIX ст. в основу досліджень синтаксичних явищ **ученими було покладено різні методи, зумовлені філософськими поглядами авторів на природу мови, характер відношень між мовою і мисленням, мисленням і буттям, формою і змістом; Відповідно до цих ознак **автором удосконалено** визначення поняття висновку експерта як письмового документа, який містить відомості про обставини, що мають значення для справи і які **встановлено експертом** під час проведення дослідження матеріалів справи із застосуванням спеціальних знань.***

На думку сучасних лінгвістів, роль усіх відмінкових форм зі значенням суб'єкта дії в семантичній структурі речення однакова, а тому значення терміна «безособове» («безсуб'єктне») речення визначено на основі чисто формального критерію, оскільки семантичний суб'єкт у такому реченні виражений непрямым відмінком імені, що виконує роль додатка. По суті не підмет стоїть в орудному, давальному чи родовому відмінках, а носій ознаки чи виконавець дії [4: 42-43, 121; 27: 151-152; 34: 125;], тобто логічний суб'єкт, суб'єктна синтаксема. Це, мабуть, і виправдовує наявність або можливість при дієслівних формах на **-но, -то** орудного суб'єкта дії, вживання якого зумовлено акцентуванням уваги на виконавцеві дії [49: 52; 34: 118-119;]. Проте безособовим чи в іншому термінологічному вираженні — безсуб'єктним, безпідметовим речення є саме тому, що в ньому головний член називає дію, яку виконує жива істота, але саму істоту не зазначено [13: 173; 33: 53], оскільки суб'єкт дії відсутній не лише у структурі речення, а й у самій думці мовця і дія лише співвідносна з поняттям «хтось зробив».

Безсумнівно, безособові конструкції на **-но, -то** з функціонально-стилістичного погляду тотожні пасивним конструкціям [30: 260] і співвідносні з ними, проте лише з неповними (двокомпонентними) пасивними конструкціями [23: 66; 37: 662; 8: 244]: *робота присвячена і роботу присвячено, тема обговорена і тему обговорено, наказ підписаний і наказ підписано.* Адже в сучасній українській мові речення з предикативними формами на **-но, -то** у складі пасивних конструкцій називають «завершальною ланкою в процесі повної формально-граматичної нейтралізації суб'єкта дії, тому що в структурі цих незмінних

предикативних форм немає будь-яких граматичних афіксів, які б характеризували особу діяча» [9: 13; 8: 72], пор.: *Аспірант захистив дисертацію* → *Дисертація захищена аспірантом* → *Дисертація захищена* → *Дисертацію захищено*. Крім того, орудному відмінку зі значенням суб'єкта дії в українській мові притаманна семантична та формальна периферійність, яка виникає внаслідок трансформації трикомпонентної активної конструкції на двокомпонентну пасивну. У такому випадку слід говорити не про синонімічність вихідної та похідної конструкцій, а про їх однобічний трансформаційний зв'язок, оскільки в них різна кількість константних компонентів [39: 8]. Перехід активної конструкції в пасивну, за словами І. Вихованця, «спрямований не стільки на створення суб'єктної позиції орудного відмінка, скільки на перетворення предиката дії на предикат стану, а суб'єкта дії на суб'єкт стану» [5: 65].

Основне призначення речень із предикативними формами на **-но**, **-то**, як і інших типів пасивних речень, — зосередити увагу на завершених діях та її результаті, а не на виконавцеві дії [9: 13; 34: 119-120; 33: 53]: *Системний опис морфологічних термінів **проведено** із заглибленням в історію виникнення понять морфології та їхнього термінологічного вираження в граматичних працях українських мовознавців; Тому для ефективного використання такої форми застосування спеціальних знань в роботі **визначено** систему ознак, що дозволяють відмежувати судову експертизу від інших експертиз*. Помилковим вважаємо вживання у реченнях із предикативними формами на **-но**, **-то** орудного відмінка зі значенням суб'єкта дії: *У зв'язку з цим **вченими-криміналістами було проведено** експериментальне дослідження, спрямоване на розробку методів вирішення такого завдання; З урахуванням указаних ознак **автором визначено** поняття судової експертизи та обґрунтовано доцільність його законодавчого закріплення*. Якщо ж виникає потреба назвати виконавця дії, то слід уживати активні конструкції — двоскладні речення, — які є національною специфікою синтаксису української мови: *Внутрішню оцінку **проводять** самі експерти; Автор **визначає** предмет експертизи як обставини, що мають значення для справи та потребують встановлення із застосуванням спеціальних знань експерта*.

У наукових текстах спостерігаємо паралельне функціонування двоскладних речень та означено-особових речень із відтворенням авторського **ми** і безособових речень із предикативними формами на **-но**, **-то** для його уникнення: *Простежуючи, як формувалася система термінів для позначення понять морфології впродовж досліджуваного періоду, **ми виявили**, що на початку ХХ ст. ще досить тривкою була традиція використання термінів церковнослов'янського походження, зафіксованих у граматиках ХVІ–ХVІІ ст. — У структурі морфологічних термінів, вироблених із питомо українських коренів на початку ХХ ст., **виявлено** дві групи терміноодиниць; На підставі детального аналізу положень цивільного процесуального законодавства, а також судової та*

експертної практики **робимо висновок**, що основною формою використання спеціальних знань в умовах сьогодення залишається експертиза — На основі отриманих результатів та порівняльного аналізу характеристик просторової роздільної здатності **було зроблено висновок**, що запропонована апаратура МЕК-М має кращі характеристики просторової роздільної здатності для актуальних моделей розрізів. З-поміж зазначених синонімічних варіантів перевагу віддають безособовим реченням, оскільки усунування в них суб'єкта дії на другорядну позицію є, на думку Н. Непійводи, рисою книжної мови [30: 262].

Суперечливим в історії вивчення предикативних конструкцій на **-но, -то** є й питання синонімічності / несинонімічності речень із цими формами та речень із пасивними дієприкметниками на **-ний, -тий**. Більшість мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст. вбачали між зазначеними пасивними конструкціями змістову різницю [24: 67; 22: 53-54; 39: 111; 6: 52-53; 44: 77-78]. Так, у реченнях із пасивними дієприкметниками увагу акцентовано на суб'єкті-підметі і дію подано в транспозиційному атрибутивному плані, а в реченнях із предикативними формами на **-но, -то** на перший план висунуто дію, співвідносну з поняттям «хтось зробив». Речення з предикативними формами на **-но, -то**, на думку О. Матвієнка, передають дію конкретніше, ніж речення з пасивними дієприкметниками на **-ний, -тий** [24: 63-64], а тому заміна одних речень іншими без зміни їхньої семантики неможлива. Відповідно слід ужити конструкції **Крамниця зачинена; Серце моє розколене** замість *Крамницю зачинено; Серце моє розколено*, тому що в них виражено сталу ознаку як наслідок дії. Аналогічно й конструкції **Його звільнено з посади; Цього року буде відкрито підготовчі курси** замість *Він був звільнений з посади; Цього року будуть відкриті підготовчі курси*, оскільки в них основну увагу зосереджено на дії, співвідносній із діячем «хтось» без його зазначення.

У сучасному мовознавстві вчені дотримуються такої ж думки і зазначають, що речення з предикативними формами на **-но, -то** виразно відтворюють дію, хоча не в її процесі, а в її результаті і сприяють лаконічності і легкомовності викладу, відповідно речення з пасивними дієприкметниками виражають стан, якість поза їхньою залежністю від дії [23: 66; 33: 54; 18: 39-40]. Тому у випадку, коли констатується постійна закономірність протікання дії, стану, вживання речень із предикативними формами на **-но, -то** неможливе [23: 66]. Активне вживання речень із предикативними пасивними дієприкметниками в українських наукових текстах деякі лінгвісти визначають як один із типових впливів іменного характеру російського наукового синтаксису. Наприклад: *методика може бути розроблена, аналіз може бути проведений* — рос. *методика может быть разработана, анализ может быть проведен* [30: 254]. Натомість пропонують замінювати речення з предикативними пасивними дієприкметниками власне українськими відповідниками, зокрема односкладними неозначено-особовими реченнями та безособовими реченнями з предикативними формами на **-но, -то** (якщо предикативний пасивний

дієприкметник ужито без зв'язкових та модальних компонентів) чи двоскладними активними конструкціями та безособовими реченнями (якщо предикативний пасивний дієприкметник вжито із зв'язковими та модальними компонентами). Пор.: *Матеріал використаний...* — *Матеріал використали...* й *Матеріал використано...*; *Матеріал може бути використаний...* — *Матеріал він може використати...* й *Матеріал можна буде використати...* Пасивні дієприкметники, на думку сучасних дослідників, як і мовознавців початку ХХ ст., слід уживати як означення, переважно поширені, або як іменну частину складеного присудка за наявності чи можливості дієслівної зв'язки **бути** [22: 53]. Наприклад: *У лінгвістичній науці найбільш переконливим вважають визначення мовленнєвого жанру, запропоноване М.М. Бахтіним; Специфіка виникнення конотативних співзначень цих онімів зумовлена їх категоріальними властивостями.*

Існує й протилежна думка про значеннєву близькість безособових речень із предикативними формами на **-но, -то** та двоскладних речень із пасивними дієприкметниками і про їхню взаємозамінність без помітного порушення змісту [42: 87]. На жаль, у сучасних наукових текстах часто спостерігаємо нерозрізнення семантики зазначених типів речень. Вибір лише якоїсь однієї конструкції дуже умовний і значною мірою залежить від власних уподобань науковця. Нерідко вживають і обидві конструкції як взаємозамінні. Наприклад: *Переважна більшість термінів утворені на українській народнорозмовній основі — Деякі терміни утворено шляхом калькування церковнослов'янських термінів або надання їм українського звучання; Однак не всі питання ідентифікації особи за підписом, які охоплює ця проблема, досліджені — У роботі досліджено правовий статус та форми участі спеціаліста в цивільному процесі; До аналізу залучені також фразеологічні та пареміологічні одиниці з компонентом-ад'єктом — До аналізу також залучено граматики ХІХ ст., у яких започатковано вироблення термінів на питомій українській основі.* Дехто з дослідників вважає, що речення з пасивними дієприкметниками в науковому мовленні з формального боку не виходять за межі синтаксичної норми, але дієслівні конструкції для української мови природніші [30: 254]. Тому кількісну перевагу в науковому мовленні конструкцій із предикативними формами на **-но, -то** порівняно з конструкціями з пасивними дієприкметниками можна пояснити близькістю української літературної мови до живої народної, у якій спостерігаємо виразну тенденцію до зосередження предикативності в дієслові.

Безперечно, існують випадки семантичної близькості предикативних форм на **-но, -то** та пасивних дієприкметників, а значить і паралельного функціонування та взаємозамінності таких конструкцій. Наприклад: *Розділ присвячений...* — *Розділ присвячено...*; *Робота виконана...* — *Роботу виконано;* *Тема дисертації обговорена...* — *Результати дослідження обговорено...*; *Тема дисертації затверджена...* — *Тему дисертації затверджено...*; *Увага зосереджена...* — *Увагу зосереджено...* Таку синонімічність конструкцій, на думку О. Курило, можна

використати як стилістичний засіб дисиміляції [21: 22]. Наприклад: Дисертація **присвячена** комплексному аналізу українських фразеологічних та пареміологічних одиниць із компонентом «власна назва». У дисертації **визначено** роль різних типів власних назв у створенні переносних значень фразеологізмів та паремій, **проаналізовано** процес лексико-семантичної трансформації онімів у складі зворотів, **здійснені** семантична, семантико-граматична і структурно-граматична систематизації фактичного матеріалу.

Розв'язанню питання семантичної близькості / відмінності речень із предикативними формами на **-но, -то** та речень із предикативними пасивними дієприкметниками на **-ний, -тий** сприятиме, на нашу думку, з'ясування питання походження дієслівних форм на **-но, -то**, яке в історії української лінгвістики та на сьогодні лишається дискусійним. Це питання заслуговує на особливу увагу і може стати предметом окремого спеціального дослідження.

Отже, основними дискусійними питаннями в історії вивчення речень з предикативними формами на **-но, -то**, початок якої датують 20–30-ми рр. ХХ ст., є такі: часова означеність предикативних форм на **-но, -то** і відповідно можливість / неможливість вживання при них дієслівних зв'язок **було** або **буде**; трикомпонентність / двокомпонентність конструкцій із предикативними формами на **-но, -то**, яку визначає можливість / неможливість вживання в них імені в орудному відмінку на позначення суб'єкта дії; статус конструкцій із предикативними формами на **-но, -то** як пасивних чи непасивних, що залежить від можливості / неможливості в них орудного суб'єкта дії, який називають найвиразнішою ознакою пасивності; синонімічність / несинонімічність речень із предикативними формами на **-но, -то** та речень із пасивними дієприкметниками на **-ний, -тий**; нормативність / ненормативність речень із предикативними формами на **-но, -то** та відповідно їх стильова диференціація.

1. Арполенко Г.П. Односкладні речення // Історія української мови. Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 231–290.
2. Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української літературної мови // Наукові записки КДУ імені Т.Г. Шевченка. — Т. VII. Вип. III. Філологічний збірник № 2. — К., 1948. — С. 25–50.
3. Булаховський Л.А. Підмет і присудок в українській літературній мові. — Вип. II. — К.: Рад. школа, 1958. — С. 16–23.
4. Вечорек Д. Несогласованные асимметричные русские предложения в сопоставлении с польскими. — Wrocław: Wydawn. Univ. Wrocławskiego, 1982. — 272 с.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. — К.: Наук. думка, 1987. — 231 с.
6. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. — Харків: Держ. вид-во України, 1930. — 158 с.
7. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. — К.: Наук. думка, 1991. — 192 с.
8. Городенська К. Дієслово // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — С. 217–298.

9. *Городенська К.* Синтаксична специфіка української наукової мови // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. — Вип. IV / Відпов. ред. Л.О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 11–15.
10. *Грищенко А.П.* Безособове речення // Українська мова. Енциклопедія. — Вид. третє, зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 44–45.
11. *Дложевський С.* Дещо про природу речень типу «козаченька вбито» // Статті по славянської філології и русської словесности. Сборник ОРЯС АН СССР в честь акад. А.И. Соболевського. — Т. 101. — № 3. — Л., 1928. — С. 285–289.
12. *Єрмоленко С.Я.* Стилiстичні функції синтаксичних синонімів // Сучасна українська літературна мова. Стилiстика / За заг. ред. І.К. Білодіда. — Т. 5. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 414–425.
13. *Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г.* Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. — К.: Либідь, 2001. — 224 с.
14. *Завгородня Н.Ф.* Про пасивність конструкцій з *-но*, *-то* // Українська мова в школі. — 1953. — № 5. — С. 13–16.
15. *Загородський А.* Граматика української мови. Ч. II. Синтаксис. — Вид. 3. — К.: Рад. школа, 1948. — 196 с.
16. *Затовканюк М.* До характеристики українських конструкцій типу «козаченька вбито» // *Slavia. Casopis pro slovanskou filologii.* — Praha, 1984. — R. 53. — S. 1. — С. 1–11.
17. *Львін В.С.* Дієслово. — К.: Рад. школа, 1949. — 48 с.
18. *Караванський С.* До зір кризь терня, або хочу бути редактором. — Львів: БаК, 2008. — 120 с.
19. *Коростишевська О.М.* Семантико-структурні особливості односкладних безособових речень у сучасній російській та українській мовах // Українське мовознавство. — 1989. — Вип. 16. — С. 123–131.
20. *Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови. — Частина 2. Синтаксис. — К.: Рад. школа, 1965. — 423 с.
21. *Курило О.* Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками *-но*, *-то* // Збірник секції граматики української мови. — Книга 1. — К., 1930. — С. 1–39.
22. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 303 с.
23. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. — К.: Рад. школа, 1951. — Т. 2. — 408 с.
24. *Матвієнко О.* Пасивні присудки на *-но*, *-то* і *-ний*, *-тий* в українській мові (Закінчення) // Мовознавство. — 1936. — № 9. — С. 53–75.
25. *Матвієнко О.* Стилiстичні паралелі (проти пуризму). — Харків: Рад. школа, 1932. — 132 с.
26. *Межов О.Г.* Орудний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Філологія. — Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2000. — Вип. 2. — С. 93–97.
27. *Межов О.* Суб'єктні синтаксеми у позиціях другорядних членів речення // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. — Вип. 7. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — С. 150–154.
28. *Мелашенко Ю.* Предикативні форми на *-но*, *-то* у лінгвістичній термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. — Вип. IV / Відпов. ред. Л.О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 261–265.
29. *Москаленко Н.А.* Односкладні речення. Лекції з курсу сучасної української літературної мови для студентів-заочників. — Одеса, 1965. — 30 с.
30. *Непийвода Н.Ф.* Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилiстичний аспект). — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. — 303 с.
31. *Олексієнко Л.А.* Трансформаційний аналіз пасивних конструкцій // Структурно-математична лінгвістика. Республіканський міжвідомчий збірник. Серія «Питання мовознавства». — К.: Наук. думка, 1965. — С. 30–40.

32. *Петличний І.З.* Речення на *-но, -то* та їх стилістична роль (На матеріалі мови творів І. Франка) // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету ім. І. Франка. — Вип. 7. Част. 1. — Львів, 1957. — С. 66–70.
33. *Півторак Г.П.* Оповідання написане — оповідання написане // Питання мовної культури. 36. статей. — Вип. 4. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 52–55.
34. *Плющ М.Я.* Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К.: Вища школа, 1986. — 175 с.
35. *Пугач В.М.* Історія формування та функціонування предикативних форм на *-но, -то* в українській мові: Автореф. дис. ...кандидата філолог. наук: 10.02.01 — українська мова. — К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 1996. — 20 с.
36. *Русанівський В.М.* Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасній слов'янських літературних мовах // Доповіді радянської делегації на VI Міжнар. з'їзді славистів (Прага). — К.: Наук. думка, 1968. — 37 с.
37. *Русанівський В.М.* Стан // Українська мова. Енциклопедія. — Вид. третє, зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 662.
38. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — Харків: Київське держ. вид-во «Література й мовознавство», 1931. — 368 с.
39. *Синявський О.* Порадник української мови. — Харків-Берлін-Нью-Йорк: Космос, 1922. — 150 с.
40. *Сімович В.* Граматика української мови. — К., Ляйпціг: Українська накладня, 1921. — 584 с.
41. *Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. — К.: Вища школа, 1994. — 670 с.
42. *Смагленко Ф.Л.* Про безособові речення зі словами на *-но, -то* у присудку // Праці Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Серія філологічних наук. — Вип. 11. — Одеса, 1961. — С. 85–88.
43. *Сулима М.* Проблема літературної норми в українській мові // Шлях освіти. — Харків, 1928. — № 4 (72) квітень. — С. 132–142.
44. *Сулима М.* Українська фраза. Коротенькі начерки. — Харків: Кооперативне вид-во «Рух», 1928. — 98 с.
45. *Тимошенко П.Д.* Питання нормалізації синтаксису української літературної мови в радянську епоху // Синтаксична будова української мови. — К.: Наук. думка, 1968. — С. 182–192.
46. *Тимченко Є.* Вокатив і інструменталь в українській мові. — К.: Друкарня Української Академії Наук, 1926. — 118 с.
47. *Харченко С.* Речення з предикативними формами на *-но, -то* з погляду синтаксичної норми: ретроспективний аналіз дискусійних питань // Мовознавчий вісник. — 2009. — Вип. 8. — С. 267–275.
48. *Чирва Г.М.* Безличные предложения украинского языка (на материале литературы 50–70 гг. XX в.): Автореф. дис. ...кандидата филолог. наук: 10.02.02. — Днепропетровск: ДГУ, 1975. — 27 с.
49. *Wieczorek D.* Ukrainku pierfiekt na **-no, -to** na fonie polskiego pierfiektu. — Wrocław: Wydawn. Uniw. Wrocławskiego, 1994. — 115 S.

Olena Lavrinets (Kyiv)

FROM THE HISTORY OF STUDYING THE PREDICATIVE FORMS WITH THE -NO, -TO ENDINGS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is about specific feature of the Ukrainian syntax — the predicative forms with *-no, -to* endings, which have been vigorously discussed in the history of the Ukrainian linguistics. Particularly, the contradictory are the questions the necessity or non-necessity to use sentences with verb forms ending in *-no, -to*, the questions of their passivity, structure, and synonyms with other syntactical constructions.

Key words: predicative forms with *-no, -to* endings, passive participles with *-nyi, -tyi* endings, passive construction, active construction, instrumental case of the agent.

УДК 811.161.2'37.2'367

Катерина Косенко (м. Сімферополь)

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІ КОРЕЛЯТИ ПРЕДИКАТІВ КІЛЬКОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено кореляції предикатів кількості з числівниковим різновидом іменного складеного присудка двоскладного речення та складеним головним членом безособового речення, з'ясовано особливості поєднання дієслівних власне- та невластне-зв'язок з числівниковою частиною складених головних членів і типовими й нетиповими формами вираження підмета.

Ключові слова: *предикати кількості, числівниковий різновид іменного складеного присудка, складений головний член безособового речення, дієслівна власне- та невластне-зв'язка.*

У контексті досліджень категорійної структури речення особливої актуальності набуває проблема корелятивності синтаксичних категорій, властивих різним ярусам речення, передусім категорій предикатності і предикативності [8]. Цікаві особливості виявляє співвідношення предикатів кількості, яким М.В. Мірченко надав статусу підкатегорії в межах семантико-синтаксичної надкатегорії предикатності елементарного й неелементарного простого речення [12: 127 – 128], і формально-синтаксичних категорій присудка та головного члена односкладного речення. Саме тому цю проблему обрано предметом спеціального дослідження в пропонованій статті.

В українському мовознавстві предикати кількості спочатку поділяли на два підкласи: “предикати означеної кількості, які позначають точну кількість відповідних предметів, і предикати неозначеної кількості, що не утворюють такої викінченої сукупності елементів, як предикати означено-кількісні”, вони “передають точно не визначені, узагальнено-кількісні поняття”, що “стосуються кількісних визначень у межах від приблизної кількості незначної репрезентації предметів до

приблизних кількісних визначень їх надмірності” [2: 110]. Згодом двокомпонентний поділ предикатів кількості було розширено до шести основних семантичних різновидів, серед яких: 1) предикати власне-кількості (точно означеної кількості); 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості; 5) предикати кількості-відношення; 6) предикати динамічно-кількісної ознаки [14: 5 – 8]. Третя спроба значеннєвої диференціації предикатів кількості ґрунтувалася на характері та способі вираження кількості, унаслідок чого постало в одних дослідників п’ять семантичних різновидів предикатів кількості: 1) предикати означеної кількості; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати кількості-відношення; 5) предикати кількісно-змінної ознаки [5: 24 – 26]; а інших – чотири значеннєві групи таких предикатів: 1) предикати означеної кількості, що мають три значеннєві підгрупи залежно від способу вираження кількості [1: 26]: а) предикати власне-кількості; б) предикати із семантикою збірної (сукупної) кількості; в) предикати на позначення кількості частин від цілого; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості [9: 150 – 168].

Із семантичним розмежуванням предикатів кількості тісно пов’язана їхня морфологічна реалізація. І.Р. Вихованець, який виокремив лише предикати означеної і неозначеної кількості, обмежив їх тільки морфологічним класом числівників [2: 110; 3: 257]. Інші дослідники розширили морфологічний потенціал предикатів кількості за рахунок прислівників, дієслів та іменників з кількісним значенням, проте на перше місце в цьому ряду поставили числівник [11: 81 – 82; 5: 26]. Треті до цих чотирьох частин мови додали одиниці не-частиномовного характеру, передусім фразеологізми й стійкі словосполучення, що є еквівалентами прислівників зі значенням малої, великої та дуже великої неозначеної кількості, та вигуки [9: 156]. Попри ці розбіжності дослідники однакові в тому, що типовим формально-синтаксичним репрезентантом предикатів кількості (зі значеннями означеної, неозначеної та приблизної кількості) в українській мові є числівниковий різновид іменного складеного присудка. Він відрізняється від іменникового та прикметникового різновидів складом дієслівних зв’язок та формами вираження підмета, з яким зв’язки поєднують числівникову частину. Традиційно цей морфологічний різновид основної частини іменного складеного присудка пов’язують з підметом у формі називного відмінка [13: 13; 4: 20]. Услід за І.Р. Вихованцем [2: 111] почали виокремлювати числівникову частину іменного складеного присудка, яка поєднується за допомогою зв’язкових компонентів з підметом у нетиповій для нього формі родового відмінка [11: 81; 5: 24; 7: 54; 8: 54; 14: 2].

Основним формально-синтаксичним корелятом предикатів кількості є числівниковий різновид іменного складеного присудка, утворений з нульової форми власне-зв’язки *бути*, а також із її форм минулого, майбутнього часу та умовного способу, і предикативного числівника

або числівниково-іменникової сполуки зі згаданими кількісними значеннями. До того ж, такий складений присудок двоскладного речення поєднується з підметом лише у формі родового відмінка. Пор.: *Нас, невісток, було сім, а дочок було вісім, то й зятів вісім...* (І. Багрянний); *І от нас троє...* (В. Винниченко); *Геніїв між нами небагато* (В. Симоненко); *Бог один, а нас, старців, — багато* (І. Жиленко); *З п'ятдесяти мільйонів, які населяли державу Ахеменідів, персів було десь близько мільйона* (В. Чемерис); *У мене їх буде багато* (В. Симоненко); *Щоб отаку домну нагодувати рудою, самих каталів треба було б тисячу чоловік* (О. Гончар).

Так само послідовно експлікує предикати зі значеннями означеної, неозначеної та приблизної кількості числівниковий різновид іменного складеного присудка, утворений типовими дієслівними невластне-зв'язками *ставати/стати, лишатися/лишитися, залишатися/залишитися, зоставатися/зостатися, оставатися/остатися, виявлятися/виявитися, налічуватися, нараховуватися*, причому помітно переважають їхні кореляти доконаного виду, уживані переважно у формах минулого і майбутнього часу та умовного способу, що так само семантично модифікують основну числівникову частину, як і прикметникову, а саме вказують на набуття кількісної ознаки (пор.: *Їх стало десятеро; Автівок стало багато; ...наприкінці десятого року стане їх семеро* (В. Шевчук), збереження певної кількісної ознаки, залишок (пор.: *З усього дівового намету зосталось їх у таборі тільки двоє...* (О. Гончар); *Курчат зосталося 20 штук*), вияв, фіксацію кількісної ознаки (пор.: *Прихильників нараховується 10 тисяч*). Зрідка трапляються форми інших, менш уживаних дієслівних невластне-зв'язок, зокрема таких, як *зібратися, назбиратися, накопичитися, нагромадитися* та ін., що є семантико-граматичними аналогами форм *стало, виявилось*, пор.: *Брелоків зібралось* (= стало) *вже понад двісті* (І. Цюпа); *Однакових значків назбиралось* (= стало, виявилось) *майже двадцять*.

Числівниковий різновид іменного складеного присудка, що реалізує предикати кількості в двоскладному неелементарному реченні з підметом у формі називного відмінка, має форми третьої особи однини та множини теперішнього–майбутнього часу, родові форми минулого часу та умовного способу власне-зв'язки *становити* (пор.: *...вік міста Сміли... насправді становить щонайменше 612 років* (Урядовий кур'єр, 5.09.2009); *Загалом площа Качанівського садибного парку становила 732 га* (Урядовий кур'єр, 9.09.2009); *Падіння реального валового внутрішнього продукту (ВВП) України в 2009 році становитиме близько 14%* (Україна молода, 10.09.2009) і такі ж форми специфічних, суто причислівникових невластне-зв'язок *налічувати, нараховувати*, що визначають кількість кого-, чого-небудь і поєднують основну числівникову частину складеного присудка з підметом у формі називного відмінка, вираженим іменником зі значенням лексичної сукупності (пор.: *Стадо налічувало 200 голів; Група нараховує 25 осіб; Колектив нараховував 120 працівників*) та невластне-зв'язок дорівнюю-

вати, сягати/сягнути (пор.: ...реальна сума заборгованості **сягає 3 млрд. грн.** (Голос України, 10.09.2009); *Щупальці, які відходять від їхнього “тулуба” у вигляді гриба чи парасольки, часом **сягають 30 м*** (Науковий світ. — 2009. — № 6); *За даними Нацбанку, збитки комерційних банків за перше півріччя **сягнули 14,3 мільярда гривень*** (Голос України, 28.07.2009).

Форми власне-зв'язки *становити* та невластиве-зв'язок *дорівнювати, сягати/сягнути* представляють значення основної числівникової частини складеного присудка подібно до нульової форми теперішнього часу власне-зв'язки *бути*, пор.: ...*номінал майнового сертифікату... становив 10–15 тисяч американських доларів* (Україна молода, 17.07.2008) і ...*номінал майнового сертифікату — 10–15 тисяч американських доларів*; *Доплата становить 100 гривень* і *Доплата — 100 гривень*; *Збитки становили кілька мільйонів доларів* і *Збитки — кілька мільйонів доларів*; *Два плюс два дорівнює чотири* і *Два плюс два — чотири*; *Залишок дорівнював семи гривням* і *Залишок — чотири гривні*. Такі формально-синтаксичні двоскладні речення зі згаданими дієслівними власне- та невластиве-зв'язками семантично складні, бо ґрунтуються на двох семантично елементарних реченнях.

Специфічними з погляду формально-синтаксичної репрезентації є предикати кількісно-вікової ознаки, що виражають таку кількісну ознаку суб'єкта (людини, якоїсь іншої істоти, предмета, установи, населеного пункту тощо), як його вік, причому визначають його або точно, або недиференційовано, або приблизно, пор.: *Мені — 60*; *Йому було 20*; *Синові буде 30*; *Цій церкві багато років*; *Дубові — літ триста*; *Дідусеві було б сьогодні 100 років*; *Академікові виповнилося 80*; *Він має 17 літ*; *Їй минуло нещодавно 40*; *Акторові стукнуло 70*; *Бабі переважило за 90*.

Семантично елементарне речення, сформоване предикатом та суб'єктом кількісно-вікової ознаки, має інші формально-синтаксичні репрезентації, ніж семантично елементарні речення, породжені основними значеннями різновидами предикатів кількості — предикатами означеної та неозначеної кількості. На відміну від основних, що корелюють з двоскладним реченням, підмет якого виражений нетиповою для нього формою родового відмінка [2 : 111; 12 : 128], воно співвідноситься з іншими типами простих речень, серед яких переважають безособові речення зі складеним головним членом, основна частина якого виражена числівником (числівниково-іменниковою сполукою), і менше становлять двоскладні речення з числівниковим різновидом іменного складеного присудка.

Числівникова частина складеного головного члена безособового речення та іменного складеного присудка, що визначає вік людини, якоїсь іншої істоти, предмета, установи, населеного пункту тощо, відрізняється від іменникової та прикметникової частини іменного складеного присудка наповненням дієслівного зв'язкового компонента. Разом із ним вона формує однокомпонентне предикативне ядро безособового

речення та двокомпонентне предикативне ядро двоскладного речення. У безособовому реченні виразником семантико-синтаксичної функції суб'єкта кількісно-вікової ознаки є давальний відмінок, ужитий у ролі керованого другорядного члена речення, у двоскладному — називний відмінок, що виступає в позиції підмета. В українській мові давальний відмінок належить до основних, а називний — до периферійних форм морфологічної експлікації суб'єкта кількісно-вікової ознаки. Саме тому й основним формально-граматичним репрезентантом семантично елементарних речень, породжених предикатами кількісно-вікової ознаки, є підстави вважати безособові речення зі складеним головним членом, основна частина якого виражена числівником (числівниково-іменниковою сполукою). Вони становлять велику за обсягом групу. Характерною особливістю їхньої формально-граматичної структури є те, що від складеного головного члена, куди входить основна числівникова (числівниково-іменникова) частина і форма дієслівної власне- або невласне-зв'язки, залежить другорядний член речення, виражений формою давального відмінка, яку лише деякі дослідники виокремлюють серед нетипових форм експлікації підмета в українській мові [6: 33], інші вважають формою вираження суб'єкта стану у формально-синтаксичному односкладному реченні [14 : 9] або в одній із моделей дієслівних речень, а саме дієслівних речень “зі значенням часової характеристики суб'єкта-особи (антропоніма чи конкретного предмета)” [10 : 16]. У традиційному синтаксисі давальний у цій позиції кваліфікували як додаток в позиційній структурі односкладного речення.

Безособові речення з давальним суб'єкта кількісно-вікової ознаки, як уже відзначалося, вирізняються ширшим, ніж у двоскладних реченнях з підметовим називним, набором дієслівних зв'язкових компонентів, у якому чільне місце посідає нульова форма теперішнього часу власне-зв'язки *бути*, що констатує наявність кількісно-вікової ознаки (*Одному сім років, другому — п'ять* (М. Івасюк); *Данькові під п'ятдесят* (Р. Федорів); *Тобі тільки неповні сімнадцять...* (В. Шевчук); *Тигрові — 3 роки; Будівлям — немало літ*), а також форма середнього роду минулого часу та форма третьої особи однини майбутнього часу, що вказують відповідно на реальність кількісно-вікової ознаки в минулому або виражають впевненість у її реальності в майбутньому (*Професорові було 60; Мені тоді було років вісімнадцять* (Г. Тютюнник); *Лубнам недавно було 1000 років; Директорові буде 60*). Щодо використання форми середнього роду умовного способу власне-зв'язки *бути*, то вона має семантичне обмеження, бо вживається в безособових реченнях, що визначають переважно вік людини, до того ж тієї, якої немає серед живих, рідше — вік установи, населеного пункту тощо, яких не стало з певної причини, пор.: *Батькові було б сьогодні 50; 8 січня 2012 року Василеві Симоненку було б 77*.

Числівникова (числівниково-іменникова) частина складеного головного члена безособового речення, що визначає кількісно-вікову ознаку людини, якоїсь іншої істоти, предмета, установи, населеного

пункту тощо, має свої дієслівні невластиві зв'язки, які не можуть семантично модифікувати ні іменникову, ні прикметникову частину складеного присудка. Крім вираження дієслівних граматичних значень часу, способу, особи, виду тощо, вони видозмінюють значення основної числівникової (числівниково-іменникової) частини складеного головного члена безособового речення. Роль невластиві зв'язок виконують дієслова *виповнюватися/виповнитися, сповнюватися/сповнитися, минати/минути, стукнути, перевалити, зрівнятися* та ін., які розрізняються за своїми значеннєвими відтінками та стилістичними характеристиками. Зокрема, дієслова *виповнюватися/виповнитися, сповнюватися/сповнитися* рівнозначні, бо виражають досягнення ким-небудь певного віку, але перше ширше вживане, ніж друге: *Наприкінці серпня виповнилося 153 роки великому українцеві — Іванові Франку* (Україна молода, 11.09.2009); *Цього року [2001] Інститутіві [української наукової мови] виповнилося б 80* (Українська мова. — 2001. — №1); *Хлопцеві сповнилося сімнадцять років* (І. Ле); *Мені приходять телеграми, Мені сповнилось двадцять п'ять* (Д. Павличко). Дієслово *стукнути* є семантико-стилістичним синонімом дієслова *минути*, тому що його вживають переважно тоді, коли потрібно увиразнити досягнення людиною поважного віку та надати цьому легкого негативного забарвлення (пор.: — *...Громограй прізвище його... Він славний кобзар, ще з юності. Знаєте, скільки йому літ? — А скільки? — Дев'яносто шість. Скоро сто стукне* (О. Бердник) або ж визначити і юний вік людини, але чимось примітний у повідомленні (пор.: *В Богодухові, крім вулиці Монастирської, є ще й так звані “Соболи”... Саме на Соболях Варя й розважалась, коли їй стукнуло дев'ять років* (М. Хвильовий). Негативного стилістичного забарвлення значенню “подолати певний, здебільшого поважний, етапний вік” надає дієслово *перевалити* у формі середнього роду минулого часу, рівнозначним, стилістично нейтральним відповідником якого є дієслівна власне-зв'язка *бути* в такій же формі, пор.: *Їй було за шістдесят і їй перевалило за шістдесят*. Розмовне забарвлення мають форми дієслівної невластиві зв'язки *зрівнятися*: *Зрівнялось їй [Оксані] дванадцять годочків...* (Марко Вовчок).

Грамматична специфіка використання цих дієслівних невластиві зв'язок полягає в тому, що одні з них (*виповнюватися/виповнитися, сповнюватися/сповнитися, минати/минути*) вживаються лише у формі третьої особи однини та множини теперішнього і майбутнього часу, а також у формі, що збігається з формою середнього роду минулого часу чи умовного способу, тобто реалізують неповну часово-особову та способову дієслівну парадигму (пор.: *Йому виповнюється (виповниться, виповнилося, виповнилося б) 50; Місту минає (мине, минуло) 900 років*), інші (*стукнути, перевалити*) із набору форм дієслівних невластиві зв'язок не можуть виступати у формі третьої особи однини та множини теперішнього часу (пор.: *Йому стукне (стукнуло, стукнуло б) 50; Дідові перевалить (перевалило, перевалило б) за 90*). Характерно, що в безособових реченнях із власне- та невластиві зв'язками здебільшого

вживають детермінант темпоральної семантики, вибір якого залежить від граматичної форми дієслівного зв'язкового компонента: із формами теперішнього часу корелюють детермінанти *сьогодні, нині, тепер, цього року (місяця, тижня, дня, оце, вже)* і под. (*Дев'ятнадцять років... сповнюється оце мені* (Р. Іваничук); *Сьомий рік вже минає мені...* (В. Собко), із формами майбутнього часу — *незабаром, згодом, через певний час* та ін. (пор.: *Незабаром йому виповниться 50; Мені через тиждень буде 14; Незабаром місту мине 900 літ*) із формою середнього роду минулого часу — *давно, недавно, нещодавно, уже, оце* та ін. (пор.: *Йому недавно, років три тому, минуло п'ятдесят* (В. Собко); *Артем Сидорович ішов міцним кроком, хоч давно вже перевалило йому за п'ятдесят* (О. Копиленко); *Нещодавно йому виповнилося 50; ...1935 року Дмитрові Івановичу [Яворницькому] минуло 80 років* (І. Шаповал); — *У Талалаях... живе дід, якому оце минуло сто сімнадцять років* (Є. Гуцало), із формою середнього роду умовного способу — *сьогодні, нині, завтра, післязавтра, тепер* і под. (пор.: *Якби В'ячеслав Максимович зараз жив, то післязавтра йому виповнилося б 70* (Україна молода, 22.12.2007); *7 грудня дідові стукнуло б 90*). Уживання детермінантів темпоральної семантики спричиняє перетворення елементарних односкладних речень на неелементарні.

У розмовному мовленні в таких конструкціях зрідка використовують дієслівні зв'язкові форми *кінчається, кінчиться* та *кінчився*, утворені від дієслівної видової пари *кінчатися/кінчитися*, і детермінанти відповідної темпоральної семантики, або дієслівна форма *добігає* зі значенням “завершується”, а в основній частині складеного головного члена безособового речення замість числівника або числівниково-іменникової форми нерідко вживають похідний від числівника відносний порядковий прикметник, ужитий як субстантивований, пор.: *На Петра їй кінчився десятий; Мені добігає двадцять четвертий рік, а моє волосся вже посріблене сивиною* (М. Ірчан).

Двоскладні речення із числівниковим різновидом іменного складеного присудка — це кількісно обмежена, структурно однотипна група. Її репрезентують лише двоскладні речення з підметом у формі називного відмінка і складеним присудком, утвореним з часово-особової або способової форми невластне-зв'язок *мати, досягти* і призв'язкової числівникової (числівниково-іменникової) частини: *Юнак має 18 років; Юнак досяг 18 років*. Вони відрізняються від тих двоскладних речень, які визнано основною формально-граматичною реалізацією семантично елементарного речення, породженого предикатами кількості. І.Р Вихованець вважав таким двоскладне речення, іменниковий підмет якого виражений нетиповою для нього формою родового відмінка, яка потрапляє в цю позицію з вихідної кількісно-іменникової сполуки (пор.: *п'ять хлопців* і *Хлопців було п'ять*), причому підметовий родовий відмінок поширився також на ті структури, вихідні кількісно-іменникові сполуки яких не мають форми родового відмінка (пор.: *два товариші* і *Товаришів було два; чотири ясени* і *Ясенів — чотири*)

[2: 111]. Інші дослідники, крім родового як основного морфологічного засобу експлікації суб'єкта кількості, виокремлюють ще давальний та називний, але кваліфікують їх як периферійні, бо вони реалізують лише значення суб'єкта кількісно-вікової ознаки [6 : 33].

У двоскладних реченнях числівникову (числівниково-іменникову) частину складеного присудка з підметом у формі називного відмінка поєднує здебільшого дієслівна невластне-зв'язка *мати*, яка надає кількісно-віковій ознаці предиката відтінку володіння, пор.: *Хлопець має телефон* і *Хлопець має 20 років*. Подібно до невластне-зв'язок, уживаних з числівниковою (числівниково-іменниковою) частиною складеного головного члена безособового речення, вона виступає в тих самих дієслівних граматичних формах, напр.: *...Євпраксія ж має лише дванадцять* [років] (П. Загребельний); *Зустрів я хлопчика, Малий мав років десять чи дванадцять* (В. Сосюра); *Коли дорога бабуня вмирала, мала я дванадцять років* (О. Кобилянська).

Значно рідше в ролі невластне-зв'язки вживається дієслово *досягти*, яке частково зближується за значенням з дієслівною невластне-зв'язкою *минути* (пор.: *Йому минуло 25 років* і *Він досяг 25 років*), але цілковито з нею не збігається, бо вказує на досягнення людиною певної вікової межі, потрібної їй для того, щоб брати участь у чому-небудь, працювати в якійсь сфері тощо, пор.: *Юнак уже досяг 25 років і може балотуватися кандидатом у депутати Верховної Ради України* (Україна молода, 4.10.2008).

Отже, предикати кількості як підкатегорія семантико-синтаксичної надкатегорії предикатності корелює з двома формально-синтаксичними категоріями: присудка двоскладного речення та головного члена односкладного речення. Визначальною є кореляція “предикат зі значенням означеної та неозначеної кількості — іменний складений присудок із числівниковою основною частиною двоскладного речення”. Для цієї кореляції характерне широке використання, крім типових дієслівних зв'язкових елементів, ще й тих невластне-зв'язок, що поєднують тільки числівникову частину складеного присудка з підметом у формі родового відмінка (елементарне двоскладне речення) та називного (неелементарне двоскладне речення). Друга кореляція “предикат кількісно-вікової ознаки — складений головний член безособового речення” вирізняється своїм набором дієслівних невластне-зв'язок, поєднаних із числівником або числівниково-іменниковою сполукою на позначення віку кого-, чого-небудь. Особливість третьої кореляції “предикат кількісно-вікової ознаки — іменний складений присудок із числівниковою основною частиною двоскладного речення” полягає в тому, що із числівником або числівниково-іменниковою сполукою на позначення віку кого-, чого-небудь вживається лише дві невластне-зв'язки, але відмінні від невластне-зв'язок, використовуваних у двох попередніх кореляціях.

1. Арполенко Г.П. Числівник української мови / Г.П. Арполенко, К.Г. Городенська, Г.Х. Щербатюк. — К.: Наук. думка, 1980. — 242 с.

2. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 222 с.
3. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1993. — 368 с.
4. *Вінтонів М.О.* Типологія форм присудка в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / М.О. Вінтонів. — Дніпропетровськ, 1997. — 23 с.
5. *Городенська К.Г.* Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості / К.Г. Городенська // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — Луцьк : Вежа, 2002. — № 5. — С. 23 — 26.
6. *Городенська К.Г.* Координація форм у предикативному ядрі / К.Г. Городенська // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. — Х., 2004. — Вип. 12. — С. 32 — 37.
7. *Городенська К.Г.* Синтаксична сфера компаративних і суперлативних прислівників міри і ступеня / К.Г. Городенська // Ucrainica II. Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník článků. 3. Olomoucké symposium ukrajínistů 24 — 26. srpna 2006. — Olomouc, 2006. — 1 část. — S. 53 — 58.
8. *Городенська К.* Кореляції синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові / Катерина Городенська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця. — Донецьк : Вид-во “Ноулідж” (донецьке відділення), 2010. — С. 89 — 105.
9. *Кавера Н.В.* Семантична типологія предикатів стану : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Кавера Наталія Вікторівна. — К., 2007. — 206 с.
10. *Леута О.* Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові / Олександр Леута. — К. : Такі справи, 2008. — 208 с.
11. *Межов О.Г.* Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : дис. ...кандидата філол. наук : 10.02.01 / Межов Олександр Григорович. — Луцьк, 1998. — 208 с.
12. *Мірченко М.В.* Структура синтаксичних категорій. — вид. 2-ге, переробл. / М.В. Мірченко. — Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. — 393 с.
13. *Пискун А.О.* Типы составного и сложного сказуемого в современном украинском литературном языке : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 “Украинский язык” / А.О. Пискун. — Львов, 1972. — 20 с.
14. *Попович Н.М.* Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н.М. Попович. — К., 2002. — 19 с.

Catherine Kosenko (Simferopol)

FORMAL-SYNTACTIC CORRELATES OF PREDICATES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Correlations of quantity predicates with numeral type of nominal compound predicate of two-predicates sentence and compound main member of impersonal sentence are investigated in the article. Peculiarities of the combination of verbal self and improper copulas with numeral part of compound main members and typical and atypical forms of subject expression are determined.

Key words: quantity predicates, numeral type of nominal compound predicate, compound main member of impersonal sentence, verbal self and improper copula.

УДК 811.161.2'37.2'367

Людмила Туровська (м. Київ)

ІСТОРИЧНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті проаналізовано досягнення українського термінознавства на початку ХХІ ст. в історичному напрямі; наукові дослідження покласифіковано за проблематикою: вивчення галузевої лексики конкретного історичного періоду; визначення основних етапів формування тієї чи тієї терміносистеми; дослідження етимонів фахових термінів.

Ключові слова: історичне термінознавство, прототерміни, періодизація розвитку терміносистеми, етимологічна характеристика.

Вітчизняне термінознавство впродовж тривалого часу розвивається в теоретичному та практичному напрямках: початкові спроби висвітлити деякі термінознавчі проблеми належать до середини ХІХ ст.; у першій третині ХХ ст. основна увага науковців концентрувалася на збиранні термінів з усних і літературних джерел, подальшому створенні на цьому ґрунті національної термінології. Об'єктом комплексного наукового дослідження терміни як явище об'єктивної дійсності й специфічний лексичний шар мови стають із середини ХХ ст. Остаточне становлення теоретичного термінознавства як сформованої наукової дисципліни зі своїм предметом і методологією припадає, на думку вчених, лише на кінець 70-х — початок 80-х рр. ХХ ст.; надзвичайно розгорнулася й активізувалася термінознавча робота в Україні за останнє десятиліття ХХ ст. Сучасні дослідження в галузі термінознавства проводять відразу в кількох напрямках: переосмислюється історія формування та розвитку окремих галузевих, фахових, наукових термінологій, випрацьовуються наукові засади термінотворення, особливо активно розв'язуються питання відповідності термінів системі української мови, унормування й кодифікації вітчизняної термінології. Дослідження української термінологічної лексики на сучасному етапі можна класифікувати за кількома напрямками, одним з яких є історичний.

Історичне термінознавство — розділ термінознавства, який вивчає формування й становлення галузевих терміносистем у їх історичному розвитку, етимологію терміна, його еволюцію, етапи й закономірності організації прототермінів, передтермінів та спеціальної лексики в терміносистемі, функціонування прототермінологічних одиниць у писемних пам'ятках. За останні 20 років в Україні зростає кількість наукових розвідок з історичного термінознавства, присвячених вивченню галузевих термінологій у певних часових межах, а також виявленню тенденцій їх формування і розвитку з метою надання рекомендацій щодо упорядкування, унормування та організації в терміносистемі.

Початок дослідження різних за статусом терміноодиниць — власне термінів, прототермінів та передтермінів — в історичному аспекті закладено в працях учених середини — кінця ХХ ст.: Н.А. Москаленко “З історії української граматичної термінології” [15], Т.І. Панько “Розвиток української економічної термінології ХІХ–ХХ ст.” [20], М.А. Бріцин “Юридична термінологія у східнослов'янській писемності до ХV століття” [3], З.Г. Козирева “Історія назв продуктів харчування і їжі в українській мові” [11] Т.В. Олещук “Медична лексика в давньоросійській книжно-писемній мові (назви хвороб і хворобливих станів)” [18], Н.В. Мандрик “Торговельно-економічна лексика в російській мові ХVІІ ст.” [14], О.Ф. Юрчук “Термінологія сімейного права російської мови ХV–ХVІІ ст. у функціональному і динамічному аспектах” [28], Н.В. Артикуца “Російська термінологія судочинства ХVІІ століття в генетичному, структурному і функціональному аспектах” [1], О.Л. Рижняк “Термінологія харчових солей, росолів і побічних продуктів солеваріння в російській мові ХІХ століття в генетичному і структурно-функціональному аспектах” [25] та ін.

Одним із напрямів у сучасному історичному термінознавстві є *вивчення галузевої лексики конкретного історичного періоду*. Особливу увагу дослідників у цьому напрямі привернула правнича термінологія, зокрема лексика міжнародного права, досліджувана на основі матеріалів дипломатичних документів, періодичних видань часів УНР (Н.М. Поліщук) [22] та власне правнича термінологія періоду козацько-гетьманської держави (Б.Р. Стецюк) [27]. Аналізуючи правничу термінологію, одні дослідники з'ясовують джерела формування й поповнення словникового складу дипломатичної мови, зміни, які сталися в семантиці лексем, способи творення дипломатичної лексики, особливості організації синонімічних рядів тощо. Окремо акцентують увагу на термінологізації лексем і словосполучень як найпоширенішому способі формування дипломатичної лексики, на іншомовних запозиченнях як одному із засобів поповнення дипломатичної лексики, на позначеннях дипломатичних документів, дипломатичного етикету, а також понять сфери міжнародних відносин, зазначаючи, що в період УНР українська дипломатична мова формувалася як система, в ній вирізнялися два шари — українська і запозичена лексика; особливістю її формування

була термінологізація, поява нових лексико-тематичних груп і словосполучень термінологічного типу, витворених на питоמו українській основі, проте узгоджених із міжнародними стандартами [22]. Інші науковці присвячують свої дослідження кодифікації української правничої термінології періоду козацько-гетьманської держави, що опирається на живомовні традиції українського народу, на його надбання в цій царині впродовж багатьох віків, наголошуючи на позамовних чинниках, зокрема історико-політичних та соціально-комунікативних. Б.Р. Стецюк розкрив історико-правові умови, в яких відбувалося формування національної юридичної лексики кримінально-процесуального права та судівництва як окремої терміносистеми, проаналізував назви злочинів і правопорушень, злочинців і правопорушників, посадових осіб, судовиконавців, найменування покарань і судових постанов, поділяючи їх на дрібніші підгрупи [27].

Педагогічну лексику, зокрема шляхи введення однослівних педагогічних термінів з архісеюмою “навчальні заняття” і “навчальний контроль” у галузеву лексику російської мови ХІХ ст. ґрунтовно описує М.А. Сокаль. Результати своїх спостережень дослідниця оформляє як історико-лексикологічні етюди, присвячені окремим лексемам, де поряд із однослівними педагогічними термінами аналізує також субстантивні словосполучення. Авторка розкриває гіперо-гіпонімічні відношення між членами лексико-семантичної групи номінацій навчальної перевірки, ускладнені значною кількістю індивідуальних семантичних ознак, не співвідносних між собою; синонімію педагогічних термінів, обумовлену різними джерелами її формування; процеси створення на базі родового аналітичного еквівалента видового терміна та розгортання однослівної номінації в складений педагогічний термін із семантичним надлишковим компонентом; специфікацію педагогічного терміна за допомогою прикметника або іменника тощо [26].

Особливостям розвитку української мовознавчої термінології кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячене дослідження В.В. Захарчин, яка розглядає зазначений період як час інтенсивного розвитку системи українських мовознавчих термінів переважно на національній основі, у формуванні досліджуваної терміносистеми простежується кілька тенденцій: орієнтація на засоби рідної мови; помітний вплив польської та німецької мови; регіональні лінгвальні риси, характерні для західно-українського варіанту української літературної мови, а також уживання термінів латинського і грецького походження. У роботі проаналізовано наукові праці, які виходили в цей період (О. Огоновського, І. Верхратського, Б. Грінченка, М. Возняка, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка, В. Сімовича, І. Франка та ін.). Авторка зацентрувала увагу на лексико-семантичних процесах у системі назв мовознавчих понять, описала структурну будову мовознавчих термінів та способи їх термінотворення, проаналізувала мовознавчі терміни, утворені лексико-семантичним способом, афіксацією (як провідним) та синтаксичним способом (як продуктивним) [8].

На тлі тематичного групування торговельної лексики запорозького козацького вжитку на позначення процесів і дій, пов'язаних із купівлею-продажем, торгових приміщень, місць торгівлі, осіб, пов'язаних із торгівлею, митних зборів Л.П. Бойко аналізує кожен лексичну одиницю у форматі окремих словникових статей за відповідною структурою: лексеми паспортизовані, з'ясована етимологія кожної з них, подана семантична характеристика, підтверджена ілюстраціями з джерел у хронологічному порядку, простежена доля термінів у подальші періоди розвитку української мови. Авторка дійшла висновку, що основу торговельної лексики запорозького козацького вжитку становлять слова загальнонародної української мови, успадковані від староукраїнської, у розбудові якої широко використовували морфологічний та синтаксичний способи словотворення [2].

Медичну лексику XVII–XVIII ст., зокрема назви хвороб і людських недуг, початкового періоду формування російської нації аналізує О.О. Мунтян, який уперше з'ясував, що на відміну від видових найменувань хвороб, родові назви на позначення захворювань мають високий ступінь абстрагованості, що слугує для репрезентації умовно-узагальненого поняття “хвороба взагалі”. Дослідник проаналізував також розгалужену словотвірну базу, семантичні зв'язки, які спричиняють полісемію й синонімію, здатність до утворення антонімічних пар та фонетичну й морфологічну варіантність; засвоєння медичної термінології російською мовою через зміни фонемного й графічного складу, словотвірної й морфологічної форм іншомовних одиниць; з'ясував, що принципи номінації досліджуваного періоду зумовлені екстралінгвістичними чинниками — емпіричним рівнем знань людей і релігійно-містичними уявленнями про причини появи захворювань; описав основні способи словотворення російських медичних термінів цього періоду (афіксальний, лексико-семантичний, синтаксичний, словоскладання, транспозиція та запозичення); проаналізував номінативні словосполучення двох типів — такі, що не мають переосмислених компонентів і характеризуються формальною членованістю, й такі, що є нерозкладними, в яких мотивація компонентів переосмислена. О.О. Мунтян констатує, що досліджувана медична лексика складає основу сучасної медичної терміносистеми, проте багато лексем на позначення людських захворювань перестали вживати в процесі становлення медичної термінологічної системи, що пов'язано з розвитком інших наук та удосконаленням медичних знань на кожному етапі розвитку медицини взагалі [16].

У межах проблеми вивчення галузевих термінологій конкретного історичного періоду виокремлюються дослідження, присвячені *відтворенню загальної картини словникового складу тієї чи іншої тематичної групи лексики в історичних пам'ятках*. Насамперед це дисертаційна розвідка Н.І. Клипи, в якій на основі російських пам'яток XVII ст. розкрито особливості формування, функціонування та систематизації млинарських і винокурних найменувань, зокрема: найменувань процесів

і технологічних операцій млинарства; назв спеціалістів, зайнятих у млинарському виробництві; найменувань млинарських будівель; термінів для номінації деталей та елементів млинарського оснащення; назв продукції млинарського виробництва; назв продукції винокуріння тощо. За спостереженнями авторки, ядро тематичних груп досліджуваної лексики формують східнослов'янські та власне російські лексеми. У млинарській і винокурній лексиці найширше представлені синонімічні відношення, зумовлені міжмовними й міждіалектними контактами, різними видами варіативності, функціонуванням лексем у книжній і розмовній мовах, а також наявністю у складі досліджуваних тематичних груп великої кількості полісемантів, які окремими значеннями входять до різних синонімічних рядів [10].

На основі дихотомії “термінологія – номенклатура” у цьому ж аспекті Г.М. Дидик–Меуш аналізує медичну номенклатуру, переважно сукупність номенів хвороб, їх симптомів, лікувальних препаратів тощо в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. Системну організацію досліджуваних найменувань авторка розкриває, описуючи явище лексичної синонімії, яка має кілька особливостей: всі загальні назви фізичного нездужання є синонімами-дублетами чи гіперонімами; частина синонімічних паралелізмів диференційована за їх використанням у різножанрових творах; синонімічними є також номінативні словосполучення із конститuentами – загальними назвами хвороби на позначення немочі взагалі, конкретних захворювань, душевного страждання, переживання, надмірного захоплення, посиленої пристрасті до чого-небудь, процесу, стану, на позначення недуг різноманітних за етіологією та проявами [6].

Ураховуючи основні етапи формування педагогічної лексики на основі писемних пам'яток XVI–XVIII ст., О.Ю. Зелінська на історико-культурному тлі реконструює лексику на позначення навчальних закладів, основний масив якої сформувався на базі іншомовних запозичень. Спостереження показали, що впродовж XVI–XVIII ст. більшість назв не мала конкретної предметної співвіднесеності з якимось особливим типом навчального закладу, а лексеми на позначення осіб, які передають знання, виховують, представлені лише поодинокими випадками вживання. Формування лексики на позначення понять, пов'язаних із навчально-виховним процесом, відбувалося переважно на базі лексики питомого походження способом семантичної деривації, в результаті якої відбувалася спеціалізація значень, стимульована розвитком релігійної освіти, яка в досліджуваний період існувала невіддільно від світської [9].

Аналізуючи гіперсему “угіддя”, а також зв'язки між предметами матеріального світу і словами та процеси пошуку релевантних засобів для вираження спеціальних понять, що дає можливість визначити ступінь спеціалізації лексики, виявити основні закономірності розвитку терміно-систем, Н.О. Лобачова простежує історію назв сільськогосподарських угідь, систематизованих за ознаками ‘географічне положення’, ‘ступінь

освоєння, 'спосіб використання', з часу першої їх фіксації в пам'ятках писемності до початку XVII ст. Приділяючи основну увагу семантиці, способу термінологізації найменувань та особливостям функціонування слів у мові актової писемності XVI–XVII ст., авторка доходить висновку, що досліджувані назви є загальноживаними словами з відтінком певної спеціалізації, яка, власне, й породжувала нову термінологічну семантику, що спиралася на первинне значення слова. Спеціальні найменування XVI–XVII ст. на позначення сільськогосподарських угідь відрізнялися багатозначністю і не завжди мали стійку зовнішню форму, здебільшого вони пронизані родо-видовими відношеннями, за яких роль гіперонімів виконували семантично усталені однослівні терміни, переважно спільнослов'янського походження, а гіпонімів — складені найменування, утворені додаванням конкретизатора до опорного слова [13].

На тлі систематизації, визначення основних способів і засобів номінації, структурно-морфологічних особливостей, співвідношення власне українських та запозичених найменувань С. А. Яценко здійснив лексико-етимологічний аналіз назв продуктів харчування, страв і напоїв, виявлених у пам'ятках української мови XIV–XVII ст., за їх лексико-семантичними групами. Автор розробив також хронологію фіксації досліджуваних назв (наскільки можливо) та описав особливості їх жанрового використання, простежив розвиток синонімії в окремих мікрогрупах, з'ясував долю аналізованих лексем у сучасній українській літературній мові та діалектах [30].

Проблемі вивчення галузевої лексики в широких часових межах із залученням значного за обсягом фактичного матеріалу присвячено лише кілька дисертаційних досліджень. Насамперед це спостереження над зв'язком мови і релігії в становленні людської свідомості, аналіз складу релігійної лексики, виявлення специфіки функціонування української релігійної лексики у текстах відповідного стилю, а також диференціація за опозиційними семами "християнський" і "нехристиянський", що дало підстави Н. В. Піддубній розкрити походження назв релігійних споруд (християнських і нехристиянських) та їх частин, показати історію розвитку цієї лексико-семантичної групи слів, а також відслідкувати час появи в українській мові досліджуваних найменувань та основні етапи їх функціонування [21].

У широкому діахронному плані в аспекті вивчення питомих і запозичених назв греко-латинського, слов'янського, романського та німецького походження та формування чеської ботанічної номенклатури, успадкованої з праслов'янської мови, аналізує чеську дендронімну лексику А. М. Комаровська. Дослідниця реконструює її етимологію та розкриває специфіку творення віддендронімічних зменшувальних назв, а також похідних на позначення місцин, зайнятих рослинністю певного виду, збірних назв дерев або кущів одного виду, напоїв, осіб як виконавців певної дії або роду занять. Фіксація чеських ботанічних назв починається з XIII ст. Серед чеських дендронімів є як похідні, так і непохідні назви. Похідні найчастіше утворено суфіксальним способом [12].

З часу фіксації у писемних пам'ятках періоду Київської Русі до сучасності Т.І. Жила досліджує адміністративно-територіальну лексику, зокрема назви на позначення держави як цілісного територіального утворення та ланок територіального поділу в межах держави. Авторка описала особливості становлення тематичної групи на позначення поселень, що поділилися на поселення сільського і міського типу, проаналізувала особливості її функціонування в українських писемних пам'ятках, здебільшого в текстах ділового стилю (хоча її виявлено і в поетичних творах, проповідях, передмовах, присвятах та лексикографічних джерелах), а також у сучасній українській мові офіційно-ділового стилю, який залишається основною сферою використання адміністративно-територіальних номінативних одиниць [7].

Ще один напрям наукових пошуків в українському історичному термінознавстві репрезентує *визначення у дослідженнях основних етапів формування тієї чи тієї терміносистеми*, кожен з яких відзначається певними рисами. У цьому аспекті актуальним видається дослідження Л.В. Мурашко, яка на матеріалі історичного розвитку лексики на позначення українських військових звань та посад, зокрема суходільних військ, військово-морського флоту та лексики на позначення атрибутів влади і військової символіки, розкрила специфіку становлення цієї групи лексики, що відбувалося стрибкоподібно впродовж кількох століть, оскільки українське військо як суспільна інституція функціонувало лише в окремі історичні періоди. У розвитку української військової термінології дослідниця виділила такі етапи: XI–XIII ст. – поява перших писемних пам'яток, у яких простежується значна кількість військових лексем; XIV–XVII ст. – козаччина, за якої військова термінологія української мови не тільки досягла свого розквіту, але й стала джерелом запозичень назв військових реалій для інших слов'янських мов; XVIII – перша половина XIX ст. – поступове проникнення російської мови в усі галузі суспільно-політичного та культурного життя України, включаючи військову справу, що спричинило появу російських запозичень; друга половина XIX–XX ст. – науковий розвиток української військової термінології: 1) кінець XIX – початок XX ст. – розширення функціональних можливостей української мови, початок самостійного розвитку термінології на національній основі; 2) 1917 р. – 30-ті рр. XX ст. – відродження та розквіт досліджуваної термінології, етап її природного розвитку; 3) 1939 р. – 80-ті рр. XX ст. – поступове, але неухильне витіснення української військової лексики російською; 4) 90-ті рр. XX ст. – набуття самостійності та незалежності Україною, відродження питомих українських військових назв. Визначаючи періоди розвитку української військової термінології, авторка зацентрувала увагу на конкретних суспільно-історичних умовах її формування, врахувала якісні й кількісні показники цього процесу [17].

Періодизацію української фізичної термінології, щоправда, лише другої половини XIX – першої третини XX ст., здійснила І.Р. Процик, яка, з огляду на провідні тенденції термінотворення,

окреслила: 1) період зародження української фізичної термінології, який характеризувався появою фізичних термінів на сторінках журналу “Основа”, нагромадженням термінологічного матеріалу в Галичині, збиранням і стихійним творенням назв спеціальних фізичних понять у наддніпрянській Україні (друга половина XIX – 10-ті рр. XX ст.); 2) період організованої і координованої роботи над творенням та опрацюванням української фізичної термінології (20–30-ті рр. XX ст.); 3) період розвитку досліджуваної термінології у річищі радянського мовознавства, її зросійщення, уніфікація з російською термінологією (друга половина 30-их–80-ті рр. XX ст.); 4) період відродження та активізації термінотворчих процесів у незалежній Україні, подальше творення й усталення фізичної терміносистеми (90-ті рр. XX ст.); фізичні терміни цього періоду за структурою дослідниці поділила на три групи (прості, складні, складені), описала терміни-напівсимволи, основним джерелом формування української фізичної термінології визнала національні мовні ресурси із певною часткою запозичень. І.Р. Процик звертає увагу на той факт, що у період зародження й становлення української фізичної термінології найактивнішим способом творення іменників є лексико-семантичний; більшість прикметників, дієслів та прислівників також утворилися внаслідок термінологізації загальноновживаних слів. Чималий масив фізичної лексики становлять метафоризовані загальноновживані слова, а також терміни-композиції, витворені осново- та словоскладанням [23].

Сучасна інтенсивна реабілітація Церкви, суміжна з процесом відродження української нації, актуалізувала проблему *вивчення мови Церкви передусім як елемента її національної атрибуції*. У діахронному аспекті з урахуванням модифікації церковно-комунікативної норми протягом XI–XX ст. дослідила українську церковно-обрядову термінологію Н.В. Пуряєва. Авторка зазначила, що ця термінологія зародилася разом із церковним обрядом у греко-візантійській культурі і була перенесена на давньоукраїнський мовний ґрунт насамперед через перекладені старослов'янською мовою (сакрально-культовою мовою слов'янства, зорієнтованого на східне християнство) священні та богослужбові книги. Модифікована в лінгвальних умовах України старослов'янська – церковнослов'янська мова забезпечувала церковно-комунікативну сферу (принаймні її писемний аспект) аж до кінця XIX ст. У XX ст. дослідниці виділила кілька етапів розвитку аналізованої терміносистеми: 1) 20-ті рр. – розвиток церковної лексики на власномовній основі (працю над перекладами здійснювали в Україні, здебільшого новостворена УАПЦ); 2) 30-ті – 50-ті рр., коли на території підрадянської України українські конфесії припинили своє існування, діяльність продовжили поза її межами, у діаспорі; 3) кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст. приніс Україні державну незалежність і був періодом відновлення діяльності українських Церков. Дослідниці проаналізувала специфіку системної організації української церковно-обрядової термінології за періодами, описала сферу спеціального

функціонування цієї термінології, розкласифікувала її за ономасіологічним критерієм, логіко-поняттевим моделюванням церковного обряду (що дозволило виділити п'ять поняттевих полів, об'єднаних навколо логічних категорій: особа, предмет, дія, місце, час), семасіологічними ознаками (що дозволило виділити в її складі три типи протиставлень: предметні терміни – власне терміни, нормативна – ненормативна термінологія, термінологія – номенклатура) та лексико-семантичними підгрупами (назви богослужбових речей та посуду, одягу духівництва, богослужбових книг). Результати дослідницьких спостережень Н.В. Пуряєва оформила як історико-лексикологічні етюди, присвячені конкретним термінам або термінологічним мікрополям – гомосемним та гомоморфним, в яких розкрила динаміку церковно-обрядової терміносистеми, проаналізувавши основні лексико-семантичні процеси, що сприяли її формуванню [24].

Специфіку періодизації процесу формування богослужбово-обрядової лексики православної церкви, вивчення якої в Україні майже 70 років фактично оминали дослідники, виявив Ю.В. Осінчук, який до аналізу залучив лексику візантійського обряду православної Церкви (єдиної до кінця XVI ст.), Української Греко-Католицької Церкви (після Берестейської унії 1596 р. та Ужгородської унії 1649 р.) та сучасних православних Церков, що виникли в XX ст.: Українська Автокефальна Православна Церква, Українська Православна Церква Київського Патріархату. Початок 90-х рр. XX ст., зазначає дослідник, повернув Україні державну незалежність, позначився великим інтересом до вивчення специфіки функціонування церковно-теологічної термінології, конфесійної та сакральної лексики. Спостерігаючи над лексико-семантичною групою назв богослужінь, обрядів, священнодій, їхніх різновидів та частин у лексичній системі української мови, Ю.В. Осінчук прокоментував історію вивчення християнської лексики у зарубіжній славистиці й детально проаналізував українознавчі студії в Україні та діаспорі, а також історію назв літургійних жестів, молитов, молитовних формул і літургійних виголосів, оскільки вони щільно пов'язані з обрядами і священнодіями. Результати спостережень дослідник оформив у вигляді історико-лексикологічних етюдів, присвячених окремим термінам або термінологічним мікрополям, заснованим на спільності лексичного значення (гомосемні термінополя) з обов'язковим етимологічним аналізом богослужбово-обрядових лексем, який полягав насамперед у з'ясуванні їхніх семантичних етимонів [19].

Аналізуючи формування української юридичної терміносистеми в контексті її історичного розвитку, М.Б. Вербенец розрізняє п'ять етапів цього процесу: 1) функціонування перших правничих лексем у “Руській Правді”, а згодом і в галицько-волинських грамотах – середина XIX ст.; 2) друга половина XIX – початок XX ст. (з моменту створення у Львові Наукового товариства імені Т. Шевченка до утворення Інституту української наукової мови); 3) 1923–1933 рр., “золота доба українського мовознавства” – потужний розвиток галузевої лексикографії,

тенденція до впорядкування української правничої термінології; 4) після 1933 р. — до 90-х рр. — вплив російської мови на національну термінологію, уніфікація моделей термінотворення східнослов'янських мов; 5) з 90-х рр. — сучасний період термінотворення (інтенсивна наукова робота у сфері національної юридичної лексикографії, пошук оптимальних моделей українського термінотворення). На тлі екстралінгвальних чинників дослідниця представила еволюцію лексикографічних тенденцій у плані фіксації юридичної термінології, прокоментувала термінотворчі техніки неосемантизації, неологізації, поповнення термінолексикону запозиченнями та інтернаціоналізмами, проаналізувала словотвірні значення терміноелементів, визначила структурні типи юридичних термінів, описала основні лексико-семантичні відношення, а також схарактеризувала розкласифіковані типи фахових термінологічних словників, зосередивши увагу на теорії і практиці укладання двомовних юридичних словників, розкриваючи їх недоліки [4].

Історію становлення української мовознавчої термінолексики різних періодів (часів Київської Русі, XIV — першої половини XVI ст., кінця XVI—XVII ст., XVIII — першої половини XIX ст.) розкриває Д.Б. Якимович-Чапран. Зіставляючи типологічні характеристики сучасного терміна на матеріалі української, російської та польської мов, дослідниця стверджує, що накладання сучасного розуміння терміна на історичний матеріал хибує на поверховість. Навіть скрупульозний погляд на сучасні терміни в динаміці засвідчує, що термінологізація — це не завжди одноразовий “якісний стрибок” (А. Коваль), а іноді процес поступового нагромадження кількісних змін у семантиці певної лексеми з подальшим їх переходом у нову якість. Із семантичного погляду, вважає дослідниця, доказом неповної термінологізації більшості давніх найменувань є відсутність у них дефініцій, а також те, що обсяг їх лексичного значення, встановлений на підставі контексту, збігається з обсягом позначуваного поняття, тоді як в абсолютній більшості сучасних термінів обсяг поняття перевершує обсяг дефініції. Структурною особливістю наукових лексем ранніх історичних періодів є перевага унітермів над терміносполуками (хоч це й не однаково стосується усіх тематичних груп і підгруп). Це зумовлено недостатньою систематизацією понять, адже відомо, що складені назви позначають поняття, рівня нижчого або вищого за рід. Авторка проаналізувала назви наукових понять тих галузей мовознавства, які не входять до комплексу граматики, розкласифікувала мовознавчі терміни за тематичним принципом, виділивши тематичні підгрупи назв із фонетики, графіки тощо, у межах яких виокремила семантичні мікрогрупи, а в межах деяких мікрогруп — семантичні ряди. Вона також описала найбільшу за обсягом тематичну групу “морфологія” та невеликі тематичні підгрупи, які разом із відповідними галузями мовознавства перебували у XVI—XVII ст. на стадії зародження (морфеміка, словотвір, синтаксис) [29].

Історію розвитку водогосподарської лексики польської мови віднаходимо у монографії О.А. Войцевої, яка зауважує, що початковий етап виникнення досліджуваних прототермінів встановити важко, оскільки водогосподарська лексика належить до найдавніших галузей. До нашого часу ця тематична група зберігає слова, успадковані з праслов'янської мови. Дослідниця виділила кілька етапів розвитку аналізованої лексики польської мови: 1) водогосподарська лексика на передісторичному етапі (X–XI ст. – 1564 р.); 2) формування термінології водного господарства (1564 р. – II половина XVIII ст.); 3) розвиток водогосподарської лексики у II половині XVIII ст. – на початку XX ст.; 4) уніфікація і стандартизація водогосподарської термінології (початок XIX – I половина XX ст.); 5) сучасна водогосподарська лексика (II половина XX – початок XXI ст.). Авторка звертає увагу на той факт, що на кожному з цих етапів взаємодіяли різні лексичні шари, які відображали об'єктивні зміни у галузі водного господарства. Специфіка цієї тематичної групи в польській мові полягає в тому, що вона була залежною від мовних векторів північ ↔ південь, захід ↔ схід, від безпосередніх і опосередкованих впливів латинської, німецької, голландської, французької, російської, англійської мов [5].

Отже, українське історичне термінознавство кінця XX – початку XXI ст. розвивається у кількох напрямках: 1) вивчає галузеву лексику конкретного історичного періоду (Л.П. Бойко, Н.М. Поліщук, М.А. Сокаль, В.В. Захарчин, О.О. Мунтян, Б.Р. Стецюк); 2) відтворює загальну картину словникового складу тієї чи тієї тематичної групи лексики в історичних пам'ятках (Н.І. Клипа, Г.М. Дидик–Меуш, О.Ю. Зелінська, Н.О. Лобачова, С.А. Яценко); 3) вивчає галузеву лексику в широких часових межах (Н.В. Піддубна, Т.І. Жила, А.М. Комаровська); 4) визначає основні етапи формування тієї чи тієї терміносистеми на тлі екстралінгвістичних чинників (Л.В. Мурашко, М.Б. Вербенец, І.Р. Процик, Д.Б. Якимович–Чапран, Н.В. Пуряєва, Ю.В. Осінчук, О.А. Войцева).

1. *Артикуца Н.В.* Російська термінологія судочинства XVII століття в генетичному, структурному і функціональному аспектах: Автореф. дис. ...канд. філол. наук / Київський держ. пед. ін-т ім. О.М. Горького. – К., 1990. – 24 с.
2. *Бойко Л.П.* Торговельна лексика запорозького козацького вжитку: Дис. ...канд. філол. наук / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1997. – 160 с.
3. *Бріцин М.А.* Юридична термінологія у східнослов'янській писемності до XV століття: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Хмельницький, 1967. – 38 с.
4. *Вербенец М.Б.* Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування: Дис. ...канд. філол. наук / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 242 с.
5. *Войцева О.А.* Водогосподарська лексика польської мови: від давнини до сучасності. – Чернівці: Букрек, 2010. – 422 с.
6. *Дидик-Меуш Г.М.* Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.: Дис. ...канд. філол. наук / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001. – 230 с.
7. *Жила Т.І.* Адміністративно-територіальна лексика української мови: Дис. ...канд. філол. наук / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2006. – 239 с.

8. *Захарчин В.В.* Українська мовознавча термінологія кінця XIX — початку XX століття: Автореф. дис. ...канд. філол. наук / Інститут української мови НАН України. — К., 1995. — 26 с.
9. *Зелінська О.Ю.* Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст.: Дис. ...канд. філол. наук / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. — Умань, 2002. — 208 с.
10. *Клипа Н.І.* Лексика сільськогосподарської промисловості у російській мові XVII століття (млинарське та винокурне виробництво): Дис. ...канд. філол. наук / Національний пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 1998. — 183 с.
11. *Козирева З.Г.* Історія назв продуктів харчування і їжі в українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. — К., 1984. — 25 с.
12. *Комаровська А.М.* Чеська ботанічна номенклатура в аспекті питомих та запозичених назв: Дис. ...канд. філол. наук / Інститут української мови НАН України. — К., 2005. — 188 с.
13. *Лобачова Н.О.* Термінологія сільськогосподарських угідь в російській писемності XVI–XVII ст.: Дис. ...канд. філол. наук / Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2007. — 279 с.
14. *Мандрик Н.В.* Торговельно-економічна лексика в російській мові XVII ст.: Автореф. дис. ...канд. філол. наук / Київський держ. пед. ін-т ім. О.М. Горького. — К., 1989. — 19 с.
15. *Москаленко Н.А.* З історії української граматичної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Київський держ. пед. ін-т ім. О.М. Горького. — К., 1956. — 16 с.
16. *Мутян О.О.* Російська медична лексика (назви хвороб і людських недуг) у мові початкового періоду формування російської нації: Дис. ...канд. філол. наук / Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2008. — 246 с.
17. *Мурашко Л.В.* Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади): Дис. ...канд. філол. наук / Інститут української мови НАН України. — К., 1997. — 184 с.
18. *Олещук Т.В.* Медична лексика в давньоросійській книжно-писемній мові (назви хвороб і хворобливих станів): Автореф. дис. ...канд. філол. наук / Київський держ. пед. ін-т ім. О.М. Горького. — К., 1983. — 24 с.
19. *Осінчук Ю.В.* Історія богослужбово-обрядової лексики української мови: Дис. ...канд. філол. наук / Інститут української мови НАН України. — К., 2008. — 236 с.
20. *Панько Т.І.* Розвиток української економічної термінології XIX — XX ст.: Автореф. дис. ...канд. філол. наук / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. — Л., 1965. — 24 с.
21. *Піддубна Н.В.* Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. — Харків, 2000. — 191 с.
22. *Поліщук Н.М.* Українська дипломатична лексика періоду УНР: Дис. ...канд. філол. наук / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1994. — 154 с.
23. *Процик І.Р.* Українська фізична термінологія другої половини XIX — першої третини XX століття: Дис. ...канд. філол. наук / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 1999. — 223 с.
24. *Пуряєва Н.В.* Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Дис. ...канд. філол. наук / Інститут української мови НАН України. — К., 2001. — 234 с.
25. *Рижняк О.Л.* Термінологія харчових солей, росолів і побічних продуктів солеваріння в російській мові XIX століття в генетичному і структурно-функціональному аспектах: Автореф. дис. ...канд. філол. наук / Київський держ. пед. ін-т ім. О.М. Горького. — К., 1990. — 18 с.
26. *Сокаль М.А.* Розвиток педагогічної лексики в російській мові XIX ст. Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Одеський держ. ун-т ім. І. Мечникова. — Одеса, 1994. — 16 с.
27. *Стецюк Б.Р.* Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини: Дис. ...канд. філол. наук / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1999. — 192 с.

28. *Юрчук О.Ф.* Термінологія сімейного права російської мови XV–XVII ст. у функціональному і динамічному аспектах: Автореф. дис. ...канд. філол. наук / Київський держ. пед. ін-т ім. О.М. Горького. — К., 1989. — 20 с.
29. *Якимович-Чапран Д.Б.* Лексика на позначення наукових понять з мовознавства у пам'ятках української мови XVI — XVII ст.: Дис. ...канд. філол. наук / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2009. — 232 с.
30. *Яценко С.А.* Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV–XVII століть: Дис. ...канд. філол. наук / Інститут української мови НАН України. — К., 2009. — 242 с.

Ljudmila Turovska (Kyiv)

HISTORICAL TERMINOLOGY IN UKRAINE DURING THE END XX — BEGINNING XXI CENTURIES

The article analyzes the achievements of Ukrainian terminology at the beginning of the XXI century in the historic area, classified according to research problems: learning the vocabulary of industry specific historical period, identifying the main stages of this or that terminology, research etymon professional terms.

Key words: history of terminology, prototerm, periods of terminology, etymological description.

Мовна мозаїка

КУПУЙМО ДЕШЕВШЕ, АЛЕ НЕ ПО ДЕШЕВІЙ ЦІНІ

Останнім часом нам пропонують придбати авіаквитки, туристичну путівку, предмети широкого вжитку, ліки, харчові продукти тощо **по дешевій ціні**, пор.: *У той же час не завжди варто шукати пластикові вікна за дешевими цінами* (www.magazinokon.com.ua); *Дешева канікулярна ціна варшавських готелів* (пропозиція від туристичного оператора Saga). Крім неправильно вжитого прийменника **по**, впадає в око недолугість словосполучення **дешева ціна**, адже прикметник **дешевий** означає «який мало коштує; недорогий або низький за ціною» (див: Словник української мови, т. 2, с. 260).

Товари купують за певною ціною, що не може бути **дешевою**, інакше матимемо тавтологію «ціна має дешеву ціну». Ціна буває низькою, високою, прийнятною та ін., напр.: *Структури групи «Приват» позбавляють можливості купувати нафту компанії «Укрнафта» за низькою ціною* (з офіційного повідомлення Міністерства економіки); *Баффет купує частину майбутнього США за дуже низькою ціною* (ua.korrespondent.net); *Високі ціни свідчать про рівень хабарів у суспільстві* (efus.org.ua); *Високі ціни на нафту загрожують подальшому добробуту світової економіки й можуть призвести наступного року до уповільнення темпів економічного зростання...* (dt.ua); *...можна визначити чітку формулу, за якою встановлюється прийнятна ціна на паливо...* (www.pravda.com.ua).

Отже, ціна може бути **низькою**, проте ніяк не **дешевою**. І купувати потрібно **за** певною ціною вартістю, а не **по ціні**.

Лілія Дзюбка

УДК 811.161.2'504:001.4

Станіслава Овсейчик (м. Київ)

ЕКОЛОГІЧНИЙ ТЕРМІН ЯК ОДИНИЦЯ ГАЛУЗЕВОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

У статті розглянуто особливості екологічного терміна як одиниці галузевої терміносистеми; показано вплив контексту і дефініції на виділення екологічного терміна з ряду одиниць інших галузей знань.

Ключові слова: *екологія, термін, термінологія, екологічний термін, галузева терміносистема.*

У складі спеціальної лексики (у термінології в широкому розумінні) виділяються галузеві терміносистеми, організація яких ґрунтується не на мовному принципі, а на предметно-логічних зв'язках відповідних понять, які відображають структури об'єкта („відрізка дійсності”), що вивчається певною галуззю знань [3: 57].

Важливо підкреслити, що системи понять і сукупності термінів, які їх виражають, формуються по-різному. В поодиноких випадках система понять створюється одночасно з вивченням та описом якого-небудь аспекту, „ділянки” (дійсності). У таких умовах сукупність термінів, які виражають певну систему понять, відразу ж становить собою терміносистему. Проте у багатьох випадках система понять утворюється у процесі пізнання тієї чи іншої галузі знань, причому цей процес може продовжуватися не одне століття, а значить, терміни, які позначають і виражають відповідні поняття, також виникають поступово [8: 15].

Як зазначають дослідники, значна роль у творенні термінів відводиться екстралінгвальним чинникам: зародженню певної галузі знань, часу її появи, що, в свою чергу, передбачає визначення джерела базової термінологічної лексики, основних моделей творення термінів [17: 18].

Виникнення власне терміна **екологія** відносять до середини XIX ст. (1858), проте у науковий обіг його ввів у 1866 році німецький вчений Е. Геккель, який визначив це поняття як „пізнання економіки природи,

одночасне дослідження всіх взаємовідносин живого з органічними і неорганічними компонентами середовища” [1: 12].

Сучасна екологія вивчає не тільки взаємозв'язки між рослинними угрупованнями та спільнотами, що входять до складу стійких та організованих систем, які склалися в процесі еволюції органічного світу та навколишнього середовища, а й взаємодію людини та біосфери, суспільного виробництва з навколишнім середовищем [4: 9]. Відповідно термінологічний склад галузевої терміносистеми постійно розширюється, з'являються нові терміни на позначення екологічних понять (явищ). Проте не завжди такі терміни є новими для природничих наук загалом, часто в екологію входять базові біологічні терміни, які, ускладнюючись новими компонентами, набувають статусу „екологічний”. Тому актуальним, на нашу думку, є визначення основних класифікаційних ознак екологічного терміна для виокремлення його серед інших галузевих одиниць мови науки.

Так, зокрема, у термінознавстві досить поширена думка про стилістичну нейтральність терміна, хоча цієї точки зору дотримуються не всі лінгвісти. В.М. Прохорова вказує, що термін далеко не завжди зберігає необхідні йому властивості: емоційну та експресивну нейтральність. Дослідниця стверджує, що це відбувається внаслідок двох причин: 1) метафоричності чи метонімічності; 2) коли термін утворюється від емоційних слів активного словникового запасу [15: 154-155].

Наші спостереження показують, що в екологічній терміносистемі говорити про певну експресивність термінів можна, враховуючи стилістичну маркованість деяких мовних одиниць. Пор., наприклад: **„острів тепла** — „посилений викид енергії в місцях концентрації промисловості, який впливає на нестабільність у цьому районі” [12: 299]; **„цвітіння води** — „масовий розвиток планктонних водоростей у водойми, внаслідок якого вона набуває зеленого, синьо-зеленого, коричневого або червоного забарвлення (залежно від пігментації видів-збудників)” [6 III: 354]; **„ядерна зима** — „прогнозований ученими стан клімату (атмосфери) внаслідок масованого застосування сторонами ядерної зброї у ході конфлікту” [6 III: 387]; **принцип „користувач сплачує”** — „принцип, згідно з яким компенсацію екологічних витрат, пов'язаних з використанням природних ресурсів, мають здійснювати користувачі” [6 III: 142] тощо.

Як бачимо, аналізовані терміни-словосполучення, частково або повністю, подано у лапках („ ”), що, безперечно, свідчить про конотативну маркованість виділених екологічних терміноодиниць. На думку О. Покровської та М. Філона, проблему термінологічності одиниць, які подаються в лапках, не можна вирішувати, покладаючись лише на лінгвістичну компетенцію й мовне чуття авторів та укладачів словників. Треба виходити зі специфіки лексико-семантичної системи мови, а можливо, навіть і ширше, зважати на образну картину світу, виражену мовними засобами. Підтримуємо думку цих дослідників про те, що недоцільно виділяти лапками одну з частин складеного терміна, а також

експресивної метафори в науковому тексті; у свою чергу, професійні жаргонізми можна подавати в лапках [14: 191-192]. Тобто, найбільш виправданим є виділення лапками професійної лексики, оскільки ідеальний термін не вимагає лапок.

Експресія є особливістю авторського мовлення, що може виявляти себе лише на початковому етапі творення терміна, але, згодом, увійшовши до певної терміносистеми, термін втрачає цю експресивність. Погоджуємося з думкою Л.О. Симоненко, яка зауважує, що „термін, на відміну від загальноновживаного слова, стилістично більш регламентований, його „нейтральність”, „емоційність”, „експресивність” відрізняються від того, що прийнято називати нейтральним, емоційним і експресивним у загальноновживаній лексиці” [18: 15].

Наступна ознака, яка у науковій літературі виділяється як обов'язкова характеристика терміна, є однозначність. Так, зокрема, на однозначності терміна наполягає Р.О. Будагов [2]. Про те, що терміни належать здебільшого до однозначних слів, говорить В.М. Русанівський [16: 169]. Однак частіше у мовознавчій літературі висловлюються думки про те, що термін має лише тенденцію до однозначності [7; 9; 20: 129]. Погоджуємося з цією думкою, оскільки, як свідчить практика, термінологія загалом, й екологічна зокрема, містить чималу кількість багатозначних термінів. Пор., наприклад: **агролісомеліорація** — „1) система науково обґрунтованих лісогосподарських і допоміжних заходів, спрямованих на комплексне поліпшення меліоративних та прилеглих ландшафтних комплексів; 2) наукова і навчальна дисципліна, завданням якої є розроблення теоретико-методологічних засад, методів, техніки й технології меліоративного лісорозведення для відтворення та подолання деградації ландшафтів, забезпечення раціонального і збалансованого природокористування й оптимізації ландшафтів” [6 I: 17]; **середовище** — „1) у загальному розумінні — все, що оточує певний об'єкт; 2) природні тіла і явища, з якими організм перебуває у прямих або опосередкованих зв'язках” [6 III: 235] тощо.

Зауважимо, що багатозначність екологічних термінів зумовлюється здебільшого внутрішньосистемним розвитком значень галузевих одиниць, унаслідок чого відбувається вторинна наукова номінація об'єктів.

Говорячи про основні ознаки екологічного терміна, не можна не згадати дефініцію (наукове визначення), що, власне, і відрізняє термін від загальноновживаного слова. Термін у системі мови має дефініцію, а загальноновживане слово — лексичне значення. Пор., лексичне значення слова **трансформація** — „зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т.ін. чого-небудь” [19 X: 233] та дефініцію екологічного терміна **трансформація (угруповань)** — „зміна рослинних угруповань внаслідок впливу антропогенних чинників (напр., вирубування, витоптування худобою тощо)” [12: 425]. Дещо по-іншому співвідноситься значення слова **туман** — „скупчення найдрібніших крапель води або кристалів льоду в нижніх шарах атмосфери, яке робить повітря не-

прозорим” [19 X: 316], — у загальномовному словнику та його дефініція в екологічній сфері, де слово **туман** позначає „накопичення продуктів конденсації водяної пари (водяних крапель, кристалів), завислих у повітрі безпосередньо над земною поверхнею” [12: 428].

Значення наведених лексем у загальнонавчальній мові і термінології дещо відмінні. Це пояснює той факт, що терміни називають екологічні явища, вимагаючи їх пояснення з погляду науки, чого не можна сказати про загальнонавчальні лексеми, які називають явища, передбачаючи їх пояснення звичайним мовцем для пересічного співрозмовника. Для того, щоб слово стало терміном, воно повинно мати не просто лексичне значення, а набути чіткої дефініції.

Дефініцію як еквівалент визначення поняття можуть і повинні мати усі терміни, оскільки вона „подає мінімум відомостей, необхідних для розуміння, сприйняття й розмежування окремих понять, для встановлення їхньої ієрархії” [11: 28]. Саме чітка дефініція терміна робить його складником тієї чи іншої терміносистеми. Пор., наприклад: **горизонт** — „1) *екол.* лінія позірною перетину небесної півсфери і земної поверхні (видимий Г.); 2) *екол.* велике коло небесної півсфери, площина якою перпендикулярна до вертикальної лінії на місці спостереження (справжній Г.); 3) *геол.* сукупність відкладів, що включає одновікові породи різного складу, іноді з певним комплексом викопної фауни; 4) *гірн.* сукупність гірничих виробок, розміщених на одному рівні” [12: 110]. Відсутність дефініції свідчить про належність слова до загальнонавчальної лексики.

Іншою важливою ознакою терміна є точність, яка, на нашу думку, реалізується саме через дефініцію. Попри те, що компактний термін полегшує оперування поняттям у процесі наукової та практичної діяльності, точність дефініції є важливішою за коротку форму терміна. Довжина терміна має бути достатньою для позначення кожного поняття та виділення його з ряду суміжних. Беручи цей факт до уваги, не можна вважати недоліком терміна його багатокomпонентність. Як підкреслює З.М. Осипенко, точне відтворення поняттєвого наповнення іноді вимагає не скорочення, а розширення терміна [13: 69]. Якщо поняття позначається за допомогою багатокomпонентного словосполучення, що складається з пов'язаних між собою слів, це має забезпечувати і системність терміна, і визначати зв'язок цього поняття з іншими поняттями галузі, зокрема й у сфері екології.

Тобто, коротка форма не повинна бути критерієм оцінки терміна, для якого основним є точність. При цьому вирішальним чинником, що визначає оптимальну довжину та оптимальну структуру терміна, виступає лінгвістичний: довжина і структура терміна визначається довжиною і структурою лексичних одиниць, що переважають у певній мові в певну епоху [10: 67]. Крім того, вважаємо, що слід брати до уваги й специфіку наукової галузі, яку обслуговує та чи інша термінологія.

Враховуючи, що екологія ХХІ ст. — це меганаука, яка включає в себе поняття як з біології, географії, геології, медицини, так й економіки,

психології, етики тощо, зауважимо, що для її терміносистеми більш характерні терміни-словосполучення, які реалізують власне екологічну семантику. Пор., наприклад: **екологічний попит** – „підкріплені фінансовою спроможністю бажання, наміри покупців, споживачів придбати товари екологічного спрямування” [6 III: 122]; **екологічна експансія** – „форма екологічної політики, що полягає у свідомій передислокації екологічно шкідливих виробництв із території індустріально розвинутих країн у менш розвинуті; використання територій інших держав як об’єктів для захоронення шкідливих відходів” [6 I: 345]; **оздоровлення навколишнього середовища** – „науково обґрунтований комплекс заходів, спрямованих на відновлення стану екосистем, пошкоджених або зруйнованих внаслідок стихійного лиха (пожежі, повені, землетрусу) або, частіше, недалекоглядної діяльності людини” [6 III: 16].

Наведені вище приклади ілюструють, що до складу екологічних термінів-словосполучень можуть входити економічні (**попит**), історико-політичні (**експансія**), медичні: (**оздоровлення**) тощо терміни.

В екологічній терміносистемі зафіксовано терміни, якими послуговуються інші науки, природничі та суспільні. Велика частина такої лексики має узагальнено-абстрактний характер (**закон, ефект, індекс, коефіцієнт, метод, процес, система, структура, чинник** тощо), і лише у складі термінів-словосполучень, що позначають екологічні явища, така лексика стає належною до екологічної терміносистеми, пор.: **антропогенні процеси** [6 I: 43], **екологічний чинник** [12: 462], **індекс екологічної сталості, коефіцієнт стоку, кліматична система** [6 II: 122, 182, 173]; **структура біоценозів** [12: 408], **трофічна структура, принцип емерджентності, парниковий ефект атмосфери** [6 III: 306, 141, 87].

Іншою передумовою виокремлення екологічних термінів з ряду одиниць інших галузей знань є контекст. Саме він дозволяє вирішити проблему розмежування між екологією та іншими природничими науками. Зауважимо, що чим менш усталена терміносистема, тим важливішими для неї є контекстні умови вживання термінів, і тому для екологічної термінології контекстуальний чинник сьогодні є одним з основних, бо саме він дозволяє в межах наук природничого циклу виділити екологічну лексику. Порівняйте, зокрема, такі уривки з екологічних джерел:

*Рамсарська конвенція створює правові рамки національних дій і міжнародної співпраці для **охорони і раціонального використання водно-болотних угідь і їх ресурсів** [5: 23]. Уживання біологічних термінів **водно-болотні угіддя, ресурси** разом із термінами **охорона і раціональне використання** дозволяє зарахувати ці терміни до екологічних, оскільки вони виступають як об’єкти, що потребують природоохоронних дій, про які йдеться у відповідній конвенції.*

*Мета Боннської конвенції – **збереження мігруючих видів державами ареалу, приділяючи особливу увагу мігруючим видам, статус збереження яких є несприятливим. Це єдина глобальна конвенція, спрямована на збереження та охорону мігруючих видів** [5: 54]. У цьому уривку спо-*

стерігається схожа ситуація, що й у попередньому фрагменті. Біологічний термін **мігруючі види** в контексті набуває екологічного значення, оскільки стає об'єктом природоохоронних дій.

Скид — це будь-яке умисне видалення в морі **відходів** чи інших матеріалів з суден, літаків, платформ чи інших штучних конструкцій у морі, а також умисне **захоронення** в морі самих суден, літаків, платформ чи конструкцій (ст. III(1)) [5: 34]. У наведеному реченні географічний термін **море** у контексті з термінами **скид, відходи, захоронення** набуває екологічного забарвлення і має право фіксуватися в екологічних словниках.

Отже, важливою для виокремлення екологічного терміна як одиниці галузевої терміносистеми є дефініція, що реалізується здебільшого в контексті, яким є метамова екології. Крім того, екологічний термін як одиниця галузевої терміносистеми має такі основні ознаки: 1) номінативність; 2) чітко визначене місце в екологічній терміносистемі; 3) тенденцію до моносемії в межах терміносистеми екологічної галузі; 4) точність позначення екологічного поняття, що часто досягається завдяки ускладненню структури термінів інших галузей додатковими елементами; 5) стилістичну нейтральність; 6) тенденцію до відсутності експресивних значень; 7) системні відношення та зв'язки у межах екологічної терміносистеми, суміжних з нею галузевих терміносистем та загальнонавчованої лексики.

1. Білявський Г.О., Бутченко Л.І., Навроцький В.М. Основи екології: теорія та практикум. Навч. посібник. — К.: Лібра, 2002. — 352 с.
2. Будагов Р.А. Закон многозначности слова // Русская речь — 1972. — № 3. — С. 132 — 140.
3. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 246 с.
4. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього середовища. — К.: Знання, 2000. — 203 с.
5. Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля / Кол. авт.: Андрусевич А., Андрусевич Н., Козак З. — Львів, 2009. — 203 с.
6. Екологічна енциклопедія: У 3 тт. / Редколегія: А.В. Толстоухов (гол. редактор) та ін.. — К.: ТОВ «Центр еколог. освіти та інформації», 2007–2008.
7. Капанадзе Л.А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики // Развитие лексики современного русского языка. — М.: Наука, 1965. — С. 86 — 103.
8. Квитко И.С., Лейчик В.М., Кабанцев Г.Г. Терминоведческие проблемы редактирования. — Л.: Вища шк., 1986. — 151 с.
9. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. — М.: Наука, 1970. — С. 82 — 94.
10. Лейчик В.М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопросы языкознания. — 1981. — № 2. — С. 63 — 73.
11. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. націон. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2002. — 218с.
12. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. — К.: Знання, 2002. — 550 с.

13. *Оситенко З.М.* Різновиди термінів і їх семантичні особливості // Мовознавство. — 1974. — №2. — С. 65 — 69.
14. *Покровська О., Філон М.* Про одну з тенденцій передачі на письмі сучасної української економічної термінології // Українська термінологія і сучасність: Матеріали II Всеукр. наук. конф. — К., 1997. — С. 190 — 193.
15. *Прохорова В.Н.* Обэмоциональности термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. — М.: Наука, 1970.— С. 153–159.
16. *Русанівський В.М.* Структура лексичної і граматичної семантики. — К.: Наук. думка, 1988. — 236 с.
17. *Симоненко Л.О.* Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності: здобутки і прорахунки // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л.О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2003. — Вип. V. — С. 18 — 22.
18. *Симоненко Л.О.* Формування української біологічної термінології. — К.: Наук. думка, 1991. — 152 с.
19. Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.
20. *Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В.* Общая терминология: Вопросы теории. — М.: Наука, 1989. — 246 с.

Stanislava Ovseichyk (Kyiv)

ECOLOGICAL TERM AS AN UNIT OF THE BRANCH TERMINOLOGY SYSTEM

The article is devoted to the complex analysis of ecological term as the unit of the branch terminological system. It is shown an influence of the context and definition for the separation of ecological term among units of other disciplines.

Key words: ecology, term, terminology, ecological term, branch terminology system.

УДК 811.161.2 : 81'373.7

Пашинська Людмила (м. Київ)

НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОФРАЗЕМІКИ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Стаття присвячена напрямам дослідження фразеологічних інновацій у сучасному мовознавстві. Виділено основні фактори розвитку досліджуваного рівня мовної підсистеми.

Ключові слова: *фразеологія, неофразеологія, фразеологічні інновації, неологізми, трансформації.*

Наукові студії, зорієнтовані на процеси збагачення ФО української мови у вітчизняному мовознавстві значно активізувалися. Найбільше праць присвячено діалектній (ареальній) фразеології — важливому джерелу поповнення як загальнонародної, так і літературної мови (М.Т. Демський, В.Д. Ужченко, В.А. Чабаненко, А.О. Івченко, Д.В. Ужченко та ін.). У кінці ХХ — на початку ХХІ століть інтенсифікувалися дослідження динаміки і джерел української фразеології, передусім літературної мови (А.А. Смерчко, А.М. Григораш, Н.Г. Скиба, М.І. Навальна, Л.В. Завгородня, О.А. Семенюк, О.А. Стишов, Н.М. Арват, Т.А. Космеда, Ю.Ф. Прадід, Б.О. Коваленко, О.Г. Важеніна, А.П. Коваль, Н.І. Кочукова, О.О. Калякіна, О.І. Ревуцький та ін.). У зарубіжній лінгвістиці названі проблеми студіювали Ю.А. Гвоздарьов, В.Л. Архангельський, В.М. Мокієнко, І.В. Серикова, В.І. Рагавцов, І.А. Ковчик, М.О. Москвіна, Т. Малинські, А. Пстига, О.М. Єрмакова та ін.

Фразеологічний рівень мови відзначається найбільшою динамікою розвитку і характеризується інтенсивними процесами модифікації. Такі зміни відбуваються внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх чинників. Професійна і соціальна діяльність людей, реалії та факти багатогранного життя, поява нових суспільних прошарків, їхні інтереси, навколишній світ — все це спонукає народ, який був і залишається основним джерелом збагачення мови, до утворення нових мовних

одиниць, до збагачення колоритного арсеналу мовних засобів. Поява нових понять, реалій і явищ, що потребують найменування, необхідність оновити старі вислови, які втратили колишню виразність, постійна потреба людей в образних висловах, що надають мові експресивності, — саме цими факторами зумовлюється безперервність процесу оновлення фразеології [10].

У своїй монографії «Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки» Т.А. Космеда слушно зауважує, що кінець ХХ ст., насичений значною кількістю подій у сферах політики, економіки, культури тощо, відзначається появою нових фразем, які використовуються для номінації суспільно-політичних і соціально-побутових реалій дійсності. Людина, будучи суб'єктом мовленнєвої творчості, у процесі суспільно-історичного освоєння навколишнього світу збирає інформацію, пізнає й оцінює предмети, явища, ознаки, ситуації, дає їм імена і таким чином формує нові поняття. Значні зміни у фразеологічному складі будь-якої мови відбуваються внаслідок взаємодії мовних і позамовних чинників саме на зламі епох. Такими періодами номінативної активності, а саме появи ФО із яскраво вираженою семантикою соціальної оцінки, стали: 1) 20-і роки ХХ ст. (*червоні комісари, біла гвардія*); 2) період Другої світової війни та післявоєнні роки (*викликати вогонь на себе, День Перемоги*); 3) 60-80-і роки ХХ ст. (*нове мислення*); 4) 1990-і роки — посткомуністичний період (*новий українець, силові міністри, валютний коридор* тощо) [6: 230–234].

Мова публіцистики повоєнного періоду, особливо 1970-х років, відзначалася надміром пишномовних зворотів, засиллям одноманітної офіційної фразеології. У публікаціях 1980-х років майже не використовувалися фразеологізми у висвітленні політичної ситуації в країні та за її межами, бо на ті часи першозавданням ЗМІ було подання й справжнє вихвалання роботи з'їздів партії, інформування про нібито значні успіхи у сферах економіки, народному господарстві тощо. В сучасних же публікаціях посилюється критичний погляд на діяльність різних гілок владних структур, що й зумовило активізацію лексико-фразеологічних одиниць негативно-оцінного змісту, напр.: *Фігаро тут, Фігаро там* (про В. Черномірдіна); *любовний трикутник у парламенті* (помітні «взаємини» трьох депутатів Верховної Ради) [21: 58].

Проведені спостереження над українською фразеологічною системою кінця ХХ — початку ХХІ ст. дають підстави виділити основні фактори розвитку досліджуваного рівня мовної підсистеми. Серед позамовних чинників визначальними залишаються такі:

1) демократизація всіх галузей суспільного життя української спільноти, розкутість, інтенсивний розвиток науки, техніки, туризму, культури, зміна мовних смаків тощо. В умовах становлення незалежної української держави формуються нові соціально-економічні відносини, розширюються взаємозв'язки зі світовим співтовариством. Саме завдяки цьому засвідчено увиразнення жанрової палітри мови ЗМІ. Мовознавці також наголошують, що соціальні й індивідуальні чинни-

ки в умовах демократизації, лібералізації суспільного життя спричиняють «колоквіалізацію, субстандартизацію та вульгаризацію як характерні явища стилістики сучасної української мови» [20: 33]. Процес демократизації літературної мови кінця ХХ — початку ХХІ ст. характеризується активним проникненням у її тканину як розмовно-побутових, так і сленгових фразеологізованих одиниць. У результаті маємо широку дифузію жаргонів у різні друковані тексти, що раніше було неприпустимим;

2) набуття українською мовою статусу державної (прийняття Закону про мови в УРСР (1989 р.) і Конституції України (1996 р.), з чим пов'язане зростання соціолінгвістичних досліджень, і розширення сфер її функціонування — державно-управлінська, громадська, культурна;

3) істотне послаблення цензури й самоцензури, що дало змогу вільно висловлювати свої погляди й думки через радіо, телебачення, газети, журнали, Інтернет. Особиста незалежна думка набуває суспільної ваги;

4) зміни в соціальній структурі, зокрема, українського суспільства, соціальне розшарування, що стимулює формування і функціонування соціолектів, які зумовлюють зміни в мові і впливають на еволюцію загальнолітературних норм. У процесі виникнення і поширення новотворів зростає роль мовної особистості. Індивідуально-авторське утворення може з'являтися як нове слово, форма, словосполучення, синтаксична конструкція, фразема. Будь-яка інновація вимагає індивідуальної ініціативи, сміливості, прагнення до новаторчості [13: 153];

5) мода на нові слова і словосполучення та активізація пошуків нових засобів висловлення, які зумовлюють постійну появу неологічних фразем і лексем. Усе це стає засобами інформаційного впливу як на інтелектуальне сприйняття реципієнта, так і на його емоції, психіку. Деякі вчені називають це впливом культури та ідеалів певної епохи [2: 115]. Передусім це стосується молодого покоління, яке завжди прагне спілкуватися в дусі сучасності: «Молоде покоління завжди неминуче переходить на нові типи письма і нові типи змістів, особливо це характерно для епох динамічного виду, коли значущим стає інновація, а не прагнення до консерватизму» [1: 16]. ЗМІ визначають моду на виражальні стереотипи й активно впливають на масову свідомість мовців;

6) інтенсифікація пошуків нових емоційно-експресивних, образних, дотепних і влучних засобів вираження на тлі раціонального стандарту і штампів засвідчує передусім їх соціально комунікативний характер. Інноваційні лексеми і фраземи виступають не лише засобами інформаційного впливу на інтелектуальне сприйняття читача, слухача або глядача, на його емоції, психіку, але й покликані формувати його світоглядну і громадянську позиції [18: 75; 19: 21-22].

Однак позамовні чинники безпосередньо залежать від внутрішньомовних, оскільки без суспільної мовної практики важко уявити живу мову, а без лінгвальних законів, якими послуговуються мовці, її

функціонування неможливе. Серед внутрішньомовних чинників впливу на розвиток фразеологічної системи сучасної української мови варто виділити: (1) системність мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів; (2) тенденцію до ускладнення, увиразнення, урізноманітнення мовної структури; (3) переважання більш експресивних мовних форм тощо.

Мовні й позамовні чинники діють у будь-якій мові не окремо, а в тісній взаємодії і взаємозумовленості. На цьому постійно наголошують як українські дослідники (Л.А. Булаховський, Ю.В. Шевельов, О.С. Мельничук, В.М. Русанівський, С.В. Семчинський, В.Т. Коломієць, Л.С. Паламарчук, В.В. Німчук, О.Г. Муромцева, О.О. Тараненко та ін.), так і зарубіжні (Е. Косеріу, Ю.С. Сорокін, Д.Н. Шмельов та ін.).

Серед вагомих праць студійованих нами проблем неофразеології можна назвати наукові доробки Є.А. Добридневої, С.П. Денисової, А.М. Григораш та ін. Вагомим внеском у вивчення інноваційних фразеологізмів є дисертація А.А. Смерчка «Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу (на матеріалі української та російської мов)». Автор праці порушує проблему специфіки й особливостей фразеотворення кінця ХХ ст., називає основні процеси, із якими пов'язані фразеологічні неологізми найновішого часу, а саме: широке використання зарубіжної публіцистичної і соціологічної термінології (*залізна завіса, холодна війна, кошик абсорбції*), виникнення плеоназмів унаслідок використання іншомовних лексем (*девальвація грошей, альтернативні вибори*), поява фразеологічних інновацій, що включають повністю або частково до свого складу іншомовні елементи (*хто є who/ху, акція протесту*). Дослідник представив тематичну (ідеографічну) класифікацію фразеологічних інновацій, визначив основні сфери й типи їх творення, словникову організацію [16].

Фразеологія є найбільш рухомим (поряд із лексикою) компонентом сучасних літературних мов, що підлягає постійній і досить швидкій зміні, оперативно віддзеркалюючи нове сприйняття явищ, нову оцінку світу з огляду на його політичну і побутову культуру. Суспільно-історичні події, а також суспільно-мовна практика впливають як на обсяг фразеології, так і на характер лексичної сполучуваності. У той чи інший період виникають нові фразеологічні одиниці, витісняються або, навпаки, актуалізуються деякі вживані, тим самим посилюючи характерну рису фразеологічного рівня мови — його мобільність. Саме кінець ХХ — початок ХХІ ст. — період бурхливих соціальних змін, що і стало поштовхом до утворення численних інновацій.

Сучасні неофраземи формуються в основному шляхом метафоричного переосмислення вільних сполучень слів, перефразування, екстраполяції, фразеологічної інтеграції, аналогії тощо. Саме такими образно-номінативними способами передається предметно-поняттєвий зміст фразем *триматися на плаву, наводити мости, навішувати ярлики, шокотерапія, холодний душ, вищі ешелони влади, у коридорах влади, відмивання грошей, тіньова економіка* тощо. Так, наприклад, у словосполу-

ченні смажені факти, що виникло у журналістському колі, можливість об'єднання двох лексем у єдине ціле з оцінно-кваліфікаційним значенням зумовлена семою прикметника *смажений* — 'готовий до вживання і не потребує подальшої обробки (приготування)' [15 IX: 392], який побуджує що-небудь (первинно — апетит, пізніше на його основі розвинулося переносне значення — 'інтерес', 'увага'). Таке тлумачення стало підставою для узагальнено-характерологічного значення всього звороту — 'щось готове для повідомлення, щось пікантне, сенсаційне', 'пікантні, сенсаційні факти, хоч, можливо, не цілком правдиві'.

Л.Й. Отчич виділяє основні фактори безперервності процесу виникнення й оновлення фразеологічних зворотів, серед яких: поява нових понять, що потребують найменування, необхідність замінити старі вислови, що втратили колишню виразність, постійна потреба людей в образних одиницях, які надають мові експресивності [10].

У результаті аналізу зібраного матеріалу виокремлюємо такі сфери творення ФН: телебачення, радіо, преса, Інтернет, а також побутове мовлення. Щодо мовлення преси, то в останній час спостерігається її суттєвий вплив на інші сфери комунікації.

Фразеологічні інновації є результатом мовотворчої діяльності людини. Такий вид діяльності спрямований на об'єктивне чи суб'єктивне відбиття дійсності у визначених мовних знаках, що висловлюють певне поняття чи асоціативно-художні, часом ірреальні, уявлення про світ. Вченими доведено, що навколишній світ людина пізнає і логічно, і образно. І ці форми пізнання знаходять відображення у словах, фраземах, прислів'ях. Але якщо більшість слів приховують у собі цілі комплекси образів, які так чи інакше реалізуються в свідомості різних людей, то більшість ФО являють собою твори мовної образності, котра закладена в них первинно і є, таким чином, живописним способом зображення осіб, предметів, явищ та їх ознак (фраземи), ситуацій і різних відносин (паремії). З одного боку, це знаки, які опосередковано відображають дійсність, з іншого — знаки психологічного сприйняття навколишнього світу в художніх образах. Саме у фразеотворенні найбільш яскраво виявляється мовна творчість людини (індивідуума і соціума) [17: 203].

Інтенсивний розвиток фразеології на рубежі століть поставив перед ученими завдання: визначитися з критеріями, за якими той чи інший словесний комплекс можна вважати фразеологічним неологізмом. Є.А. Добриднева здійснила спробу кваліфікувати сполучення слів як новостворений фразеологізм (за термінологією автора, «фразеологічний новотвір») і визначила найсуттєвішими такі ознаки: цілісність семантики, її метафоричність, відтворюваність, незалежність від контексту та нефіксованість словниками [3: 83]. Актуальним є міркування В.М. Мокієнка. Обґрунтовуючи свою думку тенденціями інтенсивності й екстенсивності поширення фразеологічних новотворів у мовах нової Європи, він наголошував на необхідності детального лінгвістичного вивчення цього явища. Серед комплексу проблем, які виникають

при цьому, зазначав В.М. Мокієнко, домінантними є пошуки об'єктивних і адекватних методів фронтального міжмовного зіставлення фразеологічних неологізмів [9].

При цьому необхідно чітко визначитися в обсязі поняття *фразеологічний неологізм*. Беручи до уваги загальнолінгвістичне тлумачення поняття *неологізму*, В.М. Мокієнко підкреслює специфічність (і необхідність зважати на це) такого мовного знака як фразеологізм у порівнянні з лексичною одиницею. Якщо для більшості лексичних неологізмів, як зазначає автор, характерним є семантичне тяжіння до попередньо не відображених у мові номінативних сфер (звідси значна кількість термінологічних лексем на зразок *дельфінарій, кетчуп, екосфера, ко-стробетон, сонар* і т. ін.), то для фразеологічної неологіки легко відзначити перевагу вже номінованих семантичних полів, які вимагають у мовленні нової експресії, пор.: *ще не вечір, тримати на якорі, горіти синім вогнем* і т. ін. [7]. Таким чином, можна підсумувати, що при загальній орієнтації на позначення нового (в широкому розумінні) лексична і фразеологічна неологіка відрізняються масштабами номінованих явищ. Лексика охоплює практично всі типи номінації (як денотативну, так і конотативну), фразеологія — лише конотативну, зі значною перевагою в бік антропоморфних семантичних полів. Однак, по-різному позначаючи різні об'єкти дійсності, лексичні і фразеологічні неологізми при цьому гармонійно й у повному обсязі виконують головну функцію неологіки — схарактеризувати новий світ у нових соціальних умовах.

Одним з основних засобів актуалізації неофразеологізмів є їх дефразеологізація, за якої компоненти нечленованого стійкого сполучення знову набувають початкового, буквального смислу. Дефразеологізація — один із найпоширеніших засобів утворення фразеологічних каламбурів [11; 14]. Комічний ефект створюється якраз шляхом навмисного зіштовхування слів вільного і невільного вжитку, напр.: *«Ось говорять, медики знають, що робити, коли «дах їде». А по-моєму, це зовсім не так. Так, у будівлі швидкої допомоги в Жлобині дивись — насправді дах впаде. А лікарі руками розводять, що тут зробиш»* (Сільські вісті, 19.09, 2001). У цьому тексті фразема-неологізм *дах їде*, що має значення 'хтось божеволіє', дефразеологізується в результаті зіштовхування слова-компонента *дах* з жаргонізмом *дах* у значенні 'мізки'.

У новій постперебудовній фразеології найбільш помітні утворення у сфері економіки й торгівлі, де різкі зміни відношень вимагають нових термінів, позначень (*адресна допомога, бартерні операції, тіньові гроші, дерев'яна валюта* і т. ін.). Значна частина нової фразеології пов'язана з внутрішньо- і зовнішньополітичною діяльністю, новим державно-адміністративним устроєм, боротьбою партій, парламентською практикою (*четверта влада, зустріч без краваток, партія влади, силові структури, вертикаль влади, європейський дім* і т. ін.). Особливостями сучасної фразеології, що накладають значний відбиток на її функціонування в мовленні, є такі: 1) «нова» фразеологія, яка часто як

шаблон, модель використовує «стару», що активно вживалася раніше (*толерантна політика, політична стабільність*); 2) на поширення й засвоєння фразеологізмів значно впливають ЗМІ, які часом її самі й створюють; 3) ряд ФО тісно пов'язаний із певними політичними діячами — творцями «крилатих виразів» (*хто є ху, процес пішов, маємо те, що маємо*); 4) частина стійких словосполучень увійшла в розмовне мовлення з жаргону (*навести шелесту (шороху), забити стрілку*) [12].

Неофраземи найновішого часу пов'язані з такими процесами: 1) загальне прагнення до вербального оновлення фіксованих виразів: змінюється форма багатьох традиційних зворотів (вирази *владні органи, владні структури* замість звичних *органи влади, структури влади*); відбувається синонімічна заміна одного з компонентів стійкої одиниці (сполучення зі словом *легітимний* замість *законний*: *легітимний глава держави, легітимний виробник*); 2) виникнення фіксованих виразів, що включають до свого складу (повністю або частково) іншомовні елементи (*пріоритетні напрями, лібералізація цін*); 3) побудова своєрідних систем та ієрархій: *тіньова економіка, тіньовий бізнес, державні структури, комерційні структури*; 4) творення фіксованих виразів за моделлю, під якою розуміємо структурно-семантичний інваріант мовних стереотипів, що схематично віддзеркалюють відносну стабільність їхньої форми й семантики: *війна законів / компроматів / впливів / авторитетів* з узагальненим значенням 'боротьба, ворожі стосунки між кимсь або чимсь'; *нові українці / росіяни*, де семантичною базою лексеми «нові» є 'ті, які успішно пристосувалися до нових соціально-економічних умов і забезпечили міцне матеріальне становище більш чи менш законним шляхом'; 5) переосмислення мовних стереотипів попередніх періодів: *зайві люди, слуги народу, сумні часи* [5: 199-200].

Вагомим внеском у вивченні неофразеологізмів стала праця В.М. Мокієнка «Нова російська фразеологія» [4]. У словникових матеріалах учений описує й витлумачує близько чотирьох тисяч нових російських фразеологізмів, які з'явилися в 1960-90-х рр. у художній літературі та засобах масової інформації. Особливо детально автор відображає фразеологію перебудовного та постперебудовного періодів, яка до цього часу ще не увійшла в інші словники російської мови. До кожної фраземи подається різнобічна лексикографічна кваліфікація: стилістична й функціональна примітка, тлумачення, варіанти й історико-етимологічна довідка. У праці порушено такі актуальні питання сучасної фразеологічної науки: фразеологічна неологія як лінгвістичне явище, ономазіологічні доміанти неофразеології і сфери функціонування ФН, джерела фразеологічної неології, лексикографічні проблеми неофразеології.

Лексика і фразеологія стають основними репрезентантами процесів неологізації, хоч адекватне вивчення фразеологічної неології на широкому слов'янському ареалі неможливе без достатньої матеріальної бази. Теоретично ж навіть основне поняття неологізму постійно заперечується, змінюється й корегується, що позначається як на обсязі,

так і на якості відповідного матеріалу та його обробці. Спеціальний лінгвістичний аналіз нерідко засвідчує, що неологічний статус багатьох неофразем, як і «точна» перша хронологічна фіксація в словниках «Нових слів і значень», дуже відносні. Так, наприклад, уже згадуваний зворот *вішати локшину на вуха* 'обдурювати, дезінформувати когось', який став негативним символом нашого часу, має досить старе коріння в жаргоні. Особливо «міцним горішком» є «позалітературна» фразеологія — розмовні, просторічні звороти, жаргонізми, вульгаризми, бо така група фразеологічної неологіки далеко не завжди порівнювана в різних слов'янських мовах [9: XI].

Безумовно, фонд фразеологічних неологізмів поповнюється й традиційними шляхами: переосмисленням термінів, розгортанням метафор, запозиченням готових образів і структур, включенням просторічних, жаргонних, діалектних елементів [9: XXI–XII]. На сучасному етапі актуальною є постійна фіксація і найповніший лексикографічний опис ФН. Потреба в такому описі породжує особливу галузь неології — *неографію*, тобто «лексикографічне моделювання мовних інновацій, неологічну лексикографію» [4: 61]. Поняття неологізму — хронологічна умовність, тому процес неологізації є постійним циклічним рухом від архаїзації лексем до їх актуалізації («відродження» чи переорієнтації) [4: 62]. Таке розуміння неографії виправдано переноситься і на фразеологію.

Лексико-фразеологічні інновації з'являються у ряді традиційних неогенних сфер (у політиці й ідеології, фінансовій сфері, виробництві, культурі, науці, мистецтві, спорті та ін.) під впливом кількох факторів, серед яких найбільш значущими виступають закон економії, закон аналогії, закон диференціації, а також тенденція до експресивності у вираженні мовних значень. Основними способами поповнення номінативних засобів мови виступають: 1) деривація (семантична, транспозиційна, структурна); 2) запозичення — як зовнішні (з інших мов), так і внутрішні (з літературних форм мови — активізація пасивного запасу, із нелітературних форм — жаргонів, просторіччя, діалектів) [8: 5-6].

Ряд праць присвячено фразеологічним трансформаціям (модифікаціям) та варіантам (Н.І. Кочукова, О.Г. Важеніна, Н.М. Тішен, О.Г. Тодор, О.О. Калякіна, Н.Г. Скиба, А.М. Григораш, Т.П. Свердан, Ж.В. Колоїз, Л.О. Потенко, Ю.Ф. Прадід, С.І. Равлюк, О.А. Сербенська, Н.О. Бойченко, А.П. Супрун, І.О. Тараба, Г.В. Дубовська, А.М. Мелерович та ін.). Автори наголошують, що варіантність і трансформація стійких сполучень слів — різні мовні явища. Лексичні варіації — це синонімічні заміни компонентів, які не порушують семантичної тотожності, синтаксичної функції усталеної одиниці, характеризуються традиційністю вживання, прийняті узусом, зафіксовані в словниках. Унаслідок трансформації ж утворюються нові словосполучення переважно оказіонального характеру. Лише поодинокі з них переходять до стійких сполучень слів загального вжитку. Трансформація значною мірою руйнує структурно-семантичну монолітність усталеного словосполучення й створює якісно новий її тип. Узагальнивши різні підходи до визначення

прийомів трансформації, виділяємо такі різновиди її структурно-семантичних видозмін: поширення компонентного складу стійких сполучень слів, заміна компонента або компонентів у складі стійких сполучень слів (субституція), скорочення, натяк, контамінація.

Отже, вивчення фразеологічних інновацій у мові ЗМІ кінця ХХ — початку ХХІ ст. продовжує бути актуальним у сучасному українському та зарубіжному мовознавстві. ФО, особливо нові, у більшості слугують не позначенням нових явищ дійсності, а їх оцінною характеристикою. Вони функціонують як вторинні номінації, що вносять у контекст свій компонент оцінки й емоційності, стають засобом іронії, пародії, діалогізації публіцистичного тексту, посилюючи впливовий ефект його сприйняття. Процес демократизації, охопивши різні сторони життя України, найяскравіше відбився саме в мові ЗМІ, а неофразеологізми стали найвиразнішим її засобом.

1. *Алексеевко М.А., Григорьева Д.М.* Устойчивые составные наименования с систематическими компонентами в газетно-публицистической речи / М.А. Алексеевко, Д.М. Григорьева // *Вестн. Львов. ун-та. Серия : Филология.* — Л., 1985. — Вып. 16. — С. 64–72.
2. *Гришковова Р.А.* Про виникнення неологізмів у німецькій мові / Р.А. Гришковова // *Наукові записки.* — Вып. 35. — Серия : Філол. науки (мовознавство). — Кіровоград : РВЦ КДПУ імені В. Винниченка, 2001. — С. 114–118.
3. *Добрыднева Е.А.* К вопросу о квалификации фразеологических новообразований / Е. А. Добрыднева // *Семантическая структура слова и высказывания : межвуз. сб. науч. тр.* — М. : МПУ, 1993. — С. 79–84.
4. *Дубичинский В.В.* Основные принципы неографии / В.В. Дубичинский // “*Slowa, slowa, slowa*” ... w komunikacji językowej / pod red. Marceliny Grabskiej. — Gdańsk, 2000. — С. 61–68.
5. *Завгородня Л.В.* Природа стереотипу та стереотипні інновації у публіцистиці / Л.В. Завгородня // *Семантика мови і тексту : зб. ст. VI Міжнар. конф.* — Івано-Франківськ : Плай, 2000. — С. 197–201.
6. *Космеда Т.А.* Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки / Тетяна Анатоліївна Космеда. — Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2000. — 350 с.
7. *Мокиенко В.М.* Лексические и фразеологические неологизмы: общее и различное / В.М. Мокиенко // [Електронний ресурс] — Режим доступу : www.neolexiling.narod.ru/Material/Konferenc/6.htm#28
8. *Москвина М.О.* Лексико-фразеологические инновации в публицистике конца ХХ — начала ХХІ века : семантика, стилистика, прагматика : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / М.А. Москвина. — Волгоград, 2008. — 26 с.
9. *Новая русская фразеология : словарные материалы [сост. В. М. Мокиенко].* — Орле, 2003. — 168 с.
10. *Отчич Л.Й.* Етимологічні аспекти фразеологічних одиниць з економічним компонентом сучасної англійської мови / Л.Й. Отчич // *Проблеми семантики слова, речення та тексту : зб. наук. ст.* — Вып. 4. — К. : Вид. центр КДЛУ, 2000. — С. 325–333.
11. *Рагаўцоў В.І.* Дэфразеологізацыя фразеалагізмаў (на матэрыяле беларускай драматургіі) / В.І. Рагаўцоў // *Славянская фразеология в реальном, историческом и этнокультурном аспектах : мат. межд. науч. конф. / отв. ред. В. И. Коваль.* — Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2001. — С. 273–276.
12. *Семенюк О.А.* Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте / Олег Анатольевич Семенюк. — Кировоград, 2001. — 368 с.

13. *Серебренников Б. А.* Номинация и проблема выбора / Б. А. Серебренников // Языковая номинация : Общие вопросы / под ред. Б. А. Серебренникова. — М. : Наука, 1977. — С. 147–187.
14. *Серикова И.В.* О некоторых способах образования неофразеологизмов (на материале публицистики) / И.В. Серикова // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : Мат. межд. науч. конф. / отв. ред. В. И. Коваль. — Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2001. — С. 280–284.
15. Словник української мови : в 11 тт. / [ред.-упоряд. І.К. Білодід (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970-1980. — Т. I-XI.
16. *Смерчко А.А.* Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А.А. Смерчко. — К., 1997. — 22 с.
17. *Смерчко А.А.* Фразеологічні інновації як результат мовотворчої діяльності людини / А.А. Смерчко // Людина і творчість : гуманістичні вияви : мат. людинознавчих філософ. читань. — Вип. VI. — Дрогобич : Вимір, 1998. — С. 203–210.
18. *Стишов О.А.* Джерела поповнення фразеології сучасної української мови / О.А. Стишов // Лінгвістика : зб. наук. пр. — № 2(3). — Луганськ : Альма-матер, 2004. — С. 75–82.
19. *Стишов О.А.* Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / Олександр Анатолійович Стишов. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. — 388 с.
20. *Тараненко О.О.* Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О.О. Тараненко // Мовознавство. — 2002. — № 4–5. — С. 33–39.
21. *Тодор О.Г.* Фразеологізми в сучасній періодиці / О.Г. Тодор // Слово. Стиль. Норма. — К., 2002. — С. 58–61.

Liudmyla Pashyn'ska (Kyiv)

TRENDS OF A NEOPHRASEOLOGY INVESTIGATION IN THE MODERN LINGUISTICS

The article is dedicated to the neophraseology investigation trends in the modern linguistics. The baseline cases of a progress in the investigated linguistic subsystem amount are distinguished.

Key words: phraseology, neophraseology, phraseological innovations, newly coined words, transformations.

УДК 81'272:004.(051)

Марія Бойчук (м. Київ)

ПОЛЛЕКСЕМНІ НЕОЛОГІЗМИ У ЗАГОЛОВКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ІНТЕРНЕТ-ВИДАНЬ

У статті охарактеризовано аналітичні конструкції як засоби номінації, простежено комплекс ознак аналітичних номем, з'ясовано їх структурні особливості, виявлено продуктивні твірні моделі полілексемних неологізмів.

Ключові слова: *полілексемні неологізми, заголовок, словосполучення, аналітична номема, твірна модель.*

Динамічність мови визначається перманентними змінами й різноманітними трансформаціями, якими позначена об'єктивна дійсність, де відбувається життєдіяльність індивіда і соціуму — творців і носіїв кожної природної мови. Така ситуація неодмінно і завжди приводить до появи нових об'єктів для називання. Оскільки мова являє собою динамічну систему, то здатність розвиватися для неї — це природний спосіб соціального існування. Лінгвосистема змінюється, реагуючи на всі ті зрушення, що відбуваються у суспільстві та мовній свідомості. Стосовно лексики, то еволюційні процеси в ній є особливо інтенсивними [9: 3]. Тобто найбільш чутливим до різноманітних змін у реальній дійсності виступає лексико-семантичний рівень мови, конститутивними одиницями якого є слова — одиниці виразної номінативної природи.

Специфіка неологічних номінативних засобів, використовуваних у заголовках періодичних інтернет-видань, детермінована функціями заголовка. Для того щоб привернути увагу читача яскравим образом, автор часто вдається до залучення до тексту нових оригінальних понять, створюваних його уявою, і прагне якомога точно відобразити їх мовними засобами.

Функціональна специфіка заголовків (інтрига, яскрава, експресивна репрезентація змісту) зумовлює факт використання у їх складі

новотворів найрізноманітнішої структурно-семантичної природи. Здебільшого це лексичні неологізми. До категорії неологізмів ми зараховуємо всі номінативні засоби, що виконують одну з двох функцій: номінація нового поняття чи реалії і переназивання наявного поняття чи реалії.

З погляду форми неологічні номінативні засоби, вживані в заголовках періодичних інтернет-видань, можна поділити на два структурні типи: монолексемні й полілексемні. До першого типу відносимо одиниці, що мають особливості слова і насамперед характеризуються цілно-оформленістю. До другого типу – конструкції, що мають у своєму складі кілька слів. До неологізмів цього типу належать нові номінативні засоби, план вираження яких формується кількома лексемами або структурними компонентами, що дорівнюють слову, і мають нарізно оформлений характер. Сюди входять аналітичні номемі (*дали – АН*) (словосполучення-неологізми), фразеологічні трансформації і парафрази.

Постійна номінативна “діяльність” мови природно спричиняє поповнення її лексику, появу значної кількості складних номінацій різного типу, ґрунтовний лінгвістичний опис яких знаходимо у працях С. Єрмоленко, Є. Карпіловської, К. Ленець, А. Нелюби, В. Русанівського, Н. Сологуб, О. Стишова, Л. Струганець та багатьох інших.

Окремі різновиди таких лінгвоодиниць були об’єктом досліджень Н. Клименко, Н. Валгіної, Л. Кудрявцевої, О. Сенько, В. Костомарова та ін.

Різноаспектне вивчення аналітичних номем, що функціонують у мові ЗМІ, здійснювали Д. Бондаревський, С. Ізюмська, М. Костроміна. Зокрема О. Маринова досліджувала аналітичні прикметники у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці; Л. Кім розглядає структурно-семантичний та функціонально-ономасіологічний аспект номінативних одиниць із незмінюваним компонентом; Д. Бондаревський вивчає питання граматичного статусу аналітичних одиниць; М. Костроміна охарактеризувала біноніми у сучасній російській мові; О. Туркевич проаналізувала аналітичні конструкції як результат термінологічної номінації.

Отже, вивченню аналітичних номем приділено значну увагу. Однак постає потреба характеристики словосполучень-неологізмів, що функціонують у структурі заголовка електронних ЗМІ. Цим визначається актуальність дослідження.

Мета статті – охарактеризувати АН у заголовках періодичних інтернет-видань, з’ясувати характер оформлення, виділити структурні моделі, виявити продуктивні твірні моделі. Об’єктом дослідження обрано АН у заголовках періодичних інтернет-видань.

Сучасна українська мова, як зазначає І. Вихованець, – це синтетична мова з елементами аналітизму. Вона характеризується постійним утворенням одиниць аналітичного типу, адже сполучення слів виступають “найпрозорішим способом вираження додаткових (морфологічних, синтаксичних, словотвірних) значень” [2: 23].

Аналітичні номемі являють собою розчленовані прямі назви єдиного поняття. Для них характерний маркер зв’язаності компонентів і

відтворюваності у комунікативній практиці [10: 133]. Цим вони відрізняються від словосполучень — одиниць аналогічної структури, але іншої семантико-номінативної природи.

Н. Валгіна вважає, що словосполучення в готовому вигляді як одиниця найменування у мові не існує, тому й не наділене відтворюваністю. Конкретне лексичне наповнення цієї одиниці завжди прив'язане до речення [1: 26]. Однак Ю. Маслов констатує, що поряд зі словом словосполучення (інколи — навіть дуже довге) функціонує як мовна форма, за допомогою якої відбувається вираження і закріплення наукового чи побутового поняття [7].

О. Мельничук вважав, що словосполучення, як і окремі слова, виступають, насамперед, “носіями певного змісту і виконують у мові певну знакову, чи номінативну, функцію” [8: 37]. На думку А. Загнітка, словосполучення позначає “розширений факт дійсності” [3: 50]. Виходячи з цього, можна припускати, що словосполучення як одиниця знакової природи є носієм певного змісту, що дає змогу виражати і закріплювати певні поняття, розширені факти дійсності.

Словосполучення, отже, одиниця номінативного плану, а тому — потенційно неологізм. Межа між словосполученням і АН визначається характером позначуваного фрагмента дійсності й проходить усередині цієї складної багатослівної структури. Прохідність цієї межі очевидна. Номіналізація синтаксичних словосполучень відбувається шляхом зсуву структурно членованих на лексеми конструктивів у бік перетворення на єдиний знак, закріплюваний за певним денотатом.

Факт лексикалізації словосполучення (тобто перетворення його на АН) підтверджує і граматичне тестування (пор.: назва журналістського руху “Стоп цензурі!”): *Дарія Чепак: «В “Стоп цензурі!” вирішили діяти старими методами, але на свою користь»* (ТК, 21.07.11) і *Скажемо **стоп цензурі!***

У першому випадку АН виконує синтаксичну функцію обставини (*вирішили діяти [де?] в “Стоп цензурі!”* (позиція детермінанта). У другому ж — наявні такі граматичні зв'язки: *скажемо [що?] **стоп*** (позиція об'єкта) і *скажемо [чому?] **цензурі!*** (позиція об'єкта).

АН може займати, у принципі, будь-яку синтаксичну позицію: ***Репортери без кордонів** вимагають створити міжнародну комісію з розслідування справи Гонгадзе* (УП, 13.09.01) (позиція об'єкта). Коли АН функціонують у заголовках (одиницях виразно номінативної природи), їхній рівень номінативності зростає.

Подібно до монолексемних утворень, неологізми аналізованого типу можуть мати як узуальний, так і оказіональний характер. Статус оказіоналізмів на синтаксичному рівні одержують нові номінативні синтаксеми, які використовуються для позначення єдиного, хоча й розчленованого поняття, виступають носіями категорії оказіональності / узуальності, інакше кажучи — репрезентують випадкову валентність, що може бути прийнята узусом і адаптована в “мовному просторі” [5: 15; 4: 29].

Суть дії механізму синтаксичної okazіональної номінації визначається тим, що для йменування (нові факти дійсності) або перейменування (відомі факти дійсності) створюється одиниця з новим планом вираження, який, позначаючи єдине, хоч і розчленоване поняття, поряд із відображенням світу актуальних об'єктивно наявних предметів і явищ, ще й ілюструє відношення між ними [6: 209].

До словосполучень-номею зараховуємо також одиниці, що являють номінативну єдність повнозначного і службового слова: *Комітет «За правду» закликає всіх визначитись* (УП, 23.04.01).

Поява АН детермінується розчленованістю денотата: *соціальні мережі* (ФП, 18.03.11), *Земельний кодекс* (УП, 02.11.01), *«кодекс москвича»* (ВЕ, 21.06.10). Багато АН мають узуальний характер і виступають як нейтральні назви: *Агрострахове бюро* — *«організація»* (УЗІ, 02.02.11), *«Нова Генерація»*, *блок Ющенко* (УП, 06.11.01), *держсекретар МВС* (УП, 14.10.01), *СОТівські закони* (УП, 02.11.06), *цифрові медіа* (ТК, 27.06.11), *електронний лист* (УП, 10.08.01). Нерідко це терміни: *гендерна політика* (УП, 14.06.07), *системний адміністратор* (УП, 03.08.05), *електронна база* (МН, 29.06.11), *давальницька сировина* (УП, 26.10.01), *малий прикордонний рух* (УП, 06.12.07), *мажоритарно-пропорційна система* (УП, 07.06.01).

Виразна ознака АН — порівняно рідкісне використання конотативних складників. Однак деякі АН усе-таки вміщують певні зображальні доважки, демонструючи певну «невалентність»: *трошки опозиціонер* (УП, 30.10.01), *рушник національної єдності* (УП, 19.12.07), *комп'ютерні злочинці* (УП, 07.05.01), *зернова ОПЕК*¹ (УП, 21.06.07), *губернатор Закарпаття* <http://www.pravda.com.ua/news/2001/06/1/2982801/> (УП, 01.06.01), *трансконтинентальні рецепти* (УП, 21.04.01), *богослужіння з сурдоперекладом* (УЗІ, 17.04.11).

Аналізовані одиниці здатні легко трансформуватися в абревіатури: *соціальна мережа* (ФП, 18.03.11) > *соцмережа* (ФП, 22.03.11; УЗІ, 03.05.11), *«Наша Україна»* (УП, 25.06.07) > *фракція «НУ»* (УП, 06.09.01).

АН може мати виразно тимчасовий (перехідний) характер: спочатку назва новому поняттю дається шляхом використання АН (*У США створили вічну ручку для письма* (ЕХО, 11.05.11), а через деякий період може бути обрана більш компактна одиниця (пор. *електронно-обчислювальна машина* (ЕОМ) > *комп'ютер*). Частина АН з'являється для позначення трансформованих понять. У свою чергу мова демонструє ізоморфізм позамовним явищам, відображаючи особливості концептуалізації своєю номінативною логікою: *«біонічний» автомобіль* (ЕХО, 12.05.11).

Засвідчено, що до складу АН можуть входити різні компоненти: а) абревіатури: *Wi-Fi набережна відкрита в Алушті* (І-Р, 05.06.11); В

¹ Організація країн — експортерів нафти (ОПЕС, The Organization of the Petroleum Exporting Countries).

парламенті створюється **фракція «НУ»?** (УП, 06.09.01), **держсекретар МВС** (УП, 14.10.01); б) цифри: **суспільна рада “Одеса-3000”** (ІБ, 07.02.06); в) загальнономовні неологізми: **нелегальний софт** (УП, 26.10.01); г) етранжизми: **донецьке дербі** (УП, 14.03.05; ССУ, 16.07.11) тощо.

Між компонентами АН наявні:

а) атрибутивні відношення: **тивна дієта** (ЛП, 22.01.11), **мовний сепаратизм** (ЛП, 24.02.11), **коаліційна угода** (УП, 09.12.08), **малий прикордонний рух** (УП, 06.12.07);

б) об’єктні відношення: **комендант Майдану-2** (ЛП, 11.01.11), **справа Ющенко** (УП, 22.04.10), **куратор Інтернету** (УП, 06.09.01).

У структурному плані АН являють собою як прості (**справа “Еліта-центру”**) (ЛП, 11.10.08), **трансконтинентальні рецепти** (УП, 21.04.01), так і складні словосполучення (**малий прикордонний рух** (УП, 06.12.07), **кримінальна справа проти коменданта Майдану-2** (ЛП, 11.01.11)).

Кількість компонентів АН може бути різною: від двох (“службове + повнозначне” // “повнозначне + повнозначне”) і сягати індексу валентності стрижневого складника: *На Тернопільщині стартував українсько-польський проект «Підтримка інституцій оточення бізнесу Тернопільської області»* (УЗІ, 31.03.11). Зрідка АН структурно можуть співвідноситися з предикативними одиницями: *Новий проект Кучми – «Президент України – дітям вбитих журналістів»* (УП, 26.09.01).

Фактичний матеріал засвідчує, що продуктивними твірними моделями (далі – ТМ), за якими формуються АН, виступають такі:

- ТМ “справа + **NC** (номінативний компонент)”: **кримінальна справа проти коменданта Майдану-2** (ЛП, 11.01.11), **справа Пукача** (ЛП, 07.12.10; ФП, 02.04.11), **справи Гонгадзе** (УП, 13.09.01), **справа Гонгадзе** (ЛП, 16.12.10), **справа “Еліта-центру”** (ЛП, 11.10.08), **справу Петросяна** (ЛП, 16.05.09), **справа Макаренка-Діденка** (УП, 26.04.11), «**справа Солтиса**» (УП, 31.08.01);

- ТМ “**RN*** + **NC**”, де **RN*** – родова назва на зразок *блок, партія, фронт, депутатське об’єднання, акція, флешмоб, тандем, група, комітет, союз* тощо, яка виконує функцію кваліфікатора: *Створено блок Юлії Тимошенко* (УП, 07.11.01), *“Блоком Тимошенко”* (УП, 28.10.01), *“Російський блок” створений у Луганську* (УП, 06.08.01), *НДП поповниться “Міжрегіональним блоком реформ”* (УП, 09.09.01), *Блок Плюща-Тігіпка розширює ряди* (УП, 07.07.01), *До блоку Ющенко готові увійти 17 партій* (УП, 01.11.01), *Блок “Кучма”, який має намір іти на парламентські вибори, очолив колишній представник експрезидента Леоніда Кучми і депутат 4 скликання Олександр Волков* (УП, 19.08.07), *Оголошено про початок створення єдиного антімафіозного фронту* (УП, 07.07.01), *Київська міліція боїться наслідків акції “Україна без Кучми”* (УП, 18.12.00), *Міліція і особи в штатському склали компанію акції “Три місяці без Правди”* (УП, 15.12.00), *Нова*

акція “Замов Кучму” (УП, 20.12.00), *У Верховній Раді створено між-фракційне депутатське об’єднання «Європейський вибір»* (ФП, 15.03.11), *У Львові затримано учасників антипрезидентського флеш-мобу «Рік у ярмі»* (С, 25.02.11), *В очікуванні сенсації від тандему Kroll – “Трудова Україна”* (УП, 23.04.01), *«Друзі Фалуцьгун» – нова група в парламенті Канади* (ВЕ, 14.12.09), *Комітет “За правду” закликає всіх визначитись* (УП, 23.04.01), *“Єдність” буде співробітничати з марчуківським Соціал-демократичним союзом* (УП, 09.11.01). Такий родовий кваліфікатор виконує функцію своєрідного неозначеного артикля. Він використовується з власною назвою, яка формується із загальноновживаних слів. У такому разі такій конструкції обов’язково потрібна кваліфікаційна назва. З часом, коли така одиниця входить до узуальної практики, потреба в ньому зменшується, адже настає впізнаваність номенів. Тоді АН такого типу може вживатися і без родової назви.

Водночас поява нової невпізнаної назви, що вживається в заголовку, створює простір інтриги, задовольнити потребу в розгадці якої дає змогу текст: *“Наш дім” – альтернатива “Нашій Україні” у Львові* (УП, 06.11.01) – *“виборчий блок”*; *“Українська правиця”*: *складні пологи* (УП, 21.01.01) – *“національно-демократичного об’єднання”*; *Форуму нацпорятунку більше немає. Через Тимошенко?* (УП, 13.07.01) – *“союзу громадян, об’єднаних єдиною антикучмістською позицією”, 14 травня запланований «День гніву»*. *А 19-го – акція протесту громадського руху «Вперед»* (Д, 13.05.11) – *“Всеукраїнська акція”*.

Трапляються випадки, коли на неологічність конструкції вказує сам заголовок, інформуючи про виникнення відповідного денотата і закріплення за ним відповідного мовного знака: *В парламенті створюється фракція “НУ”?* (УП, 06.09.01), *В Луцьку вперше відбулося Богослужіння з сурдоперекладом* (УЗІ, 17.04.11), *Створено блок Юлії Тимошенко* (УП, 07.11.01).

Отже, аналізовані неологічні утворення, структурно виступаючи одиницями полілексемної організації, активно використовуються як засоби номінації у мові сучасних ЗМІ, зокрема електронних.

Функціонуючи у заголовках, тобто одиницях виразно номінативної природи, АН характеризуються зростанням рівня номінативності. Причому як і однокомпонентні конструкції, АН можуть мати як узуальний, так і оказіональний характер, а їх структурними компонентами виступають аббревіатури, цифри, загальномовні неологізми, етранжизми, між якими існують атрибутивні та об’єктні відношення. Експліцитно чітко виражена формальна організація аналізованих АН дозволяє виявити продуктивні типи моделей, які генерують творення полілексемних номенів, наділяючи їх значущістю, зокрема й у конотативному аспекті, і цим самим збільшуючи ступінь їх функціонування як засобів еспресивізації заголовків періодичних інтернет-видань.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- УП — <http://www.pravda.com.ua/news>
С — <http://sprotiv.org>
ВЕ — <http://www.epochtimes.com.ua/>
УЗІ — <http://uzinform.com.ua/>
ЛП — <http://www.lvivpost.net>
ФП — <http://www.4post.com.ua>
Д — <http://www.day.kiev.ua/>
ТК — <http://www.telekritika.ua//>
МН — <http://www.mukachevo.net>
ЕХО — <http://exo.at.ua>
I-P — <http://rep-ua.com/>
ІБ — <http://otherside.com.ua/journal/show.php>
ССУ — <http://www.champion.com.ua>

1. *Валгина Н.С.* Синтаксис современного русского языка / Н.С. Валгина. — М.: Высшая школа, 1977. — 440 с.
2. *Вихованець І.Р.* Аналітизм / І.Р. Вихованець // Українська мова: Енциклопедія / [редкол.: О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін.]. — К.: Укр. енцикл., 2000. — С. 23.
3. *Загнітко А.П.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія / Анатолій Панасович Загнітко. — Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 2001. — 662 с.
4. *Колоїз Ж.В.* Оказіональна деривація: теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ж.В. Колоїз. — К., 2007. — 40 с.
5. *Колоїз Ж.В.* Поняття про оказіоналізм, його диференційні ознаки / Ж.В. Колоїз // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Філологія". — Вип 49. — № 745. — Харків, 2006. — С. 10-16.
6. *Колоїз Ж.В.* Українська оказіональна деривація: [монографія] / Жанна Василівна Колоїз. — К.: Акцент, 2007. — 310 с.
7. *Маслов Ю.С.* Введение в языкознание. — Режим доступу: <http://www.lekcion.narod.ru/books.html>
8. *Мельничук О.С.* Загальні питання синтаксису української мови / О.С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. / І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, П.С. Дудик та ін. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 5-50.
9. *Струганець Л.В.* Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л.В. Струганець. — К., 2002. — 32 с.
10. *Чернова А.В.* Концепти «батько», «мати» в українській лексико-фразеологічній системі світу: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Чернова Аліна Володимирівна; ДНУ ім. О. Гончара. — Д., 2010. — 252 с.

Mariya Voichuk (Kyiv)

ANALITICAL (POLICOMPONENT LEXICAL UNITS) NEOLOGISMS
IN HEADLINES OF PERIODICAL ONLINE PUBLICATIONS

The paper describes the analytical neological constructions as the means of nomination. The complex of features of analytical neological units is being researched along with their structural peculiarities. The productive derivative (generating) models of the analytical neologisms are determined.

Key words: analytical (polilexical units) neologisms, headline, word combination, analytical nomema, derivative (generating) model.

УДК 811.161.2

Мацей Рак (м. Краків, Польща)

РУТЕНІКА В ЗІБРАННЯХ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ *

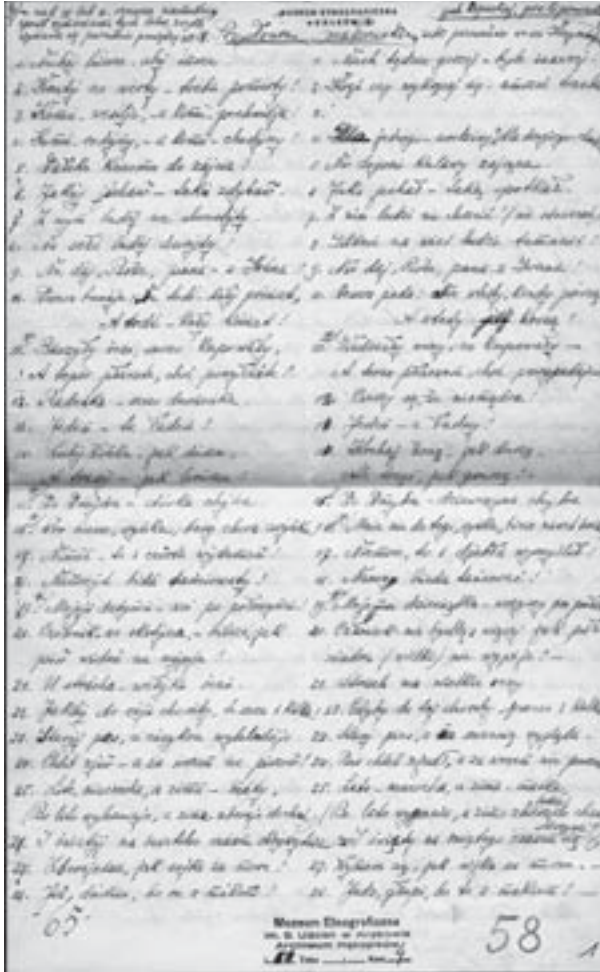
Мета статті полягає у презентації колекції українських рукописів (рутеніки, рутеніків), які збрала Антропологічна Комісія Польської Академії Мистецтв (ПАМ). Ці матеріали, досі не опубліковані, стосуються української мови, її говорів і народної української культури. З певністю можна твердити, що ці рукописи зацікавлять мовознавців (фразеологів, діалектологів, дослідників історії української мови), етнологів і навіть літературознавців.

Ключові слова: *рутеніка в Польщі, історія народознавства, Польська Академія Мистецтв.*

Цією статтею продовжую тематику, започатковану в тексті «Рутеніка в зібраннях Архіву Етнографічного музею ім. Северина Удзелі в Кракові» [9]. У згаданій доповіді я розглянув лише чотири рукописи із зібрання українських архівних документів ¹: 1) Pruszyński, Przysłowia używane na Wołyniu; 2) Felicja Koskówna, Przysłowia małopolskie zebr. przeważnie we wsi Krzysztofówka, gub. Kijowskiej, pow. Lipowieckiego; 3) Ruskie pieśni po rusku pisane (ze wsi Krasne), автор невідомий; 4) Rusini — Łemki, pow. Gorlice i Grybów. Zwyczaje i poglądy dotyczące się stosunków pomiędzy rodzicami i dziećmi. У нинішньому тексті подаю результати пошуку, здійсненого в Архіві Науки Польської Академії Наук (далі — ПАН) і Польської Академії Мистецтв (далі — ПАМ) у Кракові. Ця інституція зберігає зібрання, дотичні польської історії і культури від початку XIX ст., сягаючи

¹ У цьому описі я оминув важливий рукопис із царини лемківської і бойківської антропонімії авторства Северина Удзелі: *Nazwiska rodowe u Bojków i Lemków (gmina Horodek — powiat Lesko, gmina Hoczew — powiat Lesko, Bogusza)*, 1917, sygn. ME II/613.

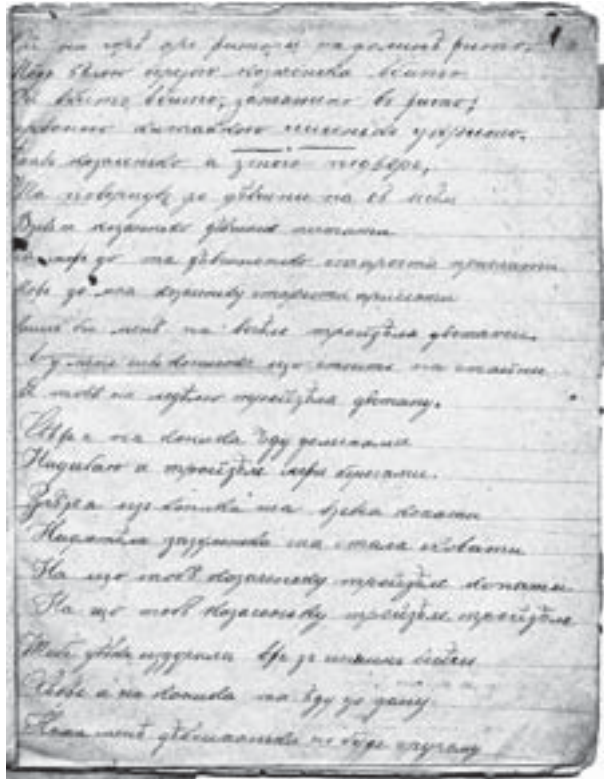
* Переклад з польської мови Євгенії Карпіловської (Київ).

Сторінка рукопису: Felicja Koskówna. Przysłowia małoruskie zebr. przeważnie we wsi Krzysztofówka, gub. kijowskiej, pow. lipowieckiego. Зібрання Архіву Етнографічного музею ім. Северина Удзелі в Кракові, sygn. II/59.

корінням діяльності основанийо в 1815 р. Наукового Краківського Товариства, яке в 1872 р. було перетворено на Академію Мистецтв (далі – АМ) (від 1919 р. – Польська Академія Мистецтв).

У зібраннях Архіву Науки серед інших містяться матеріали з історії та культури народів, які населяли I і II Річ Посполиту, і, звичайно, українців. Ці зібрання почали активно формувати від 70-х років XIX ст., коли завдяки діяльності новостворених наукових інституцій, зокрема Академії Мистецтв, пожвавилися етнографічні дослідження на польських землях. Вивчення та опис народної культури давньої Речі Посполитої були одними із основних завдань діяльності Академії і створеного в 1894 р. Народознавчого Товариства. До складу Академії на початку входили три відділи: (I) Філологічний, (II) Історико-Філософський і (III) Математико-Природничий. Частиною відділу III була Антропологічна Комісія, створена в 1873 р. З неї у 1926 р. виділилася

Сторінка рукопису «Ruskie pieśni po rusku pisane (ze wsi Krasne)», автор невідомий, 1875. Зібрання Архіву Етнографічного музею ім. Северина Удзеля в Кракові, sygn. II/484.

міжвідділівська Етнографічна Комісія². Першим головою Антропологічної Комісії був Юзеф Маєр, після нього цю функцію послідовно виконували: Ян Нечислав Бодуен де Куртене, Люціян Малиновський, Наполеон Цибульський, Казимир Костанецький і Ян Міхал Розвадовський. Я.М. Розвадовський був також першим головою Етнографічної Комісії, в якій потім ці функції перейняли Владислав Семкович і Казимир Добровольський. Першим секретарем Антропологічної Комісії був Ізидор Коперницький, а по ньому — Роман Завілинський і Северин Удзеля, а секретарем Етнографічної Комісії — Ян Станіслав Бистронь [1: 72, 75–78]. Цей перелік показує, як багато видатних дослідників (мовознавців і етнологів) було заохочено до діяльності Комісії. Від початку Антропологічну Комісію було поділено на три секції: археологічно-антропологічну, фізичної антропології та етнології, цією останньою керував Оскар Кольберг. Для того щоб полегшити і вдосконалити збирання народознавчих матеріалів, уже в 1874 р. Ян Непомуцен Садовський підготував «Інструкцію для дослідження народних

² Історію та структуру Академії Мистецтв докладно описали Ян Гулевич [3] і Юліан Дибец [2].

властивостей» [13], а три роки пізніше подібну працю опублікував І. Коперницький [5]. У цих інструкціях було підкреслено, що предмет народознавчих досліджень становлять: будівництво, одяг, говір, музика, фольклор (поезія, пісні) і обрядовість. Одним із завдань Комісії було опрацювання етнографічної карти Галичини, для чого теж мали прислужитися вже згадані інструкції, адже досліджувалися не лише польські, а й українські села. Крім цієї загальної, масштабно окресленої мети, у часописах під патронатом Антропологічної Комісії («Зібрання відомостей до антропології краю» («Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej» (т. 1–18, 1877–1895), «Антропологічно-археологічні та етнографічні матеріали» («Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne» (т. 1–19, 1896–1919), «Антропологічно-археологічні та етнографічні праці та матеріали» («Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne» (т. 1–4, 1920–1925) видано десятки наукових статей з народознавчих проблем, а також з української тематики. Особливо нею був зацікавлений І. Коперницький [6; 7]. Крім статей, стараннями Комісії вийшли друком кілька більших праць, з дотичних України варто тут згадати передусім «Волинь» О. Кольберга [4].

Частина праць, що надійшли до Антропологічної комісії, залишилася в рукописах. У цій статті я хотів би наблизити до читачів саме ці неопубліковані українські зібрання³. Розгляну лише ті архівні документи, мовою яких є українська мова або її говори. Оминаю польські тексти про Україну, а також листування з українськими дослідниками польською мовою. Такий вибір продиктовано тим колом, до якого я звертаю свою статтю — бачу у ньому передусім філологів (істориків мови та діалектологів), а також українських фольклористів.

Архівні документи, про які мова, до 80-х років ХХ ст. зберігалися в Архіві Етнографічного музею ім. Северина Удзелі в Кракові (як депозит) і в Краківському Архіві ПАН. Друга з названих інституцій як спадкоємиця ПАМ в 1986 р. з'єднала в один фонд архівні матеріали Антропологічної та Етнографічної Комісії АМ і ПАМ. Краківський Архів ПАН у 2002 р. перетворено на Архів Науки Польської Академії Наук і Польської Академії Мистецтв у Кракові.

Що є спільним для обговорюваних зібрань українських документів?

1. Їх було сформовано до 1939 р., або тоді, коли в кордони Польщі входили населені переважно українцями воєводства Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське. Треба додати, що в цих колекціях містяться матеріали зі східної України, хоча й нечисленні.

2. Переважно ці тексти були записані латинською абеткою, модифікованою для фонетики української мови та її говорів. Так сталося, напевно, з кількох причин, передусім тому, що особи, які збирали ці

³ Оминаю проте, наприклад, рукопис «Український народ» («Lud ukraiński») Антонія Новосельського [8] з увагами до нього О. Кольберга, оскільки ця праця вже вийшла друком.

матеріали (були це переважно вчителі) в офіційних контактах послуговувалися польською мовою, і для того, щоб розширити коло потенційних читачів, для запису українських говорів вони вжили латинську абетку. Важливим приводом було також те, що рутеніку збирали для Антропологічної Комісії АМ, для цього її споряджали коментарями польською мовою, записували з використанням латинської абетки або навіть тлумачили по-польськи. Цих орфографічних прийомів, утім, не можна пов'язувати з намірами в XIX ст. Йосипа Лозинського чи Йозефа Іречка випрацювати українську латиницю. Обговорювані рукописи записано по-різному, чи не кожен інакше, а це доводить, що їх автори не дотримували засад, запропонованих вищезгаданими мовознавцями.

3. Автори цих рукописів, хоча й підписалися своїм іменем і прізвищем або лише прізвищем, незнані, нічого про них докладно не відомо. Часто також нічого не опублікували, а те, що написали, й надалі лишається в рукописі.

Українські рукописи, зібрані Антропологічною Комісією, подаю далі з огляду на їхню тематику.

Прислів'я

В «Інструкції...» Садовського [13] однією з тем були прислів'я, і це не дивує, оскільки в зібраннях Антропологічної Комісії АМ знаходимо колекції прислів'їв з різних частин Польщі, часом доволі багаті. Це відповідає зрештою загальній тенденції, яку можна зауважити в матеріалах досліджень, здійснюваних народознавцями на зламі XIX і XX ст., — вони нотували не лише окремі слова у вигляді словничків, а й також уживання цих слів в так званих *мовних формах*, або відтворюваних конструкціях. Такими *мовними формами* часто були прислів'я. У зібраннях Комісії зберігаються 5 рукописів з українськими прислів'ями.

- 1) Wanda Malinowska, *Przysłowia używane w Kurdyńowcach*, кінець XIX ст., 63 прислів'я на 4 сторінках, sygn. PAU–29a, XLVII.
- 2) Bolesław Popowski, *Przysłowia ukraińskie*, 90-і роки XIX ст., 54 прислів'я на 4 сторінках, sygn. PAU I–29a, LX.

На першому аркуші останнього з цих рукописів натрапляємо на примітку, що надіслав його Р. Завілинський, секретар етнологічного відділу Антропологічної Комісії.

- 3) Zofia Rokossowska⁴, *Przysłowia z Jurkowszczyzny, p[owiat] Zwiąгель⁵*, кінець XIX ст., 414 прислів'їв, sygn. PAU I–29, LVI.
- 4) Lucyna Stadnicka, *Przysłowia, ok. Niemirowa, Braclawszczyzna, Podole*, кінець XIX ст., 147 прислів'їв, sygn. PAU I–29a, LXIX.
- 5) Michalina Tomaszewska, *Przysłowia ludu ruskiego*, р. 1886, 138 прислів'їв на 8 сторінках, sygn. PAU I–29a, LXXII.

⁴ З. Рокосовська є авторкою двох опублікованих статей: про українські казки [12] і в галузі етноботаніки [11]. На зібраному З. Рокосовською матеріалі статтю підготував також І. Коперницький [6].

⁵ Звягель — давня назва Новограда-Волинського, змінена указом Катерини II в 1796 р.

Пісні

Пісні становлять найчисленніший рукописний матеріал Антропологічної Комісії. У певний час настало навіть пересичення зібрання таких текстів, з чого здавали собі справу редактори народознавчих видань — більшість статей про пісні не розширювала знання про народну творчість. І. Коперницький, редактор «Зібрання відомостей до антропології краю», в листах до С. Удзели просив його, щоб той, готуючи свої статті до друку, відмовився від подання малооригінальних пісень або значно зменшив їхню кількість [10].

1) Ks. J. Leszczyszak, *Pieśni Łemków*, sygn. PAU I–29, XLIII.

Цей рукопис надіслав Іван Франко разом з 2 листами до проф. Єжи Лащука. З листів дізнаємося, що І. Франко одержав ці пісні від ксьондза Я. Лецишака (пробощ у Біличні, Грибівський повіт), вони були записані *по-руськи* і він переписав їх латинською абеткою. І. Франко додав також, що у нинішньому вигляді пісні не надаються до друку⁶. Листи споряджено датами 02.02.1889 та 07.02.1889. У цьому збірнику, що налічує 40 сторінок тексту, пісні поділено на групи з огляду на ритміку: 1) 60 пісень у розмірі 4 + 4; 2) 5 пісень в розмірі 5 + 3; 3) 165 пісень, які складають *тваринний епос*; 4) 8 лемківських краков'яків.

2) W. Malinowska, *Kołyśanki, żniwarskie pieśni, jańki, szczudrówki*, кінець XIX ст., sygn. PAU I–29a, XLVII.

3) N. Neyman, *Bondariwna. Ballada o córce bednarza z Łucka i o starości kaniowskim. Kartka z literatury ludowej rusińskiej*, разом з нотним записом, 10 лютого 1892, Вінниця, sygn. PAU I–29, LIII.

Цей рукопис налічує 46 сторінок, до Антропологічної Комісії його надіслав Ян Карлович, який в 1887–1897 рр. був редактором «Вісли», варшавського часопису, який публікував праці з проблем народознавства. Можна припустити, що Н. Нейман вислав рукопис «Бондарівни» до «Вісли» з проханням опублікувати його, проте без успіху.

4) Z. Rokossowska, *Pieśni ze wsi Jurkowszczyzny*, кінець XIX ст., 228 пісень на 143 сторінках, sygn. PAU I–29, LVI.

5) Z. Rokossowska, *Pieśni z nad Horynia okolice miasta Równego*, кінець XIX ст., 42 пісні на 23 сторінках, sygn. PAU I–29, LVI.

6) Z. Rokossowska, *Pieśni, wieś Zabożycze nad Sluczą, powiat zwiahelski*, кінець XIX ст., 37 пісень на 25 сторінках, sygn. PAU I–29, LVI.

7) L. Stadnicka, *Pieśni, ok. Niemirowa, Braclawsczyzna, Podole*, кінець XIX ст., 111 пісень, sygn. PAU I–29a, LXIX.

8) M. Tomaszewska, *Szczudrówki i pieśni żniwarskie*, г. 1883, 14 пісень на 5 сторінках, sygn. PAU I–29a, LXXII.

9) Tadeusz Węclewski, *Pieśni huculskie z Pistynia (koło Kosowa) i okolicy*, р. 1900, 42 сторінки, sygn. PAU I–29a, XXCII.

10) Natalia Zimmerowa, *Pieśni ruskie, 80-i роки XIX ст.*, 250 сторінок разом з нотним записом, sygn. PAU I–29a, XXCVI.

⁶ Орест Зілінський, відомий філолог, син проф. Івана Зілінського, у часописі «Наше слово» (1973, числа 35-41), який виходить у Варшаві, опублікував короткий зміст цього рукописного збірника і 10 балад з нього зі своїми коментарями (*прим. перекл.*).

Монографії

Монографічний характер має лише одна праця — Józefa Moszyńska, *Kilka słów o nadzwyczajnościach z Michalówki, pow. skwirski*, кінець XIX ст., 36 сторінок, sygn. PAU–29a, XLVII.

Родинні обряди

Z. Rokossowska, *Wesele pieśni (z Jurkowszczyzny)*, кінець XIX ст., 113 пісень на 47 сторінках, sygn. PAU I–29, LVI.

Календарні обряди

V. Popowski, *Zabobony i pieśni wielkanocne z Zalewańszczyzny*, кінець XIX ст., 11 пісень на 14 сторінках, sygn. PAU I–29a, LX.

Магія, вірування

1) L. Stadnicka, *Zamawiania, ok. Niemirowa, Braclawszczyzna, Podole*, кінець XIX ст., sygn. PAU I–29a, LXIX.

2) Michalina Tomaszewska, *Czary, zabobony i podania ludowe (czortkowskie, stryjskie, drohobyckie)*, дата відсутня, sygn. PAU I–29a, LXXII.

Казки, легенди

1) Lippoman, *Bajki ukraińskie*, дата відсутня, 12 сторінок, sygn. PAU I–29, XLIII.

Цей рукопис погано зберігся, зблідлі чорнила значно ускладнюють читання, а в деяких місцях навіть його унеможливають.

Короткий огляд українських рукописів, зібраних в Архіві Науки ПАМ і ПАН, переконує в тому, що ці матеріали становлять цінність і що варто їх опрацювати. Без сумніву, корисним для дослідників з різних галузей було б видання цих рукописів з відповідним науковим коментарем. Варто підкреслити, що в краківських архівах і інституціях знаходиться значно більше праць такого роду.

1. *Bieńkowski W.* Badania etnograficzne Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie oraz Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, „Lud”, 1967. — T. 51. — S. 71–81.
2. *Dybiec J.* Polska Akademia Umiejętności 1872–1953, Kraków, 1993.
3. *Hulewicz J.* Polska Akademia Umiejętności 1873–1948, Kraków, 1948.
4. *Kolberg O.* Wołyń, Kraków, 1907.
5. *Kopernicki I.* Wskazówki dla robiących spostrzeżenia antropologiczne i etnograficzne w górach, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, 1877. — T. 2. — S. 109–113.
6. *Kopernicki I.* Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu. Z materiałów zebranych przez p. Zofię Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w powiecie zwiahelskim, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1887. — T. 11. — S. 130–228.
7. *Kopernicki I.* O góralach ruskich w Galicji. Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży, odbytej w końcu lata 1888 r., „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1889. — T. 13. — S. 1–34.
8. *Nowosielski A.* Lud ukraiński. Jego pieśni, bajki, podania, klechdy, Wilno, 1857.
9. *Rak M.* Rutenica w zbiorach Archiwum Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Мовні і концептуальні картини світу. — К., 2012. — Вип. 39. — С. 226 — 232..
10. *Rak M.* Listy Izydora Kopernickiego do Seweryna Udzieli z lat 1887–1891. ...2012 [w druku].
11. *Rokossowska Z.* O świecie roślinnym wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu we wsi Jurkowszczyźnie, pow. zwiahelskim, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1889. — T. 13. — S. 163–199.

12. *Rokossovaska Z.* Bajki (skazki, kazki) ze wsi Jurkowszczyzny (powiatu zwiahelskiego, guberni wołyńskiej), „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, 1897. — T. 2. — S. 14–118.
13. *Sadowski J. N.* Instrukcja do badania właściwości ludowych, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego AU”, 1874. — T. 1. — S. 40–45.

Matsei Rak (Krakiv, Poland)

RUTHENICA IN COLLECTION OF COMMISSION ON ANTHROPOLOGICAL
THE POLISH ACADEMY ARTS OF SCIENCES

This article aims to present ruthenica collected by the Commission on Anthropological the Polish Academy Arts of Sciences. These manuscripts have not yet been published, relate to the language, dialects and Ukrainian folk culture. Certainly these texts will intrigue linguists (research the phraseology, dialectology and history of the Ukrainian language), ethnologists, and even literary.

Key words: ruthenica in Poland, history of ethnography, the Polish Academy Arts of Sciences

Мовна мозаїка

А ХТО, ХТО В КОНЧІ-ЗАСПІ ЖИВЕ?

Сьогодні власні географічні назви **Конча-Заспа** й **Пуща-Водиця** асоціюються переважно з елітними будинками та їхніми мешканцями. Проте в передаванні цих назв помітні розбіжності, пор.: *Стало відомо, хто з чиновників живе на держдачах **Конча-Заспи** та **Пуща-Водиці*** (tsn.ua); *Елітні вілли **Конча-Заспи** будуть затоплені весняною повінню* (tsn.ua); *Кабмін подарував Ступці будинок у **Конча-Заспі*** (День, 27 грудня 2011 р.); *Нові споруди Олімпійської бази в **Конча-Заспі** будуватимуть за світовими стандартами* (Урядовий портал, 4 жовтня 2011 р.); *Збірна Швеції під час чемпіонату Європи з футболу 2012 року буде проживати в готелі «Платіум» в **Конча-Заспі*** (Comments.ua). *Міноборони хоче повернути землі у **Конче-Заспі**, продані міністром Грищенком* (Comments.ua).

А як правильно утворювати відмінкові форми назв **Конча-Заспа** і **Пуща-Водиця**? Відповідь знаходимо в «Українському правописі» (§112, п. 5), де зазначено, що власні географічні назви, які складаються з двох-трьох іменників, потрібно відмінювати лише в другій частині (пор.: *Івано-Франківськ — Івано-Франківська, (в) Івано-Франківську та ін.*), крім назв *Конча-Заспа та Пуща-Водиця* (пор.: *Конча-Заспа, Кончі-Заспи, Кончі-Заспі, Кончу-Заспу, Кончею-Заспою, (у) Кончі-Заспі, Конче-Заспо; Пуща-Водиця, Пущі-Водиці, Пущу-Водицю, Пущею-Водицею, (у) Пущі-Водиці, Пуще-Водице*).

Отже, згадані на початку речення правильно подати так: *...хто з чиновників живе на держдачах **Кончі-Заспи** та **Пущі-Водиці**; Елітні вілли **Кончі-Заспи**...; ...будинок у **Кончі-Заспі**; Нові споруди Олімпійської бази в **Кончі-Заспі**...; Збірна Швеції ... буде проживати в **Кончі-Заспі**; Міноборони хоче повернути землі у **Кончі-Заспі** ...*

Ніна Горголюк

УДК 811.161.2'42'15/17

Галина Наєнко (м.Київ)

АДРЕСАНТНІСТЬ НАУКОВИХ ТЕКСТІВ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті розглянуто трактування категорії адресантності в сучасних лінгвістичних дослідженнях, запропоновано класифікацію наукових текстів середньоукраїнського періоду (XVI–XVIII ст.) за способами її реалізації, а саме характером вживання дейктичних засобів, моделей діалогізації.

Ключові слова: історія української літературної мови, науковий текст, адресантність, діалогічна модель, займенник.

Смислення тексту як синхронної та діахронної репрезентації мовленнєвої комунікації суспільства, досягнення лінгвістики тексту та дискурсології відкривають перспективу реконструкції дискурсу, «оречевленого», «застиглого» в історично віддаленому тексті.

Поняття адресантності постає на основі переконання в тому, що «абстрактних текстів не буває — це завжди **чийсь** текст, кимось висловлений чи написаний. Завдяки індивідуальності висловленого тексту можуть бути виражені, зокрема, суб'єктивні компоненти сприйняття й розуміння світу — чуттєві, інтуїтивні, евристичні, естетичні» [23: 135], тобто трансформації в тексті «світоглядних позицій, ціннісних орієнтацій, емоцій і т.ін. реального автора у вигляді автора-функції, що інтерпретується реальним читачем як фігура адресанта... Адресантність виходить за межі тексту й розглядається як текстово-дискурсивна категорія, що відображає розщеплення адресанта тексту на реального автора, автора-функцію й фігуру адресанта у сприйнятті автора-функції читачем» [18: 15].

Метою роботи є огляд сучасного мовознавчого трактування адресантності наукового дискурсу, встановлення форм, засобів та місця цієї категорії у смислових структурах староукраїнських наукових текстів XVI–XVIII ст. При цьому беремо до уваги й те, що сучасні методи

потребують історичної корекції, чим і обумовлені труднощі зусиль історика, котрий «сам створює факти, намагаючись видобути з тексту позатекстову реальність, із розповіді про подію — подію» [14: 301—02]. Об'єктом розгляду стали смислові структури текстів, що функціонували переважно у навчальній сфері, виконуючи функції збереження та передачі актуальних для тогочасного суспільства знань (власне гуманітарних: теологічних, філософських, історичних, граматичних). Оскільки елімінація авторизованості є ознакою довідково-інформативних текстів, різні природничо-наукові (травники, порадики, гороскопи) до аналізу не залучатимемо; як і для більшості вторинних, перекладних («Люцидаріус» Гонорія Отенського, «Проблемата» Псевдоаристотеля та ін.), їх автор є неактуальним, перекладач переважно невідомим, а відтак і категорія адресантності — не визначальною. Водночас братимемо до уваги ті переклади наукових текстів, використання яких у навчальній практиці задавало зовнішню стилістичну модель.

Вивчення категорій адресантності — адресатності на матеріалі художнього дискурсу в мовознавстві домінує (М.Бахтін, Ю. Лотман, З.Тураєва, Ю.Караулов), проте і наукові тексти постачають вдячний матеріал для спостережень; твердження, що «в науковому викладі вияви авторської індивідуальності можливі, але вони не є органічною властивістю стилю, тому емоційно-експресивні елементи виступають з контрактивною виразністю» [8:179] виступають підґрунтям для підкреслення актуальності й практичного значення «встановлення відповідності між індивідуально-авторським ідіолектом та усталеною мовою дискурсивної спільноти» [10: 26].

Отже, авторська присутність у тексті реалізується за допомогою метазнаків, що створюють авторський узор та складають метатекст; особлива роль при цьому відводиться дейктичним словам (*я, ти, тут, зараз*), які слугують для ідентифікації об'єктів, подій, відрізків простору і часу через їх відношення до мовлення [9: 121]; а її вивчення постає комплексною проблемою.

Різні аспекти прояву суб'єктивного цікавлять дослідників у межах лінгвістики тексту; вивчаючи метатекстові оператори українського мовознавчого тексту, С. Богдан приходять до висновку про переважання в них семантики висновку, тотожності, кваліфікації, включення, протиставлення. У цьому виявляється специфіка наукового стилю з домінантами абстрагованості, узагальнення і підкресленої логічності [2: 23].

Накопичується матеріал для узагальнень у сучасній функціональній стилістиці; виокремлюючи на просторі наукового тексту субтекст авторизації, О.Баженова визначає його як той, що формує план особистісної інформації тексту, включаючи вираження авторського «я», експлікацію ментальних та емоційних станів (сумніву, впевненості, інтересу, радості, подиву, засмучення та ін.), що супроводжують процес отримання і вербалізації нового знання, а також мовленнєву рефлексію автора. Найважливіші функції: членування наукової думки,

акцентування логіко-семантичних зв'язків між її окремими ланками, «синхронізація» мисленнєвого процесу автора та адресата і створення психологічного контакту між ними, а також демонстрація індивідуальної стильової манери автора [1: 247-248].

Когнітивно-дискурсивний підхід апробує Т.В. Дроздова, аналізуючи сучасний англomовний науковий економічний текст; він трактується як результативний складник акту уявної чи віртуальної комунікації в обмеженій спеціальній сфері наукової чи професійної діяльності, що потребує спільності не тільки фонових, але й спеціальних знань, що розвиваються та збагачуються в процесі дискурсу. Когнітивний складник дослідницької парадигми дозволяє проаналізувати типи знань/інформації, вербалізовані в науковому тексті, і ті ментальні одиниці й структури, що за ними стоять, тоді як дискурсивний — виявити способи представлення інформації адресату з урахуванням прагматичної спрямованості тексту й інтенцій автора, а також визначити ряд інших параметрів, що характеризують автора тексту, його реципієнта та особливий контекст уявного комунікативного акту [7: 4,19].

Детально розробляється проблема адресантності в дискурсології; О.Селіванова пропонує розрізняти адресанта *колективного* (два автори тексту або колектив авторів); *невідомого* (через значну часову віддаленість режимів породження й інтерпретації); *неактуального* (коли дискурсивна локалізація обмежується автором-функцією і не потребує авторської актуалізації (рекламний, релігійний, юридичний та інші типи дискурсу); *узагальненого* (народна творчість, автор-функція якої співвідноситься з колективним носієм етнічної свідомості) [18: 15–16].

І.Колеснікова розглядає текстово-дискурсивні категорії *адресант* – *адресат* у професійному дискурсі у площині визначення таких кваліфікаційних ознак: *бінарність*, *амбівалентність*, *дискреційний* характер вибору мовних засобів, *конвенційність* у виборі одиниць номінації, *релевантність* як здатність розмежовувати мовні одиниці за зонами професійного дискурсу [13: 10]. Досліджуючи ступінь імперсональності викладу, авторка виокремлює такі рівні присутності мовця в спеціальному тексті: 1) *гіперактивний* (нестандартність презентації спеціальної інформації; суб'єктивний вибір одиниць номінації, тяжіння до оригінальності; введення у текст чужостильових формальних (структурних) фрагментів, використання адаптованих до норм мови іншомовних запозичень); 2) *нормативний*, або *нейтральний* (вживання кодифікованих терміноодиниць, дотримання норм літературної мови і відповідних стильових параметрів; незначний ступінь імперсональності адресанта; використання адаптованих до норм мови іншомовних запозичень); 3) *редукований*, що наближається до нормативного (часткове знеособлення адресанта; відсутність чи незначна кількість емоційно забарвлених одиниць); 4) *індиферентний* (реcesивність позиції адресанта та оцінки адресата; модельованість, стандартність тексту; механічне перенесення у текст іншомовних професійних назв, зокрема з порушенням літературної норми); 5) *нульовий* (абсолютна чи наближена

до абсолютної імперсональності адресанта, відсутність креативних засобів номінації) [13: 11]. Вона також виділяє такі їх типи: *адресант індивідуальний, колективний, актуальний* (актуалізований у певному тексті), *неактуальний* (імперсональний), *невідомий, конкретний, узагальнений, ексклюзивний* (зачинатель чи засновник нової науки, галузі знань, школи), *VIP-адресант* (корифей, класик). *Адресат*, відповідно, може бути *індивідуальним, колективним, конкретним* (з окремим рівнем мовної і професійної компетенції), *дистанційованим* (віддалений у часі, коли фіксується асинхронність у знайомстві зі спеціальним текстом, наявний хронологічний проміжок між моментом виведення інформації, тобто оформлення тексту, та її отримання адресатом), *віртуальний* (прогнозований адресантом; такий, який може виявитися за певних умов) [13: 11].

Як надзвичайно розвинутий та регламентований сучасний англо-американський науковий дискурс розглядають такий, що має метадискурсивну стратегію [10: 29]. До метадискурсивних маркерів відносять власне *текстуальні*: конектори (маркери послідовності, адитивні, мети, причини), кодові глоси (X means Y), ілюктивні маркери (екземпліфікація, підсумовування), візуально-риторичні елементи та *інтерперсональні*: це маркери ставлення автора до змісту пропозиції (маркери епістемічної модальності, засоби емпізи, маркери апроксимації), маркери деперсоналізації, маркери поступки та протиставлення, некатегоричного заперечення, покликання, та інші засоби — маркери деонтичної та волюнтативної модальності, оцінні номінації [10: 30]. Відзначаючи варіативність категорії особи в науковому дискурсі, помічають її перехрещення з категоріями невизначеності, узагальнення та ввічливості [10: 31]. Відтак етикетизацію дискурсу розглядають через принципи мовленнєвої ввічливості, а саме турботи про адресата та модуляції категоричності/некатегоричності номінації з тяжінням до некатегоричності [10: 71].

Комунікативно-прагматичний підхід передбачає урахування напрацювань у галузях лінгвостилістики, психолінгвістики, соціолінгвістики, антропології й філософії, при цьому інтегруються функціонально-семантичні, комунікативно-прагматичні, системно-діяльнісні та зіставні методики з урахуванням інтерперсональної й етнокультурної специфіки наукової комунікації; так розглядає мовленнєву діяльність автора англомовного наукового лінгвістичного дискурсу О. Гніздечко [6: 1]. Враховуючи функціонально-стильові та прагматичні параметри, дослідниця визначає авторизацію як інтеграційну прагмасемантичну категорію наукового дискурсу, яка відображає опредметнені в його семантиці й структурі комунікативно-прагматичний, метакомунікативний, оцінний компонент смислу й ідентифікує автора як мовну особистість і суб'єкта пізнання. Такий підхід дозволяє їй зробити висновок про взаємопроникний характер категорій авторизації, модальності й оцінності [6: 15]. На основі принципу зростання ілюктивної сили переконання виділяються два види авторизації: категорично-стверджувальна, (подається як

немаркована, переконувальна та безальтернативна) та некатегорично-стверджувальна, що подається як наближена, ймовірна та некатегорично-референтна. Авторитарна чи неавторитарна за типом мовна особистість визначає специфіку мовленнєвої поведінки: перша обирає жорстку лінію поведінки, в рамках якої виділяються стратегії категоричної незгоди автора з метаавтором та оцінної інтерпретації пізнавальної діяльності останнього; неавторитарна мовна особистість дотримується стратегій неупередженого переказу та/або пошуку загального порозуміння [6: 15-16].

Наукові тексти вивчаються також і в діяхронії. Становлення російської наукової мови простежувалося на зрізі другої половини XVIII – 50–70-х років XX ст. Тут об'єктом дослідження виступали зміни у розмірі речень, кількість вставних та вставлених конструкцій, вираження зв'язності речень та абзаців [12: 4]. Встановлено кілька показових тенденцій: збільшення розмірів простого речення за рахунок зростання кількості вставних та вставлених елементів із функціями уточнення, додаткового повідомлення, вираження причиново-наслідкових відношень та навпаки, компресія складного речення у зв'язку з реалізацією точності мовлення. Збільшення кількості елементів зв'язку (лексичні повтори, особові та вказівні займенники, вставні слова та конструкції зі значенням уточнення, пояснення, критичної та емоційної оцінки, прислівники порядку викладу) пояснюється розширенням сфери вживання міркування порівняно з описовим способом викладу [12: 3-23].

Аспекти динаміки семантичної структури текстів передмов до англійських наукових творів XIX-XX ст. цікавили Н.Гнатюк, за її спостереженнями у сучасних зникли звертання до читача, значно збільшився обсяг подяки (став займати 10–30% тексту); це привело до появи нового окремого підвиду передмови. На перший план виступає або передісторія написання, або причини (мотиви). Інформативне ядро складають комунікативні блоки, основними семантичними компонентами яких залишаються: тема дослідження, опис структури роботи, формулювання мети, практичне і теоретичне значення результатів дослідження. Загальною тенденцією є значне скорочення обсягу основних блоків; традиція вибачень за помилки в абсолютному кінці тексту зберігається [5: 67-68].

Н. Разінкіна, досліджуючи розвиток англійської наукової прози, констатує для XVI ст. відсутність жанрової диференціації, загальну емоційність забарвлення, зближення «плану читача» та «плану письменника» [17: 51]. Це виявлялося в своєрідності художньої форми окремих творів: «діалоги», «досліди», «оповіді», в яких дійові особи звичайно сперечаються на ту чи ту наукову тему; загалом публіцистичному характері наукових публікацій, вільному використанні авторського «я»: у енергійному монолозі оповідач звертається безпосередньо до читача, широко вживає емоційно-оцінну лексику тощо [17: 51-57]. Така неоформленість відповідала недостатній окресленості тогочасної науки як певного виду суспільної діяльності.

У XVII ст. посилюються тенденції до композиційного впорядкування наукових робіт, до безособової манери викладу, відмови від недиференційованого використання емоційного забарвленої лексики [17: 95]. У XVIII ст. змінилася синтаксична природа речення за рахунок зменшення її складності, стійкого характеру набув поняттєвий зміст численних термінів, автори поступово відходять від особистісної манери викладу, авторська оцінка канонізується, виникають та поширюються штампи [17: 101–102]. Зосереджуючи увагу на фундаментальних стилістичних опозиціях *логічне/емоційне, писемне/книжне/усне розмовне, образне/ безобразне*, авторка робить висновок про «відсутність випадкового у відборі стилістично маркованих лексичних та синтаксичних явищ»; думка про те, що «саме стиль як доцільно організована функціональна система відбирає, трансформує, організує цей матеріал відповідно до своїх жанрових особливостей, в кожний період по-різному реалізуючи той чи інший мовний контраст» [17: 192], відповідає методологічним настановам системно-структурного мовознавства. Узагальнення Е.Бенвеніста впливають на засади сучасної лінгвістики: «Безперечно, що в процесі наукового пізнання світу думка всюди йде однаковими шляхами, якою б мовою не здійснювався опис досліду. І в цьому сенсі воно [мислення – Г.Н.] стає незалежним, не від мови взагалі, а від тієї чи тієї мовної структури... Прогрес думки швидше більш тісно пов'язаний із здібностями людей, з загальними умовами розвитку культури і з облаштуванням суспільства, ніж із особливостями певної мови» [3: 114].

Детальний аналіз функціонування засобів діалогічності (вживання займенників, дієслівних форм, вставних та вставлених конструкцій, комплексів «питання-відповідь», цитувань та покликань) у науковогуманітарному російськомовному тексті XIX ст. дозволив І.Синиці констатувати 1) експліцитний тип адресантності, при якому автор відкрито заявляє про свою присутність у тексті, не боячись вступити в дискусію та заявити про свої ідеї, свою роль у пізнавальному процесі; 2) імпліцитний тип адресантності, що передбачає неявну присутність автора на поверхні текстової тканини, автор бачить свою роль пасивною, застосовуючи відповідні мовні конструкції; 3) нейтральний тип адресантності, при якому автор свої думки, ідеї, міркування висловлює не від власної особи, а від узагальненого, колективного імені. Міжсуб'єктний характер діалогічності став основним принципом виділення типів адресованості: 1) егоцентричної адресованості (автор-автор); 2) індивідуалізованої (автор – інший учений); 3) неіндивідуалізованої (автор – читач) [19: 237–238].

Аналізуючи жанрову природу англomовних наукових статей із прикладної математики та прикладної лінгвістики, Т.Яхонтова також особливу увагу приділяє займенникам 1 особи як дійсними засобам, що є експліцитними мовними репрезентантами персони автора у дискурсі. Усі можливі опції семантики *I/we* можуть бути представлені так: *I* вказує на автора одноосібної праці; *We* вказує на авторів наукового

твору, написаного у співавторстві; *We* позначає автора одноосібної праці, при цьому розрізняють *we* ексклюзивне, що не включає автора у коло референтів займенника або позначає академічну спільноту, до якої не входить читач; *we* інклюзивне, що включає адресата у коло референтів займенника, може набувати неозначено-особового відтінку, і, нарешті, узагальнювальне *we*, що поєднує автора та узагальненого адресата [27: 250].

Констатуючи переважання *we*-перспективи у дослідженнях із прикладної математики та *I*-перспективи – у роботах із прикладної лінгвістики, авторка припускає тут вплив відмінностей методології та ідеології точного та гуманітарного знання: роль суб'єктивного чинника в гуманітарній галузі є набагато більшою. З іншого боку, багатовекторність взаємодії позамовних чинників, сталих конвенцій дискурсу та жанру обумовлює обмежений характер усіх пояснень [27: 258–259].

Використовуючи методи прикладної лінгвістики, вивчає корпус англомовних наукових текстів Т.Хомутова. Вона зауважує, що переважання викладів від 1 ос. однини, здебільшого притаманне англомовній культурі, на відміну від російськомовної традиції викладу від 1 особи множини може бути пов'язане з різним ставленням до автономності особи (індивідуалістична - колективістська культура) [24: 33]. Деякі дослідники вказують, що це може залежати також від віку автора: М.Ванхала-Анишевски зазначає, що чим старший автор, тим більше він відчужує самого себе, віддаючи перевагу безпристрасним фактам. Молоді ж автори, навпаки, фокусують себе сміливіше. Вплив англомовного наукового дискурсу зумовлює прояви *я* іноземних русистів [4: 331].

Зосереджуючись на засобах і формах адресантності, особливу увагу звернемо на функціонуванні займенників, форм предикатів та загальної діалогічної моделі. Передбачаємо, що в такій перспективі радше йтиметься про основні тенденції, аніж про усталені показники науковості, відтак динамічність підходу буде визначальною. Релевантність трактування адресантності визначена ренесансно-гуманістичним забарвленням української культури того часу; тоді «відбувалися зміни у фундаментальному розумінні світу та мети пізнання, формувалося нове трактування суб'єкта пізнання та діяльності, уявлення про діяльнісно-активне призначення людини, яка утверджувала божі промисли в своїх мирських справах»; це, як зазначають дослідники, «було умовою виникнення новоєвропейської науки, вичленування її предметного поля діяльності, розробки методів пізнання закономірностей природного світу» [22: 113]. Водночас коректність дослідження забезпечуватиметься можливо ширшим контекстом, що дозволить врахувати як «ситуаційні репліки», так і «умовності мовного етикету свого часу» [25: 475].

Латинізм *авторъ, ауторъ* поширюється в українській писемності з XVI ст., а поняття про автора – творця книги, праці, фіксується з XVII ст. (СУМ 16–17, 1, 71). Неавторизовані вимисли (єретиків) варті всілякого осуду, зауважують, наприклад, автори Короткого Катехизису Петро

Могила та Ісайя Трофимович-Козловський: Штоса ткнуть вымыслѡвъ людзскихъ противкѡ томѸ, сѸтъ то речи вонтпливые до збавенѡ, а на(д) то жадногѡ автора такъ певногѡ немаю(т), «кѡ естъ Хр(с)тосъ Г(с)дъ, который и приказаль в' оныхъ слѡвахъ, которые на вечери мовиль до Ап(с)толѡвъ [на полі — Лука, к'в]: Тое чинѣте на мою памѡть [Собраніе: 51 зв].

За характером реалізації адресантності, отже, виділяємо такі групи текстів.

У теологічних, зокрема й полемічних текстах використовуються різні види діалогу, що пов'язано з традиціями ораторської прози: «я — ти», «ми разом — ти».

Превалювання я-перспективи у текстах риторичної традиції слід розглядати як відображення метафори автора-сотворителя; мова науки, зауважує І.Касавін, «на шляху своєї спеціалізації успішно копіює той загальний книжний сакралізм, зобов'язаний розумінню книги як чогось священного, котрий наділяє науку божественним смислом. Індивідуалізм ученого, що виражається в міркуваннях від першої особи, також є зліпком з праісторичної персоніфікації творця» [11: 183–184].

Широко вживає особові займенники у викладі автор Катехизису 1600 р., що його приписують Лаврентію Зизанію: *А хотячи я о той речи (ижъ един Богъ во трехъ перьсонах), яко наснадней ку вырозумѣню вытисати, трояком умыслилъ доводы [на полі — учинити] вытисати* [Катехизис: 26]; *въшакже, я нѣкоторыи тут положу* [Катехизис: 27], анонімний автор «Душевника» :

Прото *молю*, ти ся пил[ь]но читай
А от господа бога здрав бивай
И *ми*, недостойному, прошу, не почудуй,
Наложу едно пил[ь]ности сам а скуштуй... [Душ: 181].

Виразно авторизованим є виклад «Палінодії» З. Копистенського: *Хто* о томъ дальшую вѣдомость взяти хочеть, якъ вси апостолове заровно зъ Петромъ называни бывають твержами, филирами, вспорами церковными, *читай* листъ Игнатія Богоносца до Філядельфіеновъ, Іеронима на главу 370 До Галлатовъ, Амвросія на псаломъ 118, Златоустого въ бесѣдѣ 79 до люду Антіохійского, которыхъ *я* на сей часъ, короткости фолгуючи, *оставляю* [Пал.: 369]; На который ихъ аргументъ *доситъ ся отъ мене стало* въ артикулѣ первомъ, гдѣмъ то *показаль*, же св. учителеве церковныи черезъ опоку, до которой ся то мѣстоименіе «на той» односить, не Петра розумѣють, але Христа, отъ которогго Петръ такъ естъ названъ [Пал.: 386]. Переконливо окреслена я-перспектива і в трактаті «Наука, албо способ зложеня казаня» Й. Галятовського: *Єкордіумъ найлѣпшее будетъ, гды ѡное зъ самой фемы учишишь, якв я в(ъ) ѡбохъ казан(ъ)ахъ своихъ на успеніе престѡи бѣи з(ъ) фемы самой єкордіумъ учинилемъ* [Наука: 212].

Тут же розвиваються форми діалогу «ми-ти», де *ми* інклюзивне відбиває ідентифікацію авторів у православній спільноті:

О чом нас Пис[ь]ма оповідають,
Же душею чоловіка живого називають.
Гді маєм з Пис[ь]м великіє доводи,
Только хотій разуміти а прийти до згоди [Душ: 180];

Отож ми показуємо и довод певний чиним зь Пис[ь]ма Святого, же душа єст чоловік живий, которий помираєт, и, як цвіт, ув'ядаєт [Душ: 187]; Кгды о Богу читаємо, мовимо або слухаємо, двома възглядами а двояким обачиванем маємо оглядати и вѣрити в Бога [Катехизис: 10]. Така модель спілкування легко впізнається й у самому викладі, де імітуються форми бесіди духівника з паствою: Але ступѣмо еще въ тойже матеріи до учителей церковныхъ Заходныхъ [Пал.: 345].

Апологетом і ревнителем традицій виступає З. Копистенський, котрий увиразнює та підсумовує семантику ми узагальнювального: же Грекове и мы Рѣсѣше згодне //з' писмомъ стѣ(м) держимо, и з' Бж(с) твенными Віцы и Оучительми визнаємо [КОВ: 164–165]; вона уточнюється в протиставленні «ми — вони», основоположному для полемічного дискурсу: Нелзи теде, ено за такими задатками, отступникомъ, называючимся «унятомъ», отповѣсти и исправитися правды своеи и выводъ о собѣ дати, чога и право всѣхъ народовъ допускаєт, заисте и намъ, словеснымъ и разумнымъ и волной кондиціи будучимъ, на таковыи злыи языки не пристоитъ быти нѣмыми, ани въ ономъ найдоватися присловю: οἱ ἀπαιδευτοὶ ὡς ἰχθύες ἑλκόμενοι σιωπῶσι — «нецивочныи, яко рыбы влекомы, молчать» [Пал.: 318]. (У зв'язку з цим плідні міркування Н. Яковенко, яка характеризує З. Копистенського разом із І.Борецьким як «конструкторів» «ідеологічної батьківщини» мешканців України-Русі, руського народу, за яким упізнається позастанова етнічна сукупність) [26: 306].

Друга група текстів відзначається превалюванням моделі «я — ти», «я — ви». Її увиразнення слід пов'язувати з усталенням жанру передмов, що, як відомо, у своїй смисловій структурі містить особливо вагомні показники авторизованості; власне наявність передмови (зрідка — післямови) є підставою розрізнення актуального — неактуального адресанта. Зразком можуть бути передмови «Граматики» Л. Зизанія: мою малю працѣ любезнѣ приймѣте, и бѣ хвалѣ давши сами себе набо(л) шю подвижнѣте [ГЗ: 32]; до «Зерцала Богословія» К.Транквіліона-Ставровецького: Вім, яко мала здаєт[ь]ся въ очах людс[ь]ких тая книжечка, але тільки прочитай ю з уваже[н]ням, каждый snadне, обачиш великіи гори въ ней премудрости небесной и дивный світ разума [ЗБ 1: 202], чи неодноразово цитовані супровідні тексти до «Лексикону» Памва Беринди: мл(с)тю народа моего а праве зневолены(й) [ЛБ: 4]; працѣ тѣю мою в'ношѣ; Праца моа таа ѣ пото(м)ны(х) в'дл(ч)ност' о(т)несетъ; понѣди и мене [ЛБ: 243]; із пізніших — передмова до «Лексикону» Івана Максимовича: Азѣ настоящему труду чрезъ шесть лѣтъ подъялежа [М: 30-31]; подобаєт намѣреніє мое о(т)крыти, коея ради вины, і коими мѣры и средствами сіє претрудное на ся соспріяхъ, начахъ и совершихъ дѣло [М: 10].

Практично поодиноким вживанням усвідомленого авторського я слід вважати зауваження М.Смотрицького щодо вперше введених окремих теоретичних положень: За еже во(з)можнѸ СтїхотворнѸ хѸдожествѸ вѸСлавенскомѸ ꙗзыцѣ и азѸ быти судивѸ по силѣ во кратцѣ правила егѡ по мнѣ тожде искѸснѣ творити хотѣщимъ Бжїєю помощїю пре(д)лагаю [ГСм: 455]. Демонструючи «протестантськи тверезе» ставлення до самої граматики — далеке від приписування граматиці сакральної та богословської значимості [15: 285], Мелетій Смотрицький започатковує перехід до об'єктивованої манери викладу у передмові, що, попри вживання предикатів у 1 ос. одн., повністю позбавлена особових займенників. Відсутні займенники і в передмові до «Собрания» П.Могили та І.Трофимовича-Козловського, але модель, що забезпечується тут взаємодією займенників — предикатів, інша.

Наступна група текстів характеризується діалогічною моделлю «ми — ви», де *ми* безпосередньо вказує на колективний характер авторства. Так формулюють мету своєї праці елліно-слов'янської граматики: *Изобразихомъ вамъ в любѸчащїйсѧ христоименитїй роде росскїй. съ всѧкимъ опаствомъ, еллинословенъски(м) ꙗзыко(м) зложенѸю грамматикѸ. иже издае(м) въ общѸю ва(м) ползу* [Аделфотис: 3 нен], Іоїль Труцевич у передмові до другого видання «Лексикону» Беринди: Видечи теды *мы* „речь потребнѸю, абы вного зновѸ ѿновить, и потребѸющимъ выгоудить [ЛБ 2: 249]; так само слід трактувати застереження в передмові до Малого Катехизису, укладеного П. Могилою й І. Трофимовичем-Козловським, про наміри подальшої праці: Гдыжъ за помощю и соспѣшество(м) //шество(м) стѣгѡ и животворѣшагѡ Дѣа, в томъ ꙗкѡ найгрѣтвнѣйшѸю и найлатвѣйшѸю ѡбширнѣй пре(з)дрѸкъ наѸкѸ, прѣдко подати *постараемсѧ* [Събранїє, 3 зв — 4 нен].

Група текстів із формуванням авторського *ми* інклюзивного, де діалогічність досягається включенням уявного адресата до пояснення (автор-учитель разом із учнями). Така модель задається перекладними зразками, що поширювалися в навчальних закладах, наприклад, у «Діалектиці» Й. Дамаскіна: А сего ради *глаголем* особу, яже не может[ь] бити род, преособнїйшая особа, яко род, яже не может[ь] бити особою, нарицається нарожденїйший род. [Діалектика III: 78], у трактаті «О осмихъ частехъ слова»: Суть же оубо слова частей *всмь* елика *глаголемъ и пишемъ* [ОЧС: 65]. Інваріантом може слугувати перехід до об'єктивованого викладу у передмові до перекладу «Розмови-Бесіди», приписуваному Івану Ужевичу (простомовно — церковнослов'янський додаток до восьмимовного розмовника Ноеля де Берлемона): модель «ми-ти» тут передбачає відмову від вживання особових займенників, превалювання дієслівних форм у 1 ос. мн., остаточного розмежування між *ми* ексклюзивним та *ми* колективним тут здійснити не можна:

тыи ꙗзыки
такъ злѣчилисмо
и порѣ(д)комъ положилисмо

сии ꙗзыки
такѡ совѡкѸпихомъ
и рѣдомъ положихомъ [Р-Б: 2зв].

Перехід до об'єктивованості викладу спостерігається в грамати-ках; напр.: за Наѣкѣ мощно сѣ имаймо, и еде(н) дроого добрдѣтелноу працею *переходѣмо* [ГЗ: 32]; Глющимъ бо Грекумъ.. — ..добрѣ Славенски *глемъ*... [ГСм: 408]; глю(т) Греци... — *Мы преводимъ*...И паки Греци ... — *мы*:... ...[ГСм: 442]; в загальному викладі «Зерцала Богословії» К. Транквіліона-Ставровелького: И зася другіи два елемента грубшіи тіла и *нам* відомии — вода и земля [ЗБ 1: 228]; луноу *знаемо* *тако* планета естъ неоставична *о(т)мѣн(ъ)на* [ЗБ: 56].

Така ж модель підтримується в історіографічних текстах, напр., виразною вона є у метатексті Густинського літопису: *Хощемъ* зде *показати* о родослови великаго во патриарсехъ Ноя. *Да увидимъ*, от коего колѣна сия народы изыйдоша, еже великимъ опасениемъ и трудовъ от книгъ Моисеовых, такожде и от многихъ хронографовъ, или *лѣтописцев* *собрахомъ*, еже тако *начинаемъ* [ГЛ: 10]; Их же нынѣ *оставляемъ*, дондеже послѣди разъсмотривъшеся, приидоша въ сицевое устроение, якоже нынѣ суть. И се уже *указахом*, якоже мощно бѣ, откуда изыйде нашъ народъ Словенский и како в полунощныхъ странахъ, си естъ во Сармации, вселися. Еще же подобает *нам* нѣчто о Сармации извѣстити [ГЛ: 15].

Як визначальна для академічного дискурсу, модель викладу при-таманна й латиномовним навчальним курсам Києво-Могилянської академії, зокрема і в Стефана Яворського: Уже минулого року *нам* достатньо стало відомим слово «діалектика», її можливості [Явор.: 43]; і в Георгія Кониського: Як архітектори, коли приступають до спорудження величезного будинку, спершу зображають його на вузькому папері недосконалим кресленням, так і *ми*, перш ніж приступимо до викладу великого логічного твору, тут, у малій логіці, *викладемо* логічні настанови недосконало й необгрунтовано, а саме виділивши важчі спостереження, і не з усіма протиставленнями [Кон., I: 62]. Тут вона взаємодіє з моделлю «я-ви», але це потребує детальнішого дослідження розвитку форм власне діалогу, комплексів «питання-відповідь».

Тяжіння до об'єктивованого безсуб'єктного викладу помітне у вторинних працях, напр. у передмові до Кременецької граматики 1638 р., що укладена на основі «Граматики» Мелетія Смотрицького: Длѣ тогѣ тѣи наѣкѣ *называю(т)* Гра(м)матикою: Та *бо* вѣ(м) *штирае(т)* розѣмѣ(н)е, по(з)на(н)ѣ писмене(м) котріе посполите *зовоу(т)* лите-рою и оужива(н)е ихъ, и щозни(х) *бывае(т)*. А поты(м) и кни(ж)ное реченій, и слѣвъ по(з)на(н)е, *дае(т)* *разѣмѣти*, и *ра(з)си(ж)дати* [ГрКр.: 1 зв]; чи у передмові до списку XVIII ст. словника Є. Славинецького: *вторицею по славенскими исправляется, и списие(т)*. и что в' которомъ мѣстѣ недоумѣніѣ ради нѣкоего неискѣсного писца *погрѣшеніе* каковое *о(б)рѣлось*, то лѣтшимъ исправленіемъ яже словеса явилися непопрямѣ написанные, прилѣжность *в(с)хотѣисправити*: и якоже промеждѣ *цвѣтовъ* избранныхъ искореняеть непотре(б)ное зеліе *в(р)тоградарь*, подо(б)нѣ *издѣ* ѣсмотренная *извергається* *неисправна* [ЛЛ: 1зв].

Суголосними слід вважати висновки сучасних дослідників, котрі, по-перше, відзначають відсутність єдиної облігаторної моделі передмов до наукових текстів, а, по-друге, помічають тяжіння до безособовості, нейтральності при ймовірному, «анонімному» адресанті» [20: 46, 48]. У цьому сенсі безсуб'єктна модель метатексту «Синописису» цілком виправдана [16].

Перехідний характер має передмова до трактату Інокентія Гізеля «Мир з Богом челоѳку», написана від 1 ос. мн.: з одного боку, можна передбачати колективне авторство, бо так підписана присвята царю Алегію Михайловичу:

Вїего Цр҃ского Пресѳтлаго Величества, Истинный Б҃гомолцы, и Нижайшии Раби, *Инокентіи Гизіель* Архімандритѳ Стыѳ Великіѳ Чудотворныѳ Лавры Печерскіѳ Кіевскіѳ, съ всею ѳ Х҃ѳ Братією [МБЧ: 9 нен].

Проте сумнівів щодо авторства І. Гізеля у дослідників не виникало, текст беззаперечно розглядають як авторизований [21]. Виклад у передмові до читача здійснюється від 1 ос. мн.: тут розрізняємо «ми інклюзивне», тобто автор разом із усією православною спільнотою: *И оубѳ* аще сіѳ волаѳ *наша* и естѳ сице немощна, обаче *на(м)* къ сїсенію естѳ сѳло полезна, понеже и самѳ //Гдѳ Бгѳ къ оправданію всѳкагѳ члѳва, волѳ его самѳѳ требѳеть... [МБЧ: 12–12 зв]; по-друге, *ми* як за сіб об'єктивації, тяжіння до безсуб'єктності, фактично *ми* ексклюзивне: А zde остаєтѳ *намѳ* съ таковымѳ читателемѳ *слово имѳти*, иже бы восхотѳль ѳкоого либо подвиженіѳ, вѳ чесомѳ ли бѳди семѳ чченію прекословити. Сицевагѳ Читателѳ *молимѳ*, дабы аще что ново и странно вѳсей Книзѳ мнѳтисѳ емѳ бѳдетѳ, не абіе сѳ того ради ѳвращалѳ, и противленіемѳ Цр҃кви Стой то напраснѳ именов(л) [МБЧ: 13 зв нен]; діалогічна модель «ми — ти» витримана також у основних частинах: Но найпаче *глемѳ* zde ѳ жалѳнїи ѳ Ненависти злыхѳ по Кр҃щенїи стѳомѳ творимы(х) и ѳпѳщаємыѳ [МБЧ: 6].

Остаточо протиставлення авторизованості передмови до об'єктивованого викладу в основній частині закріплене в «Філософії Аристотелевій» Мануйла Козачинського. Передмова до неї написана від 1 особи, зате виклад характеризується використанням моделі *ми* інклюзивне: *обрѳль ѳ* такѳ, какѳ прежде ѳ стариковѳ слышалѳ...и потомѳ ума ѳ истины, а рѳки ѳ писаніѳ *удержати не могѳ* “ [ФА: 3 зв]; Сїю філософію *мы* *Имѳемѳ* чрезѳ чченіє, ѳбновители чрезѳ обрѳтеніє, Адамѳ имѳль чрезѳ вдохновеніє ѳ Бога. Творецѳ бо філософїи Все-совершеннѳ естѳ Богѳ Всемогѳщїи, а Творци понѳчесомѳ сѳгѳ остроумнїи Люди, тѳмѳже что имѳютсѳ Чченїѳ; да ешежѳ иноваѳ, чрезѳ дознаніє *изѳѳтствѳемсѳ*, ибо многіє вещи, ихже прежде никогда же *вѳдахомѳ*, нинѳ *вѳдаемѳ* [ФА: 23 зв нен]. Водочас істотним є тяжіння до категорично-безособового викладу: *Дѳша разѳмнаѳ естѳ первое дѳйствіє состава членовнагѳ*, могѳществомѳ ѳмнїи животѳ имѳцагѳ: производѳщаѳ чѳвство: дѳланїє, Разѳмнословїє, никакоже Производитсѳ ѳ вещества, но безѳпосредственнѳ сотворѳетсѳ, и вливаєтсѳ

Порівняння абсолютної кількості вживання форм займенників

Джерело	я/ азь	мой	ты	твои	мы екскл.	Мы інклюд.	мы колект.	Наш
Аделфотис							1	1
ГЗ	1	2						1
Душ	3		10				3	2
ЛБ передмова	5	10						1
ЛБ післямова	6	3						2
ЗБ	5	3	3					
ГСм						3		2
ЛБ 2							2	6
ГрКр								
Р-Б			4	3				2
Пал.	3					7		4
Собраніє								
МБЧ						26		16
М	18	17						
ФА	9		1					
ЛЛ			1	1				

коемѣждѣ челоувѣковѣ, сѣщаѣ егѣ Душа ѿ БГА, и хотѣ естъ неразѣльнаѣ, безсмертнаѣ, однакожь не естъ частица разѣма Бжїѣ, «кѣ погрѣшителнѣ древнїи наѣчали фїлософи [ФА: 46 зв].

Прояснює специфіку адресантності та її смислове наповнення порівняння абсолютної кількості вживання форм займенників, зокрема в передмовах до окремих текстів; воно демонструє виокремлення адресанта відомого, конкретного — колективного — узагальненого — імпліцитного, неактуального (таблиця).

Доповнить це розмежування також кількісний показник для вживання форм дієслів, вставних/вставлених конструкцій тощо.

Отже, у розвитку категорії адресантності на матеріалі наукових текстів середньоукраїнського періоду провідною тенденцією є одночасне використання та взаємодія різних типів діалогічних моделей в одному тексті, що обумовлюється взаємовпливами різних типів дискурсів. Превалювання я-перспективи помітне у текстах риторичної традиції (Катехизис 1600 р., ЗБ, «Палінодія», ЛБ, «Наука» Галятовського); водночас тут же розвиваються форми діалогу «ми-ти» як відображення ідентифікації авторів у православній спільноті та «ми-вони» в полеміці (КОВ, «Палінодія», ЗБ). Закріплення цієї традиції відбувається з оформленням жанру передмови, в яких виразно протиставляється я ексклюзивне («Душевник», ГЗ, ЗБ, ЛБ, М) та ми колективне (Передмова до «Аделфотис», Сьбранія, перевидань). Тут оформляється протиставлення адресанта відомого та колективного. Тяжіння до безособового викладу помітне у текстах вторинного характеру із неактуальним адресантом (ГрКр, ЛЛ).

Форми діалогу «ми інклюзивне – ти» визначальні у трактатах, створених під впливом академічної традиції (теоретичний та науково-навчальний дискурс): це основна частина ЗБ, ГСм, МБЧ, (форми предикатів 1 ос. мн. у передмові до Р-Б слід трактувати так само); остаточно усталене протиставлення авторизованої передмови до об'єктивованого викладу в ФА (адресант імпліцитний, неактуальний). До цього типу текстів примикають історіографічні твори, що традиційно не авторизувалися (ГЛ, «Синопис»). Практично поодиноким вживанням усвідомленого авторського я слід вважати зауваження М.Смотрицького щодо вперше введених окремих теоретичних положень, зумовлених потребою позначення нового знання.

Узагальнення категорії адресантності передбачає також врахування програми адресованості, аналізу її засобів та форм (заголовки, зокрема і способи номінації автора, апеляції, перформативи, сегментація тексту тощо). Аналіз метатексту відкриває перспективу реконструкції можливого авторства, якщо воно є прихованим чи не встановленим остаточно (Густинський літопис, «Катехизис» 1600 р., «Синопис»).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- Аделфотис* — Грамматика доброглаголивого еллинословенского языка. — Львів, 1591. — Ст-др. ЦНБ В, Ш Кир 576. — 185 арк.
- ГЗ** — Лаврентий Зизаний. Грамматика // Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого / Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Е.А. Кузьминовой, М.Л. Ремневой. — М.: Изд-во МГУ, 2000. — С.29 — 113.
- ГрКр** — Грамматіки или писменница языка Словенскаго тщателемъ въкратѣцѣ издаана в Кремѣнци Рокѣ, аѣлїи. — Кременець, 1638. — Ст-др. ЦНБ В, Ш Кир 908. — 105 арк.
- ГЛ** — Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. Т.40. — СПб: «Дмитрий Буланин», 2003. — С.7 — 152.
- ГСм** — Мелетий Смотрицкий. Грамматики Славенския правильное Свнтагма // Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого / Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Е.А. Кузьминовой, М.Л. Ремневой. — М.: Изд-во МГУ, 2000. — С. 129 — 470.
- Діалектика III** — Йоана Дамаскина Діалектика, або Логика // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.): тексти і дослідження / Підгот. В.М. Нічик та ін. — К.:Наук. думка, 1988. — С.73 —135. — (Пам'ятки філософської культури українського народу. Кн.1).
- Душ** — Душевник // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — перша половина XVII століття): тексти і дослідження / Підгот. В.М. Нічик та ін. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 180—202. — (Пам'ятки філософської культури українського народу. Кн.1).
- ЗБ** — Ставровецький Кирило Транквіліон. Зерцало богословія. — Почаїв, 1618. — [30],84,[2] арк. — Ст-др. ЦНБ В, Ш Кир. 2101п.
- ЗБ 1** — Ставровецький Кирило Транквіліон. Зерцало богословія // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — перша половина XVII століття): тексти і дослідження / Підгот. В.М. Нічик та ін. — К.:Наук. думка, 1988. — С. 208—242. — (Пам'ятки філософської культури українського народу. Кн.1).
- Катехизис** — Катехизисъ, албо вызнание въкры святое соборное, апостольское, всходнее церкви // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — Кн. IV. — К., 1890. — Отд. III. — С. 9—81.

- КОВ** — Кописстенський З. Книга о вѣрѣ. - К., 1619. — Ст-др. ЦНБ В, Ш Кол. Попова 81.
- Кон** — Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. / Георгій Кониський / Редкол.: М.М. Верников та ін.; [переклад з лат., упорядк., передмова, примітки М.В. Кашуби]. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1990. — 496 с. — (Пам'ятки філософської культури українського народу).
- ЛБ** — Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. — [Надрук з вид. 1627 р. фотомеханіч. способом]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 272 с.
- ЛБ 2** — Труцевич І. Предсьловіє ко любомѣдромѣ, и Блгоч(с)тивомѣ Читателю // ЛБ. — С. 248-250.
- ЛЛ** — Леґіконъ Латинославенскій зъ Калепина лати(н)скаго наславе(н)ски(й) азъкъ Переведеный // Рукопис ІР ЦНБВ, Ш ДА/П-68. — 169 арк.
- М** — Іван Максимович. Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1724). Факсиміле. Фотопередрук Олекси Горбача. — Рим, 1991 — Ч.І — II. — 1426 с.
- МБЧ** — Гізель Інокентій. Мирь съ Б҃гомъ члѣвѣку или Показаніє стое, примиряющее Б҃гови члѣвѣка. — К., 1669. [30],666,[8] с. — Ст-др. ЦНБ В, Ш Кир.681.
- Наука** — Галатовський Й. Наука, або способ зложеннѣ казаннѣ // Іоаникій Галатовський. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 211–241.
- ОЧС** — О осмихъ частехъ слова // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — перша половина XVII століття): тексти і дослідження / Підгот.В.М. Нічик та ін. — К.: Наук. думка, 1988. — С.56–65.
- Пал.** — Палинодія. Сочиненіє Захаріи Копыстенскаго 1621 г. // Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Книга первая. — Петербургъ, 1878. — С. 312–1200.
- РБ** — [Іван Ужевич]. Розмова — Бесѣда. — Середина XVII ст. Фото і ксерокопії рукопису. — ІР ЦНБ В, Ш ф.30, № 130–130 а.
- СУМ 16-17 1** — Словник української мови XVI–XVII ст: [у 28 вип./ редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]. — Вип.1. — Львів, 1994. — 151 с.
- Сьбраніє** — [Могила Петро, Трофимович-Козловський Ісайя]. Сьбраніє Короткои Наѣки. ѿ артикѣлахъ вѣтры Православнѣкаѣолической Христіанскои. — К., 1645. — [4], 102 арк, грав. — Ст- др. ЦНБ В, Ш Кир 4722п.
- ФА** — Козачинський М. Філософія Аристотелева по умствоваанію періпатетиковъ изданнаѣ. — Л., 1645. — 60 арк. — Ст-др. ЦНБ В., Ш Кир 995.
- Явор.** — Яворський С. Філософські твори: У 3-х тт./ Стефан Яворський / Редкол. І.В. Паславський (відп. ред.) та ін.; [переклад з лат., упорядкування, коментар та іменний покажчик І.С. Захари]. — К.: Наук. думка, 1992. — Т. 1 — 630 с. (Пам'ятки філософської культури українського народу).

1. *Баженова Е.А.* Научный текст в аспекте политекстуальности. — Пермь: Изд-во Пермского университета, 2001. — 272 с.
2. *Богдан С.К.* Языковые средства выражения авторского комментария в научном тексте: автореф. дисс...канд.филол.наук / Богдан Светлана Калениковна; Киевский гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. — К., 1988. — 24 с.
3. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика / Э. Бенвенист / Пер. с фр. / Общ.ред., вступ. ст. и коммент. Ю.С. Степанова. — М.: УРСС, 2002. — 448 с.
4. *Ванхала-Анишевски М.* Интерперсональные отношения в русском письменном научном дискурсе / М. Ванхала-Анишевски // Словарь. Грамматика. Текст: Сб. ст. / РАН Отделение литературы и языка. Институт русского языка им. В.В. Виноградова / Отв.ред. Ю.Н. Караулов, М.В. Ляпон. — М., 1996. — С. 328–333.
5. *Гнаток Н.Г.* Структурно-семантична організація текстів авторських передмов в англійській науковій літературі ХХ ст. / Н.Г. Гнаток // Мовознавство. — 1993. — № 1. — С. 66–68.
6. *Гніздечко О.М.* Авторизація наукового дискурсу: комунікативно-прагматичний аспект: автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.04 / Гніздечко Оксана Миколаївна; Київський національний лінгвістичний університет. — К., 2005. — 20 с.

7. Дроздова Т.В. Научный текст и проблемы его понимания (на материале англоязычных научных экономических текстов): автореф. дисс...доктора филол. наук: 10.02.19, 10.02.04/ Дроздова Татьяна Васильевна; Ин-т языкознания РАН. — М., 2003. — 46 с.
8. *Загітко А.П.* Лінгвістика тексту: Теорія і практиcum. Науково-навчальний посібник. — Вид.2-ге, доп. і перероб. — Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2007. — 313 с.
9. *Земская Ю.Н.* Теория текста / Ю.Н. Земская, И.Ю. Качесова, Л.М. Комиссарова, Н.В. Панченко, А.А. Чувакин; [под ред. А.А. Чувакина]. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Флинта: Наука, 2010. — 224 с.
10. *Льченко О.М.* Етикет англомовного наукового дискурсу — К.: «Політехніка», 2002. — 288 с.
11. *Касавин И.Т.* Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка / И.Т. Касавин — М.: «Канон+ РООН «Реабилитация», 2008. — 544 с.
12. *Кожина М.П.* О некоторых тенденциях функционирования единиц синтаксиса в русской научной речи (к вопросу об эволюции научного стиля) / М.Н. Кожина, М.П. Котюрова // Стиль научной речи / Ред.колл. Е.С. Троянская (отв.ред.), Е.И. Кедайтене, В.С. Кокорев, Н.М. Разинкина. — М.: Наука, 1978. — С. 3-23.
13. *Колеснікова І.А.* Лінгвокогнітивні та комунікативно-прагматичні параметри професійного дискурсу: автореф. дис...докт. филол.наук: 10.02.15 / Колеснікова Ірина Анатоліївна: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. — К., 2009. — 32 с.
14. *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров: человек — текст — семиосфера — история / Ю.М. Лотман. — М.: Язык русской культуры, 1996. — 464 с.
15. *Мечковская Н.Б.* Язык и религия. Лекции по филологии и истории религий. Пособие для студентов гуманитарных вузов. — М.: Агентство «ФАИР», 1998. — 352 с.
16. *Наєнко Г.М.* Наукова метамова «Синопису»: комунікативно-прагматичні аспекти / Г.М. Наєнко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика — Вип. XXII. — К.: ВПЦ Київський університет, 2011. — С. 79-90.
17. *Разинкина Н.М.* Развитие языка английской научной литературы. Лингвостилистическое исследование / Н.М. Разинкина. — М.: Наука, 1978. — 212 с.
18. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. — Полтава: Довкілля-К, 2006. — 716 с.
19. *Синица И.А.* Языковая личность ученого-гуманитария XIX века / И.А. Синица. — К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2006. — 352 с. (Институт языкознания имени А.А. Потебни НАН Украины).
20. *Синица І.А.* Передмови лексикографічних праць як об'єкт жанрознавчих досліджень // Мовознавство. — 2011. — № 5. — С.42–49.
21. *Сирцова О.* Текстологія та історіософія «Синопису» Інокентія Гізеля в аргументації авторської ідентичності твору / Олена Сирцова // Київська Академія — К., 2011. — Вип. 9. — С. 78-85.
22. *Степин В.С.* Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации / Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. — М., 1994. — 274 с.
23. *Тищенко К.* Метатеорія мовознавства / Костянтин Тищенко. — К.: Основи, 2000. — 350 с.
24. *Хомутова Т.Н.* Научный текст: теоретические основы интегрального подхода: автореф. дисс... доктора филол. наук: 10.02.19 / Хомутова Тамара Николаевна; Военный университет. — М., 2010. — 43 с.
25. *Яковенко Н.* Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) / Наталя Яковенко //Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Зб. праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Ред.-упоряд.: Л. Довга, Н. Яковенко. — К.: Критика, 2005. — С. 475–509.
26. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2002. — 415 с. — (Критичні студії; вип.1).
27. *Яхонтова Т.В.* Лінгвістична генологія наукової комунікації / Т.В. Яхонтова. — Л.: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2009. — 420 с.

Halyna Nayenko (Kyiv)

ADDRESSANT CATEGORY IN SCIENTIFIC TEXTS OF THE MIDDLE
UKRAINIAN PERIOD

The author discusses the interpretation of the addressant category in modern linguistic studies, and introduces the classification of scientific texts of the middle Ukrainian period (16th – 18th centuries) by means of its implementation, namely by the nature of the use of deictic tools and dialogization models.

Key words: history of Ukrainian literature language, scientific text, addressant category, dialogization model, pronoun.

Мовна мозаїка

ТРИ НЕЗАБУТНІ І ТРИ НЕЗАБУТНІХ ЗУСТРІЧІ

В українському вжитку читаємо і чуємо два **довгі роки** і два **довгих роки**, три **незабутні зустрічі** і три **незабутніх зустрічі**, чотири **літні вечори** і чотири **літніх вечори**. Дехто сприймає прикметникове означення у формі родового відмінка множини як помилку, бо воно не узгоджене з іменником. Проте вживання такого означення в сполуках із числівниками **два, три, чотири** — не помилка, а спадок від попередніх періодів розвитку української мови. Воно з'явилося під впливом сполук із числівником **п'ять** і більше. Чому? А тому, що числівник **п'ять** і більше в називному-знахідному відмінку, на противагу числівникам **два, три, чотири**, керує іменником, а саме потребує залежного іменника у формі родового відмінка множини, напр.: **п'ять днів, шість вечорів, сім книжок**. Із ним узгоджується прикметникове означення, пор.: **п'ять сонячних днів, шість довгих вечорів, сім цікавих книжок**. Ця форма означення поширилася ще в староукраїнській мові на сполуки із числівниками **два, три, чотири**, незважаючи на те, що в них уже було означення у формі називного відмінка множини. Ось так з'явилося не узгоджене з іменником означення у формі родового відмінка множини в сполуках на зразок **два щасливих роки, три незабутніх зустрічі**.

У сучасній українській літературній мові обидві форми прикметникового означення в сполуках із числівниками **два, три, чотири** — правильні й активно вживані. Обмежень у виборі якоїсь із двох відмінкових форм немає. Практики відзначають лише переважне вживання означення у формі називного відмінка множини з іменниками жіночого роду (**дві маленькі дівчинки; три бурхливі ріки**) і означення у формі родового відмінка множини — з іменниками чоловічого та середнього роду (**два вишиваних рушники: чотири українських села**). Проте це не означає, що з другою формою означення такі іменники не можуть поєднуватися. Правильно вживати **дві маленькі дівчинки** і **дві маленьких дівчинки; три бурхливі ріки** і **три бурхливих ріки; два вишиваних рушники** і **два вишивані рушники; чотири українських села** і **чотири українські села**.

Катерина Городенська

УДК 81'373.23

СИСТЕМНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПСЕВДОНІМІЇ

Н.М. Павликівська. Питання української псевдонімії ХХ століття. – Вінниця: Глобус-прес, 2009. – 386 с.

Сучасна українська ономастика як окрема наукова галузь розвивається з кінця 50-х рр. ХХ ст., коли 1959 р. в Києві відбулася I Республіканська ономастична нарада, що започаткувала Всеукраїнські ономастичні конференції, яких на сьогодні відбулося 14. Тоді під терміном **ономастика** фактично розуміли антропоніміку, як це було за часів І. Франка, що свідчить про усвідомлення необхідності першочергового вивчення офіційних і неофіційних власних назв людей. Однак зосередження уваги провідними вітчизняними ономастами 60-х–70-х рр. минулого століття на укладанні «Словника гідронімів України» (видано 1979 р.) та «Гідронімичного атласу України» (досі не видано) потіснило антропонімічні студії на периферію мовознавства, наслідком чого стала епізодичність досліджень власних імен людей. На сьогодні задовільним можна вважати вивчення антропонімів у кількох регіонах: Закарпатті, Буковині, Галичині, Київщині, Кіровоградщині, Дніпропетровщині, Одещині, Донеччині, Уманщині. Більшість же інших регіонів системно не досліджено, а вітчизняна ономастика навіть не має зведеного списку прізвищ, імен та імен по батькові громадян нашої держави (такий список науковцям недоступний), не кажучи вже про різні групи неофіційних антропонімів. У зв'язку з цим монографія Наталії Павликівської «Питання української псевдонімії ХХ століття» є актуальною працею загальнонаціонального масштабу, яка заповнить одну з лакун вітчизняної ономастики.

Рецензована праця чітко структурована відповідно до поставленої мети та визначених завдань, які розв'язуються на великому фактичному матеріалі (близько 5000 літературно-мистецьких псевдонімів, понад 4000 політичних, близько 500 кримінальних), зібраного з численних

© В.В. ЛУЧИК, 2012

історичних і сучасних джерел. Значна частина цього матеріалу (3277 одиниць) уперше введена автором у широкий науковий обіг у формі «Словника псевдонімів ОУН–УПА» (2007), як і вперше системно вивчені кримінальні псевдоніми.

Крім **Передмови**, в якій окреслено актуальність, мету й завдання дослідження, схарактеризовано матеріал та його джерела, монографія містить чотири основних розділи, висновки, додаток із двох таблиць, що ілюструють способи й принципи псевдонімної номінації, список використаних джерел (146 позицій!), умовні скорочення, пов'язані з ОУН–УПА, список наукової літератури (275 позицій).

У розділі 1 «**Псевдонім як різновид антропоніма**» (стор. 6–42) досить переконливо висвітлено питання, які становлять теоретичні засади дослідження. Використовуючи здобутки українських і зарубіжних (переважно російських і польських) мовознавців у галузі ономастичної теорії, Н. Павликівська зуміла сказати своє слово щодо специфіки псевдоніма як особливого виду антропоніма, його співвідношення з іншими різновидами власних назв людей та функціональних ознак, принципів і мотивів псевдонімної номінації, взаємозв'язку форми й змісту псевдонімів. Вона зуміла врахувати історичний досвід у вивченні псевдонімів, критично осмислити пов'язану з ними термінологію, аргументувати залежність їхніх диференційних ознак від тих соціальних сфер, у яких псевдоніми функціонують. Системне бачення автором комплексу ознак розгляданих одиниць дозволило зробити вичерпне й аргументоване визначення псевдонімів, яке можна використовувати в наукових дослідженнях, лексикографічних та енциклопедичних працях.

Щоправда, автор монографії допускає певну суперечливість у тлумаченні псевдоніма, з одного боку, не погоджуючись з П. Чучкою в тому, що такі одиниці завжди є самоназвами, особливо коли йдеться про політичну псевдонімію, бо «підпільники частіше отримували псевдоніми від своїх командирів чи побратимів з боротьби, аніж обирали їх самостійно» (стор. 11), а з іншого боку, часто послуговується таким визначенням цього різновиду антропонімів, у якому йдеться про псевдонім як про приbrane особове іменування, що використовують поряд із своїм справжнім іменем та прізвищем або замість них з метою конспірації, тобто як про самоназву.

Вважаємо, що самоназивання (не треба плутати це явище із самотворенням) є визначальною ознакою псевдонімної номінації, яка зумовлена прагненням приховати справжнє ім'я, що відрізняє псевдоніми від прізвиськ та людських кличок, які надаються сторонніми. А те, що частина політичних псевдонімів отримана кимось від командирів, побратимів тощо, тобто створена не носієм псевдоніма, не суперечить зазначеній характеристиці, бо їхні носії свідомо прибирають собі такі імена, використовуючи їх як самоназви (самі себе так називають). Тут маємо факт переходу клички людини чи прізвиська в псевдонім, як у свій час більшість офіційних прізвищ виникла на основі прізвиськ, які прийнято називати не зовсім удалим терміном «прізвищеві назви»;

пор. також поширені в етнімії процеси самоназивання (наприклад, автохтонні етніми *слов'яни, поляни, українці*) або прибирання наданих кимось назв (наприклад, іранцями чи кельтами створено етнохоронім *Русь*, іранцями — етнонім *анти*, східними романцями чи тюрками — етнонім *гуцули*, росіянами — історичний етнонім *малороси* та ін.).

Ще одне зауваження стосується пункту 1.7. «Форма і зміст псевдоніма», в якому характеризуються форми вираження та способи творення самоназв людей, але практично не розкривається питання про взаємозалежність форми та змісту як філософських категорій, про кореляційні процеси між ними у межах словесного знака. Так само поза увагою дослідниці залишилися питання про витіснення на периферію диференційно-індивідуалізуючої функції як однієї з визначальних ознак власних назв актуальнішими для псевдонімів езотеричною, характеристичною, оцінною, експресивною, символізуючою та іншими переважно додатковими функціями. Не знайшло в першому розділі належного висвітлення і питання про співвідношення псевдонімів та криптонімів, які в наступних розділах розглядаються як різновид псевдонімів.

Розділи 2, 3, 4 присвячено аналізу фактичного матеріалу, дібраного відповідно з трьох основних сфер функціонування псевдонімів: літературно-мистецької, громадсько-політичної та кримінальної. І за охопленням матеріалу, яке є максимальним, і за його розмаїттям (розглядані одиниці належать представникам різних творчих напрямів, колективів, політичних партій, ідеологічних угруповань, соціальних верств тощо), і за врахуванням мовних та позамовних зв'язків у псевдонімії ХХ ст. дослідження є глибоко системним. Виявлені Н. Павликівською лексична база, мотиваційні ознаки, засоби деривації та моделі (цей термін автор не використовує) структурної організації псевдонімів свідчать про величезне багатство і необмежений номінаційний потенціал української мови. Застосована в **розділі 2 «Українська літературно-мистецька псевдонімія ХХ століття»** (стор. 43–121) методика аналізу прибраних імен з урахуванням принципів, мотивів, способів і засобів псевдонімної номінації, використовується і в наступних розділах, але з певними трансформаціями, зумовленими специфікою матеріалу в кожній сфері функціонування.

Центральним і за обсягом, і за розмаїттям матеріалу, і за багатством мотивів та засобів номінації є **розділ 3 «Українська політична псевдонімія ХХ століття»** (стор. 122–302). Його основу становить аналіз псевдонімії бійців ОУН та УПА, в якій відбита розмаїта мовна картина світу українців (цей термін автор не використовує), що пронизана любов'ю до рідного краю, пам'яттю про власну історію та традиції, шаную до національних героїв, матеріальних і духовних цінностей. Автор монографії зуміла глибоко збагнути це мовне й культурно-історичне явище, переконливо проаналізувати його, спираючись у цьому розділі переважно на методологічні засади, висловлені П. Чучкою та

В. Німчуком щодо придбаних і наданих неофіційних імен оунівців за матеріалами збірника «Сколівщина». З аналізом цього матеріалу органічно пов'язано розгляд прибраних назв учасників національно-визвольних змагань, радянського підпілля та партизанського руху, діячів української культури (розділ 2), представників кримінального світу (розділ 4), що охоплюють українську псевдонімію ХХ ст. як цілісну та багатогранну за джерелами походження й сферами функціонування систему.

Дещо біднішою і значною мірою чужою для української мови (переважно російськомовною) є псевдонімія кримінальних елементів ХХ ст., якій присвячено **четвертий розділ** монографії (стор. 303–329). Н. Павликівська аргументовано довела функціонально-стилістичну специфіку цих одиниць переважно як псевдонімів-кличок, лексичну основу яких часто становлять згрубілі або нелітературні слова.

Докладними і змістовними є висновки до розділів та окремих підрозділів, а також **загальні висновки**, в яких сформульовано основні результати дослідження. Щоправда, сукупність усіх висновків є завеликою навіть для такої за жанром праці, як монографія — близько 22 сторінок.

Цінними є подані в кінці тексту дослідження (стор. 340–341) дві таблиці, в яких статистичним методом узагальнено способи псевдонімної номінації (табл. 1) та принципи номінації в псевдонімії (табл. 2). Наведені кількісні показники підтверджують закономірність виділення Н. Павликівською трьох основних сфер функціонування псевдонімів, кожній з яких присвячено окремий розділ. Зокрема, виявлено, що особливістю літературно-мистецьких псевдонімів є менше половини лексико-семантичних утворень і понад третина дериваційних (високий рівень словотворення як способу номінації), натомість політичні псевдоніми майже на 90% виникли лексико-семантичним способом (приховування особи назвами інших реалій), а кримінальні майже на чверть — способом деформації та субституції справжнього іменування (різного роду усічення офіційного антропоніма як поширена в жаргонній сфері прізвиськова словотворчість) при загальному переважанні переосмислення готових лексем. За принципом номінації найбільшими особливостями характеризуються кримінальні псевдоніми, з-поміж яких близько третини становлять відіменні утворення (в інших типах псевдонімів їх значно менше); тут же відсутні латентні назви типу *Ікс*, *Хтось*, які свідомо підкреслюють заперечення мотиваційного зв'язку з будь-яким реальним образом або ознакою конкретного денотата (кримінал не любить анонімності та невизначеності в межах власної сфери). За спостереженням автора, латентні назви майже не характерні й для політичної псевдонімії, як і невмотивовані імена, що відносно поширені в інших типах прибраних назв.

До розділів 2–4, в яких загалом переконливо проведено аналіз структурно-семантичних особливостей різних типів псевдонімів, виникло кілька загальних або часткових зауважень.

1. Перше з них рекомендаційне. Хотілося б побачити глибшу теоретичну аргументацію природи та механізму псевдонімної номінації, причинного зв'язку між використаним мовним знаком і мотиваційним образом, типів асоціацій за розрядами псевдонімних стимулів (гіпероніми, синоніми, суміжність, ціле, частина, ознаки тощо) і характером мотиватора за реальною, сакральною або вигаданою ознакою в межах *Я-коло*, *Ти-коло*, *Вони-коло*, *потенційне коло*, які охоплюють носія псевдоніма, його найближче оточення, малу батьківщину, зарубіжжя та вигаданий простір, що дозволило б створити і чітко структурувати відбиту в псевдонімії мовну картину світу українців. Зрозуміло, що такі результати можна отримати, реалізуючи насамперед когнітивний підхід та концептуальний аналіз, до якого автор фактично не вдається, але і в межах обраної методики відповідні аспекти подекуди могли знайти докладніше висвітлення. Зокрема, виникають питання типу, чому хтось взяв собі псевдонім *Дуб*, а хтось — *Клен*; хтось — *Вовк*, а хтось — *Заяць* і т. ін.? Чому *Дорошенко* назвав себе *Дороженком*, *Левченко* — *Ловченком*, *Бондаренко* — *Бандуренком*, а трійця Юн, Попов і Костовецький — *Юнаком*? Чому «майже всі досліджувані псевдоніми дівчат і жінок ОУН та УПА викликають асоціації позитивного змісту, якщо в мові переважають негативні оцінки людей? Відповідь на питання «Чому?» пов'язана з актуалізацією відомої або реконструкцією невідомої мотиваційної ознаки, яка є важливим елементом, що характеризує духовний світ носія прибраної назви. Її неможливо дати для кожного псевдоніма, але бодай для ядра псевдонімної системи або її концептів можна.

В окремих епізодах заявлений у назвах підрозділів аналіз є дуже побіжним. Зокрема, семантико-мотиваційний аналіз повстанських псевдонімів (пункт 3.1.5.) проведено всього на двох сторінках без використання прикладів (стор. 132–133). У підрозділах 2.2.4. Латентне називання (стор. 100) та 2.2.5. Колективні псевдоніми (стор. 100) лише кількома рядками сказано про характер відповідних одиниць, а решту тексту становлять приклади. В окремих місцях ілюстративний матеріал з мінімальними ремарками статистичного характеру займає по кілька сторінок (наприклад, повстанські псевдоніми, похідні від християнських імен або їхніх варіантів, подано таким способом на стор. 155–161), а це значний резерв місця для поглибленого теоретичного аналізу.

2. Відзначаючи загалом належний рівень аналізу фактичного матеріалу та досить переконливу аргументацію основних наукових положень, укажемо на деякі неточності або сумнівність у кваліфікації розглянутих одиниць і явищ. Так, непереконливим виглядає протиставлення псевдонімів, які виконують оцінну (*Вражливий*, *Байдужий*, *Дивний*, *Негідник*, *Нечоса* та ін.) й експресивну (*Лагідний*, *Тихий*, *Сумний*, *Добрий*, *Холод* та ін.) функції (стор. 112; див. ще стор. 34). У підрозділі 3.2.2. «Словотвірна структура неофіційних назв підпільників ОУН та УПА» безпідставно до композитних дериватів віднесено псевдоніми *Чорнобривий*, *Білосніжка*, *Паливода*, *Котигорошко*, *Вернигора*,

Вертихвіст, *Чорногора* та ін. (стор. 255–256), які насправді виникли лексико-семантичним способом від відповідних онімів або апелятивів, що мають складну основу. Тобто замість словотвірної структури псевдонімів авторка врахувала їхню морфемну будову. Принагідно зазначимо, що в українському мовознавстві продовжує залишатися остаточно не з'ясованою природа досить давньої антропомоделі з основою імператива та додатка в називному відмінку, яка представлена в псевдонімах *Будиволя*, *Рубайхвіст*, *Шануйслово* (стор. 102) тощо, тому історична аргументація внутрішньої форми таких псевдонімів, як і деяких інших (наприклад, із суфіксом **-ай**: *Знай*, *Гадай*), була б дуже цінною.

До апелятивів-історизмів, використаних у псевдонімії ОУН–УПА, безпідставно віднесено іменник *козак*, бо він не лише зберіг свою активність у деяких значеннях, на що вказує і автор монографії («парубок, юнак взагалі», «відважний чоловік», «молодець» та ін.; стор. 195), а й став одним із концептів української мови, назвою-символом справжнього українця, борця за свободу й державну незалежність. Не належить до утворень відкатоїконічного походження в термінологічному значенні цього словосполучення псевдонім *Краян* (< *краянин* «співвітчизник, земляк»; стор. 202), адже катоїконіми — це назви жителів відтопонічного походження типу *киянин*, *чернігівець*, *подолянин* та ін., а *краянин* є відапелятивним похідним з близькою до катоїконічної семантикою. Криптоніми дисертант розглядає як різновид псевдонімів, але спільності їхнього статусу не доводить, хоча за багатьма функціями криптоніми суттєво відрізняються від псевдонімів (див. стор. 113–116). До названих у монографії відмінних ознак між цими одиницями додамо ще дві, про які фахівці не згадують: 1) криптоніми й особливо криптограми, на відміну від псевдонімів, спричинені законом мовної економії; 2) вони виконують свої функції лише в письмовій формі.

3. На нашу думку, дослідниця могла б частково зменшити кількість прибраних назв з нез'ясованою мотивацією і незрозумілою семантикою (стор. 110–111) або принаймні зробити таку спробу. Наприклад, псевдонім *Всегорськ* має корінь **-гор-** із семантикою «значне підвищення над навколишньою місцевістю; гориста місцевість, країна» [ВТССУМ, 191], яка образно може бути пов'язана зі значенням твірних основ офіційного прізвища *Полян-ський* та імені *Олимп-ий*; *Бахар* — можливий зв'язок з характеристичним апелятивом *бахур* «розпусник, залицяльник, любовник», «позашлюбна дитина, байстрюк» [ВТССУМ, 39]; *Лієнт К* — з апелятивом *клієнт*, у якому відбулася перестановка звуків, що характерно для псевдонімії та криптонімії.

4. Список використаної в процесі написання монографії фахової літератури є досить повним, але не вичерпним. З відсутніх у списку варто було б використати дисертацію Ю. Собкова з криптонімії української та англійської мов (2008), словник (2004, 2009) і статті про конотативні оніми та сленгоніми Є. Отіна (праці цього відомого ономаста

чомусь зовсім відсутні), монографію О. Карпенко «Проблеми когнітивної ономастики (2006), енциклопедію у 2-х томах «Słowiańska onomastyka» (2002–2003), у якій, крім інших онімних класів, досить докладно описана антропонімія всіх слов'янських мов, у тому числі псевдонімія.

Зроблені зауваження є непринциповими і не впливають на загальний висновок про належний науковий рівень і важливість монографії, яка є ґрунтовним дослідженням актуальної для української мовознавства проблеми. Її наукові положення та отримані результати досить аргументовані, характеризуються новизною і мають певне теоретичне та практичне значення як для фахівців, так і читачів, які цікавляться питаннями української антропоніміки в її зв'язку з культурно-історичними й суспільно-політичними процесами в Україні ХХ століття.

Василь Лучик (м. Київ)

Vasyl Luchyk (Kyiv)

SYSTEMATIC INVESTIGATION OF MODERN UKRAINE PSEUDONYMS

Book review on: *N.M. Pavlykivska. Pytannia ukrainskoi pseudonimiyi XX century.* — Vinnitsa: Globus-pres, 2009. — 386 s. (Problems of Ukrainian pseudonyms in XX century / in Ukraine/)

УДК 811.161.2'271.12'367.633/.634

НАУКОВИЙ ВОСЬМИГРАННИК М.Я. ПЛЮЩ

Плющ М.Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці. — К., 2011. — 362 с.

Марія Яківна Плющ — відомий у слов'янському світі мовознавець. Немає, напевно, таких питань теоретичної граматики, які б пройшли повз увагу невтомної дослідниці. Коло наукових зацікавлень цієї вченої надзвичайно широке: морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис української літературної мови, лінгвостилістика, методика викладання мови, актуальні питання культури мови та ін.

Рецензоване видання є результатом невтомної праці автора впродовж кількох десятиліть. Перед нами монументальне дослідження, обсягне не лише за розмірами, а й за вагою та доказовістю теоретичних міркувань, потверджених багаторічними спостереженнями над мовним матеріалом. До монографії увійшли окремі розділи фундаментальних наукових розвідок Марії Яківни — “Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення” (К. : КДПІ, 1978. — 108 с.), “Категорія суб’єкта і об’єкта в структурі простого речення” (К. : Вища школа, 1986. — 185 с.), “Методика лінгвістичного аналізу тексту” (К. : Вища школа, 1984. — 120 с.), “Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія” (К. : Видавничий Дім “Слово”, 2010. — 328 с.), “Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативно-прагматичний аспекти)” (К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. — 92 с.) — та численні статті, що репрезентують аргументований опис специфіки функціонування словоформ різних граматичних класів (субстантивів, прономінативів, вербативів, ад’єктивів, адвербіативів) у семантично елементарному та ускладненому реченні.

Попри такий, здавалося б, неохопний обсяг порушених проблем, дослідження М.Я. Плющ вражає виструнченою композицією, єдністю методологічно-засадничої бази, довершеністю категорійного апарату,

© М.І.СТЕПАНЕНКО, С.О. ПЕДЧЕНКО, 2012

чітким і доступним викладом. Монографія вдало структурована, її поділ на вісім самостійних і водночас взаємопов'язаних розділів зумовлений магістральним для вченої завданням — простежити синтаксичні потенції форм словозміни та морфологічних категорій різних частин мови. Така згуртованість автономних, на перший погляд, наукових розвідок навколо спільної ідеї, уможлиблює цілісність книги, що демонструє послідовність утілення авторських ідей у різні періоди наукового життя.

У перших чотирьох розділах досліджено реалізацію граматичних значень у відмінкових формах іменників, зокрема обстежено специфіку семантико-синтаксичної поведінки компонентів з категорійним значенням предметності як непередикатних знаків (Розділ 1.), схарактеризовано відмінкові словоформи в позиції суб'єкта (Розділ 2.) та об'єкта (Розділ 3.), з'ясовано обставинні функції орудного відмінка (Розділ 4.). Особливо цінними є роздуми М.Я. Плющ про важливість ідентифікування парадигматичного та синтагматичного аспектів вивчення відмінків, що виявляють свої категорійні ознаки у зв'язках з іншими елементами мови і мовлення. Дослідниця переконливо доводить необхідність системного опису морфологічних форм з їхньою проекцією на семантико-функційний синтаксис. Основним елементом значення категорії відмінка, небезпідставно стверджує вона, “є синтаксичний”, за яким цю граему характеризують “як словозмінну, а не кваліфікаційну. (...) Оскільки словоформа виконує своє комунікативне призначення тільки в реченні, то цілком природно розглядати відмінкові форми у взаємозв'язках, ураховуючи те, що інваріантність / варіантність словоформи зумовлена структурним типом синтаксичної моделі речення і стилістичними особливостями уживання в мовленні (тексті)” (с. 23, 27).

Другий із сформульованих постулатів української граматичної теорії — беззаперечна роль відмінкової спеціалізації в складному процесі перебудови морфологічної системи, що по-особливому вияскравлюється в сучасний період розвитку мов, коли відбувається “розподіл функціональних значень між відмінками і відмінками та прийменниковими конструкціями” (с. 141). У цьому зв'язку значний науковий інтерес викликає четвертий розділ рецензованої праці, присвячений виявленню обставинних функцій орудного відмінка. Неабияку інформативну цінність у ньому становлять спостереження автора над розмаїтістю семантичної наповнюваності словоформ, почасти детермінованої валентними ознаками дієслова-предиката, над значеннєвими, стилістичними, граматичними чинниками, що формують умови для функціонування орудного способу дії, орудного порівняння, орудного сукупності, орудного місця й орудного часу, над процесами фразеологізації словосполучень, органічним складником яких є вирізнена граема. Марія Яківна переконливо констатує тенденцію поступового витіснення окремих функцій орудного відмінка прийменниковими конструкціями та прислівниковими словами, напр.: *Іншими днями знов Тетяна тане* (О. Кобилянська) — невизначений час, *Я у серпневі дні передосінні Ходив по занехаяній*

рудні і думав про хатини вівчарів (Д. Павличко) — невизначений час, на тлі якого проступає дистрибутивність. Лаконічний, але довершений у своїх дефініційних параметрах висновок про те, що “орудний з адвербіальним (обставинним) значенням функціонує як необов’язковий компонент синтаксичної структури речення: вступаючи в детермінативні відношення з дієсловом — центральним, конструктивно обов’язковим елементом ядерної конструкції, — він не виявляє з ним тісного зв’язку, а отже, займає периферійні позиції при ньому” (с. 140), кидає місток до п’ятого розділу монографії, у якому об’єктом дослідницької уваги стала відмінкова словоформа, зумовлена подвійними синтаксичними зв’язками у структурі семантично ускладненого речення.

Обравши лінгвістичним інструментарієм засадничі положення трансформаційного синтаксису, спираючись на вчення про семантичну структуру речення, узявши до уваги дериваційні процеси в репрезентативному полі компонентів-семантем (“у процесі творення похідної синтаксичної одиниці на базі речення його власне-семантична структура, або позначувана ситуація, пропозиція, лишається незмінною”, “пропозитивне значення властиве реченню і його трансформам” — Н.Д. Аругюнова), М.Я. Плющ скрупульозно обстежує реалізацію семантичної поліпредикативності у формальних засобах мови, з’ясовуючи темпорально-предикативне значення словоформ орудного відмінка, семантику супутнього стану особи ад’єктивних компонентів, прикметникових зворотів з орудним обмеження. Основну причину вторинності функцій іменникових словоформ дослідниця вбачає в процесах ущільнення пропозиційного предиката однієї із ситуацій семантично ускладненого речення. “Формальним маркером синтаксичних конструкцій із напівпредикативним компонентом, — справедливо стверджує Марія Яківна, — є подвійний синтаксичний зв’язок їх, що сприяє нашаруванню на основну предикацію додаткової потенційно предикативної семантики — і змінює формально-синтаксичну структуру речення та його інтонаційний малюнок” (с. 155).

Другопредикативну функцію в семантичній структурі речення виконують також відокремлені компоненти, зокрема дієприслівник і дієприслівниковий зворот, прикметник та прикметниковий зворот, дієприкметник і дієприкметниковий зворот, пояснювально-уточнювальні й прикладкові сегменти синтаксичної конструкції, докладний аналіз яких знаходимо в шостому розділі рецензованої праці. Підтримуючи засадничі положення формально-граматичної теорії відокремлення, які сформулювали свого часу Ф.І. Буслаєв, О.М. Пешковський, А.Г. Руднєв, В.В. Бабайцева та ін., авторка монографії не лише не заперечує того факту, що “дослідження проблем відокремлення сьогодні спрямоване на з’ясування семантичної і граматичної природи цього синтаксичного явища (...) з погляду породження мислення-мовлення у процесі спілкування”, “на основі семантичного і комунікативно-прагматичного підходів”, а й сама віртуозно застосовує їх з метою виявлення найхарактерніших рис розглядуваних структур, специфічних

умов функціонування останніх, розподілу їх за семантико-структурними типами тощо.

Таке поєднання функційно-категорійного підходу до вивчення мовних явищ з концептуальним аналізом, зануреним в антропологічну парадигму, вивершує рецензоване дослідження над іншими науковими розвідками, присвяченими проблемним питанням теоретичної граматики сучасної української мови, засвідчує притаманну для наукових студій Марії Яківни витончену гармонію традиції та новаторства.

Цей синкретизм думок особливо відчутний у характеристиці пояснювальних компонентів, функційно-прагматичним підґрунтям для яких є “операція еквіваленції”, детермінована природою “логічних відношень у мисленні та в комунікації”, прагматичними функціями референції як одного із виявів комунікативного наміру мовця. Відзначимо, що авторка рецензованої праці, очевидно, задля досягнення повноти й аргументованості опису вирізнених структур докладно аналізує думки інших дослідників категорії пояснення, а саме: Н.Д. Арутюнової, Г.О. Золотової, А.П. Загнітка, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, Н.В. Гуйванюк. Попри зовнішню “синтаксичність” аналізованого розділу, спостерігаємо постійну й безвідворотну присутність морфологічних слівформ як репрезентантів розглядуваних синтаксичних функцій. Аналізує їхньої граматичної семантики у змісті іменних слів, дієслова та у структурі речення присвячено найбільший, сьомий, розділ, що охоплює чимало винятково актуальних і складних питань сучасної категорійної граматики, закладає підвалини теоретичних концепцій, репрезентує академічний погляд на морфологію і словотвір. На potwierдження цього наведемо назви кількох підрозділів: “Грамматичний зміст категорії числа іменників”, “Референційний аспект семантики займенників”, “Категорія виду. Поняття про способи (роди) дієслівної дії”, “Зв’язані синтаксеми в структурі речення”, “Перехід слів з одного лексико-граматичного розряду в інший як один із типів морфологічно-синтаксичного способу словотвору”. Глибоке знання фаху, раціональний обсяг при максимальному охопленні проблематики, інформативність, філігранність наукового стилю, щонайповніше, щонайглибше занурення в глибинні механізми мовної структури уможливили свіжий, нестандартний погляд на концептуальні лінгвістичні позиції.

Окремими, не менш важливими складниками філологічного таланту Марії Яківни Плющ є лінгвостилістика та лінгводидактика, наукові студії з яких розміщені в останньому розділі монументального дослідження. Тут подибуємо цінні спостереження авторки над тим, як, з одного боку, художній текст впливає на інтерпретацію семантичних особливостей лінгвальних одиниць, а з другого — структуровані за участю останніх інтонаційно-стилістичні фігури, художні прийоми, тропи тощо виформовують особливу неперевершену тканину поезії, експлікуючи індивідуально-мовленнєву картину світу митця. М.Я. Плющ неодноразово наголошує на непересічній ролі функційного аспекту у вивченні мовних засобів художнього твору. Першочерговим завданням його

дослідника, на її думку, є “виявлення багатозначності поетичної структури, своєрідності поетичного образу, глибинного змісту на всіх рівнях функціонування мовних знаків з урахуванням їхньої взаємодії” (с. 280).

Педагогічне обдарування вченої-мовознавця зреалізоване в лінгводидактичних статтях, що охоплюють чимало актуальних для сучасної методики мови питань, а саме: проблему взаємодії функційного та комунікативно-прагматичного аспектів у дослідженні інтерогативних конструкцій, роль естетичного та емоційно-прагматичного чинників у формуванні мовної особистості учнівської молоді на основі лінгвістичного аналізу художніх текстів, розроблення методичних засад вивчення української мови як першої іноземної у вищих навчальних закладах, нові, проте базовані на “реабілітованій” Марією Яківною традиції підходи до створення вишівських підручників тощо.

Рецензована монографія — це справжня знахідка для всіх охочих долучитися до невичерпних скарбів невтомної лінгвістичної думки, познайомитися з науковим доробком великого Вченого. Цікаве, ґрунтовне, зважене у міркуваннях дослідження Марії Яківни Плющ, що є взірцем лінгвістичних студій, демонструє концептуальні засади сучасної теоретичної граматики, лінгвістики тексту, лінгводидактики й укотре засвідчує виняткову працездатність авторки, її залюбленість у рідне слово, філологічну науку, бажання прислужитися своїми невичерпними енциклопедичними знаннями майбутнім мовознавчим поколінням.

Микола Степаненко, Світлана Педченко (м. Полтава)

Mykola Stepanenko, Svitlana Pedchenko (Poltava)

THE SCIENTIFIC OCTAHEDRON OF M.J. PLUSHCH

Book review on: *Plushch M.J. Slovoforma u semantychno elementarnomu ta uskladnenomu rechenni. Vydrani pratsi.* — K., 2011. — 362 p. (The word-form in semantic elementary and complicated sentences. Selected works. (In Ukraine)

УДК 092+

ЗЕМСЬКА ОЛЕНА АНДРІЇВНА

(5.XI 1926, Москва – 22.III 2012, Москва)

У мовознавстві, як і в будь-якій іншій сфері наукового й суспільного життя, є постаті, які визначили напрямки його розвитку і рівень у певну добу, життя і праця яких стали мірилом професіоналізму. Такою для кількох поколінь мовознавців, славістів і неславістів, є постать доктора філологічних наук, професора, заслуженого діяча науки Російської Федерації Олени Андріївни Земської. З глибоким сумом 22 березня цього року українські мовознавці дізналися про відхід Олени Андріївни у позасвіті після тривалої хвороби.

О.А. Земська народилася 5 листопада 1926 р. у Москві в сім'ї Ан-

дрія Михайловича Земського і Надії Опанасівни Булгакової-Земської, молодшої сестри письменника Михайла Опанасовича Булгакова. Сімейні традиції, середовище московської інтелігенції початку ХХ ст. визначили світосприйняття, життєві принципи Олени Андріївни, сформували її наукові інтереси. Її батько був випускником філологічного факультету Московського університету. Сім'ю Земських, як і багато інших сімей інтелігентів, не оминули репресії 1930-х рр. У 1931 р. А.М. Земського арештували за звинуваченням у контрреволюційній діяльності і відправили на 5 років на заслання до Красноярська.

Н.О. Булгакову-Земську звільнили з посади директора школи в центрі Москви і з двома неповнолітніми дітьми виселили на околицю міста, в Ростокіно, де сім'я жила в бараці. Лише в 1934 р. справу батька завдяки клопотанню (парадокс доби!) одного з найревніших гонителів М.О. Булгакова, літературознавця і критика І.М. Нусинова переглянули і дозволили А.М. Земському повернутися до Москви. Випробування сприяли формуванню особистості О.А. Земської, зовні лагідної, усміхненої, привітної, але непохитної в обстоюванні своїх життєвих і наукових принципів.

Про вірність обраному шляху свідчить її небагатий на дати послужний список. У 1949 р. О.А. Земська закінчила філологічний факультет Московського університету ім. М.В. Ломоносова. З 1952 р. працювала в Інституті мовознавства, а з 1982 р. — в Інституті російської мови АН СРСР (нині — Інститут російської мови ім. В.В. Виноградова РАН). В останні роки обіймала посаду головного наукового співробітника відділу сучасної російської мови цього Інституту. У 1952 р. захистила кандидатську дисертацію **«Питання префіксального словотворення дієслів у російській мові»**, а в 1965 р. — докторську дисертацію **«Історія словотворення прикметників у російській мові XVIII — XX століть»**. Така неметушливість і пояснює обшир та розмаїття зробленого О.А. Земською на різних напрямках сучасного мовознавства: теорія і практика словотворення, вивчення живого розмовного мовлення, жаргону, дитячого мовлення, мови російського зарубіжжя, а також незмінна опіка історією родини Булгакових, вивченням спадщини М.О. Булгакова. Заглиблення в працю, увага до всього нового в мовознавстві і гуманітарних науках у цілому, вірність традиціям сім'ї, російської ліберальної інтелігенції, дослухання до потреб суспільства — ось її наукове і життєве кредо. Олена Андріївна любила науку, а не себе в науці, тому й змогла так багато зробити для неї, залишивши по собі не лише вагомі праці, а й талановитих і вдячних учнів.

Почавши свій науковий шлях на ниві дериватології, яка в 1950-х рр. лише формувалася як самостійна галузь мовознавства, Олена Андріївна залишалася вірною їй до останнього подиху. Вона була одним із фундаторів Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів і впродовж багатьох років своєю активною участю сприяла зростанню її авторитету в міжнародній науковій спільноті. Її ґрунтовні, насичені цікавими ідеями й фактичним матеріалом монографії **«Сучасна російська мова. Словотворення»** (1973), **«Словотворення як діяльність»** (1992, перевид. 2005) стали етапними в розвитку не лише російської, а й світової дериватології, як і колективна монографія **«Російська мова кінця XX століття (1985 — 1995)»** за редакцією О.А. Земської, що витримала вже кілька видань. В останній праці колектив, яким керувала Олена Андріївна, подав широкий спектр нових підходів до вивчення мовних змін, з'ясування причин їхньої появи та перспектив усталення у мовній діяльності суспільства.

О.А. Земська започаткувала в русистиці планомірне вивчення розмовного мовлення, розробивши теоретичний і методико-процедурний апарат для його опису та аналізу, створила школу дослідників сучасної живої мови на різних рівнях її побутування: фонетика, інтонація, словотворення, лексика, морфологія та синтаксис. Вагомим підсумком багаторічних досліджень стала монографія О.А. Земської **«Російське розмовне мовлення: лінгвістичний аналіз та проблеми навчання»** (1979, перевид. в 2004), колективна монографія О.А. Земської, М.В. Китайгородської та Є.М. Ширяєва **«Російське розмовне мовлення. Загальні питання. Словотворення. Синтаксис»** (1981), а також оригінальна праця О.П. Єрмакової, О.А. Земської та Р.Й. Розіної **«Слова, з якими ми всі зустрічалися. Тлумачний словник російського спільного жаргону»** (1999). Незмінний інтерес Олени Андріївни до функціонально-стильового розмаїття мовної палітри спонукав її до багаторічного вивчення мовної ситуації російського зарубіжжя. Результати цих досліджень вона узагальнила в ґрунтовній статті **«Активні процеси у мові російського зарубіжжя»** (2008).

О.А. Земська ніколи не забувала, з якої сім'ї походить. Не просто пам'ятала і свято зберігала сімейні традиції, а написала книжку **«Михайло Булгаков та його рідні: Сімейний портрет»** (2004), у якій збила листи, щоденники, спогади письменника та його родичів, активно співробітничала з Благодійним фондом ім. М.О. Булгакова. 26 березня 2007 р. на базі колекції цього фонду завдяки активній підтримці О.А. Земської у Москві було створено Державний музей М.О. Булгакова.

Невблаганно спливає час, знову і знову доводячи Істину: після відходу у Вічність справжнього вченого, людини, яка гідно пройшла свій земний шлях, залишаються книги і вдячні учні. Тож світла пам'ять про видатного російського мовознавця Олену Андріївну Земську надовго залишиться в серцях усіх, хто мав щастя її знати, учитися в неї, а її праці, насичені оригінальними ідеями й цікавим мовним матеріалом, надовго залишаться зразком наукової творчості.

Ніна Клименко, Євгенія Карпіловська (м. Київ)

Nina Klymenko, Jevgenia Karpilovska (Kyiv)

ZEMSKA OLENA ANDRIYIVNA (5.XI 1926, MOSKOW – 22.III 2012, MOSKOW)
--

Зміст

Дослідження

- 3** *Іван Вихованець*
Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови
- 11** *Ірина Мельник*
Відприкметникова дієслівна морфологічна транспозиція
- 24** *Тетяна Масицька*
Функційні типи семантичних залежностей у структурі простого речення
- 34** *Катерина Симонова*
Граматичні категорії дієслова: основні підходи до вивчення
- 45** *Олена Лаврінець*
З історії вивчення предикативних форм на -но, -то в українській мові
- 58** *Катерина Косенко*
Формально-синтаксичні кореляти предикатів кількості в українській мові
- 67** *Людмила Туровська*
Історичне термінознавство в Україні кінця ХХ — початку ХХІ ст.
- 80** *Станіслава Овсейчик*
Екологічний термін як одиниця галузевої терміносистеми
- 87** *Людмила Пашинська*
Напрями дослідження неофраземіки в сучасній лінгвістиці
- 97** *Марія Бойчук*
Полілексемні неологізми у заголовках періодичних інтернет-видань
- 104** *Мацей Рак*
Рутеніка в зібраннях Антропологічної Комісії Польської Академії Мистецтв
- 112** *Галина Наєнко*
Адресантність наукових текстів середньоукраїнського періоду

Рецензії та огляди	129	<i>Василь Лучик</i> Системне дослідження сучасної української псевдонімії (Н.М. Павликівська. Питання української псевдонімії ХХ століття. — Вінниця: Глобус-прес, 2009. — 386 с.)	
	136	<i>Микола Степаненко, Світлана Педченко</i> Науковий восьмигранник М.Я. Плющ (Плющ М.Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці. — К., 2011. — 362 с.)	
Пам'яті	141	<i>Ніна Клименко, Євгенія Карпиловська</i> <table border="1" data-bbox="538 525 1087 609"> <tr> <td>Земська Олена Андріївна (5. XI.1926, Москва — 22. III.2012, Москва)</td> </tr> </table>	Земська Олена Андріївна (5. XI.1926, Москва — 22. III.2012, Москва)
Земська Олена Андріївна (5. XI.1926, Москва — 22. III.2012, Москва)			
Мовна мозаїка	79	<i>Лілія Дзюбка</i> Купуймо дешевше, але не <i>по дешевій ціні</i>	
	111	<i>Ніна Горголюк</i> А хто, хто в Кончі-Заспі живе?	
	128	<i>Катерина Городенська</i> Три <i>незабутні</i> і три <i>незабутніх</i> зустрічі	
Відомості про авторів	148		

Contents

Researches

- 3** *Ivan Vychovanets*
The verbal-substantive grammatical type
of Ukrainian language
- 11** *Iryna Melnyck*
Adjectivized verbal morphological transposition
- 24** *Tetyana Masytska*
Functional types of semantic dependences
in the structure of a simple sentence
- 34** *Kateryna Symonova*
Grammatical categories of verb:
main approaches to studying
- 45** *Olena Lavrinets*
From the history of studying of the predicative
forms with the -no, -to endings in the Ukrainian
language
- 58** *Catherine Kosenko*
Formal-syntactic correlates of predicates
in the Ukrainian language
- 67** *Lyudmila Turovska*
Historical terminology in Ukraine
during the end XX – beginning XXI centuries
- 80** *Stanislava Ovseichyk*
Ecological term as an unit of the branch
terminology system
- 87** *Lyudmyla Pashynska*
Directions of the neophrases researches
in modern linguistics
- 97** *Mariya Boichuk*
Analytical (policomponent lexical units)
neologisms in headlines of periodical online
publications
- 104** *Matsei Rak*
Ruthenica in Collection of Commission
on Anthropological the Polish Academy Arts
of Sciences
- 112** *Halyna Nayenko*
Addressant category in scientific texts
of the middle Ukrainian period

Book review	129	<i>Vasyl Luchyk</i> Systematic investigation of modern Ukraine pseudonyms (N.M. Pavlekivska. Pytannia ukrainskoi pseudonimiyi XX century. – Vinnytsia: Globus-pres, 2009. – 386 s. / Problems of Ukrainian pseudonyms in XX century /in Ukraine).	
	136	<i>Mykola Stepanenko, Svitlana Pedchenko</i> The scientific M.J. Plushch's octahedron (Plushch M.J. Slovoforma u semantychno elementarnomu ta uskladnenomu rechenni. Vydrani pratsi. – K., 2011. – 362 s. / The word-form in semantic elementary and complicated sentences. Selected works / in Ukraine).	
In memmoriām	141	<i>Nina Klymenko, Jevgenia Karpilovska</i> <table border="1" data-bbox="538 687 1115 770"> <tr> <td>Zemska Olena Andriyivna (5.XI 1926, Moskow – 22.III 2012, Moskow)</td> </tr> </table>	Zemska Olena Andriyivna (5.XI 1926, Moskow – 22.III 2012, Moskow)
Zemska Olena Andriyivna (5.XI 1926, Moskow – 22.III 2012, Moskow)			
Linguistic miscellania	79, 111, 128		
Contributors	148		

Відомості про авторів

БОЙЧУК Марія Володимирівна, аспірант, Український мовно-інформаційний фонд НАН України

ВИХОВАНЕЦЬ Іван Романович, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України

ГОРГОЛЮК Ніна Георгіївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

ДЗЮБКО Лілія Василівна, старший лаборант відділу граматики, Інститут української мови НАН України

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КЛИМЕНКО Ніна Федорівна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри елліністики Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОСЕНКО Катерина Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри гуманітарних та економічних дисциплін економіко-правового факультету Національного університету "Одеська юридична академія" у м. Сімферополі

ЛАВРІНЕЦЬ Олена Яківна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ЛУЧИК Василь Вікторович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального і слов'янського мовознавства, Національний університет "Києво-Могилянська академія"

МАСИЦЬКА Тетяна Євгенівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Волинський національний університет імені Лесі Українки

МЕЛЬНИК Ірина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Волинський національний університет імені Лесі Українки

НАЄНКО Галина Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОВСЕЙЧИК Станіслава Володимирівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови для неспеціальних факультетів Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПАШИНСЬКА Людмила Михайлівна, кандидат філологічних наук, Київський національний лінгвістичний університет

ПЕДЧЕНКО Світлана Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та української літератури, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

РАК Мацей, доктор філології, ад'юнкт кафедри історії мови та діалектології Факультету Полоністики, Ягеллонський університет в Кракові

СИМОНОВА Катерина Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

СТЕПАНЕНКО Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та української літератури, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ТУРОВСЬКА Людмила Володимирівна., кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут української мови НАН України